

НАРИСИ
З
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

VIII
ВИПУСК

УКРАЇНА В ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КИЇВ / 1939

9 78 79

И-2

А К А Д Е М І Я Н А У К У Р С Р
І Н С Т И Т У Т І С Т О Р І І У К Р А І Н И

Ф. ЯСТРЕБОВ

ПЕРЕБІРНО
1954

НАРИСИ
З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Випуск VIII

46602

УКРАЇНА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КИЇВ 1939

Академія Наук УРСР
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ
ЛБ

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“ „Нагтовому репертуарі“ та інших показчиках Української Книжкової Палати

Відповідальний редактор
С. Н. БЕЛОУСОВ

Надруковано з матриць книжкової ф-ки Держполітвидав при РНК УРСР
друкарнею АН УРСР, вул. Артема, 44. Зам. 854. Тир. 12.000.

ВСТУП

XIX століття в історії нашої країни, як і в світовій історії, займає особливе місце. В цей період іде бурхливий розвиток економіки і техніки, відбувається крута ломка політичних і економічних відносин, зростає і розвивається культура. В надрах старої феодально-кріпосницької системи поруч з її розкладом іде процес зародження і поступового розвитку капіталізму, посилюється класове панування буржуазії над експлуатованими класами, загострюються класові суперечності. На арену класової боротьби виступає єдина до кінця революційна сила — пролетаріат, покликаний знищити капіталізм і створити новий лад, в якому не буде ні експлуататорів, ні експлуатованих, в якому праця буде правом і обов'язком кожної людини.

Цей (8-й) випуск «Нарисів з історії України» обіймає період від кінця XVIII до середини XIX століття.

Перша половина XIX століття була для Росії і України епохою, коли відбувався процес розкладу феодально-кріпосницької системи і поступового, в рамках цього ладу, що розкладався, розвитку капіталістичних відносин.

В міру наближення до середини XIX століття капіталістичні підприємства поступово витискають поміщицьку мануфактуру і вільнонаймана праця починає переважати над кріпосною.

В кріпосному селі і міському ремеслі починається процес капіталістичного розшарування селян і ремісників. Деяка частина поміщиків переходить від трипільля до багатопільного землеробства з частковим застосуванням вільнонайманої праці.

Ріст внутрішнього і зовнішнього ринків сприяє розвитку торгівлі, особливо торгівлі хлібом, якою в першу чергу

займаються поміщики. Ріст торгівлі хлібом підсилює процес розкладу кріпосної системи.

Російський царизм продовжує виступати як «жандарм Європи» і як душитель революційного руху на Заході. В середині країни він нещадно розправляється з непокірливістю і стихійним обуренням народних мас і з всякими спробами внести будьякі зміни в існуючий лад. Царизм все підсилює національний гніт і безправ'я населяючих Росію десятків народностей — в тому числі і українського народу, перетворюючи Росію в «тюрму народів».

В міру розвитку буржуазних відносин у Росії і на Україні виникають перші політичні організації. Їх утворюють дворянські революціонери-декабристи, виступаючи проти царизму з політичною програмою, де ставлять вимоги заміни самодержавства республікою, знищення кріпосного ладу, зрівняння всіх громадян у правах.

Одночасно з виступом декабристів у країні росте і з кожним десятиліттям підсилюється селянський рух і зароджується рух робітників.

Слідом за декабристами в Росії з'являються революційні демократи — Герцен, а потім Белінський, Чернишевський, Добролюбов. Вони відбивають інтереси широких народних мас і насамперед селянства.

На Україні з надр народу виходить великий революціонер, геніальний поет, борець проти кріпосництва і національного гніту — Тарас Григорович Шевченко.

В тісному єднанні з російськими революційними демократами він виступає проти гноблення, безправства і національної нерівності українського і інших народів, заселяючих царську Росію.

В цей же період, не зважаючи на жорстокий національний гніт з боку царизму, на Україні, в тісному контакті з російською культурою і при братерській допомозі російського народу, починає рости і розвиватись українська культура, відбувається процес становлення і оформлення української нації.

В середині XIX століття в Росії і на Україні назріває і наближається крах панування кріпосницької системи, який знаходить свій вираз пізніше, під час реформи 1861 року.

I

Україна в першій чверті XIX ст.

1. ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ НА УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XIX СТ.

Політика Павла I на Україні. На кінець XVIII ст. окремі частини території України — Правобережжя, Запоріжжя (південна частина України), Чорноморське узбережжя — були остаточно приєднані до Росії і перетворювались у її колонію. Лівобережжя і Слобожанщина перейшли в руки Росії ще в XVII ст. Відрізана від України була тільки її західна частина (Східна Галичина, Буковина і Закарпатська Україна), які в результаті розділу Польщі перейшли до Австро-Угорської монархії.

Цар Павло I, що вступив на престол 6 листопада 1796 р., продовжував політику своєї попередниці, Катерини II. Ця політика Павла I була спрямована насамперед на подальше підсилення абсолютизму і поліційної влади в Росії.

При Павлі I самодержавство продовжувало зміцнювати своє панування на Україні, настирливо прагнучи перетворити її в рядову провінцію Російської імперії. Замість колишніх намісництв Україна в 1797 р. була поділена на 6 губерній — Слобідсько-Українську (пізніше Харківську), Малоросійську (Лівобережжя), Новоросійську (Південь), Волинську, Київську і Подільську (Правобережжя).

На Лівобережжі після ліквідації гетьманщини вся політика царизму, як у галузі адміністративній, так і економічній, мала характер безпосереднього натиску на трудящі маси через чиновницький апарат. Серед лівобережних поміщиків, потомків гетьманської старшини, ця політика самодержавства викликала незадоволення тим, що ставила місцеве дворянство у все більшу залежність від царського апарату і в підлеглість йому. Але в основному українське дворян-

ство Лівобережжя підтримувало політику уряду. В 1800 р. Павло I оцінив вірнопідданський настрій лівобережного дворянства, доручивши губернаторові Лівобережної України Френсдорфу «об'явить дворянству малоросійському мое полное благоволение и в монаршей моей милости его уверить».

На Правобережжі, яке було щойно приєднане до Росії, Павло пробував загравати з польською шляхтою, яка й далі прагнула до відновлення незалежної польської держави, а також з верхівкою міського купецтва й міщанства, сподіваючись дрібними поступками притягти їх до Росії. Так, наприклад, у 1797 р. Павло дозволив правобережній шляхті обирати на своїх сеймиках місцевих чиновників, відновив на Правобережжі Литовський Статут, а в Києві маґдебурзьке право і звільнив ув'язненого Катериною II керівника польського повстання Косцюшка.

В південній частині України царизм, як і раніш, підсилено сприяв поміщицькій колонізації для зміцнення політичних і економічних позицій Росії на Чорному морі. Поміщики продовжували розбирати по руках родючі землі Південної України, одержуючи від царського уряду «земельні надання» за всякі заслуги. На 1800 рік у південній частині України було роздано поміщикам близько 8 мільйонів десятин землі.

У зв'язку з тим, що на півдні України дуже бракувало робочих рук, Павло I дозволив поміщикам переселяти сюди селян з інших місць поодинці і цілими селами, і сюди було переселено, головним чином з центральних губерній Росії, 160 тисяч кріпосних селян.

Павло I підсилював самодержавну монархію в Росії, зміцняв центральний бюрократичний апарат і ослаблював залежність губернської адміністрації від місцевого дворянства. Він підсилив владу губернаторів, скасував дарчі грамоти дворянству і містам, позбавив дворянські збори права подавати петиції про свої потреби і відновив тілесну кару для дворян за вироком судів. Ставлячи над усе військову муштру, Павло I надзвичайно підсилив тілесні кари в армії за найменше порушення солдатом дисципліни і несправність в одежі.

Щоб більше зблизити церкву з царським бюрократичним

апаратом і дати їй поштовх до підсилення ідеологічного впливу й поліційного нагляду за населенням, Павло I увів надання духівництву орденів та інших відзнак — нарівні з іншими чиновниками імперії. Церквам було нарізано по 30 десятин казенної землі.

В особистому поводженні Павло I був капризний, дразливий і надзвичайно недовірливий.

Офіцерів, навіть найближчих до нього, він за найменший огріх, не задумуючись, звільняв з служби. За 5 років царювання Павла I було звільнено в відставку 7 фельдмаршалів, 333 генерали і 2261 офіцерів.

Дальше закріпачення селянства на Україні при Павлі I. Селянський рух. За час царювання Павла I царизм провів ряд нових заходів, скерованих до дальшого закріпачення селянства, що супроводились піднесенням селянського руху і нещадним його придушенням.

Указом від 12 грудня 1796 р. Павло I остаточно закріпив за поміщиками селян Південної України, Криму, Дона і завойованих областей Кавказу. Селяни досі вільно міняли місце життя, а тепер кожний селянин мусив лишатись «на том месте и звании, как он по нынешней ревизии написан будет»¹.

Указом 10 і 18 грудня 1796 р. були різко підвищені податкові тягарі, що лежали на селянстві: натуральні подушні податки селян були замінені грошовими, при тому в значно більшому розмірі.

В січні 1797 р. Павло видав указ, в якому кріпосним наказувалось під загрозою жорстоких кар «бути послухними помещикам». В тому ж році, 5 квітня, був виданий маніфест, за яким для селян-кріпаків установлювалась триденна панщина на тиждень з звільненням їх від роботи в неділю. Але цей маніфест мав виключно демагогічні цілі і був розрахований на те, щоб заспокоїти селянське незадоволення, яке чимраз більше зростало; ніяких заходів до того, щоб примусити поміщиків проводити цей маніфест у життя, не було, і тому розмір панщини маніфест на ділі не зменшив. На Лівобережній Україні й Катеринославщині цей маніфест, навпаки, різко погіршив становище селян, які

¹ Энгельман, История крепостного права в России, сс. 178—179.

відбували до цього дводенну панщину¹. Підсилювався натиск також на державних селян і на лівобережних козаків: указом від 15 грудня 1798 р. грошові податки їх були збільшені майже на 15%. Оброчні збори з них дійшли в різних губерніях до 3¹/₂ — 5 крб. на рік з душі.

За підтримкою уряду поміщики продовжували захоплювати на Україні землі козаків і державних селян. Сам Павло I роздавав поміщикам державних селян тисячами. Він робив це, боячись селянського руху, і сподівався роздачею селян поміщикам зменшити небезпеку, що загрожувала царату.

За 4 роки царювання Павла I поміщикам було роздано майже 600 тисяч селян, в тому числі близько 150 тисяч на Україні: на Лівобережжі поміщики одержали до 15 тисяч душ, на Слобожанщині — 1,5 тисячі і на Правобережжі — понад 110 тисяч.

Ці заходи Павла I викликали великі селянські заколоти. По всій країні за перший тільки рік його царювання було 278 селянських виступів.

На Україні найбільший був рух селян на Катеринославщині в 1799 р. Із зброєю в руках селяни кількох сіл намагались пробитись на Дон. Лише після упертих сутичок з військом їх було повернуто назад. Поруч з відкритими виступами селянська боротьба проти поміщиків виявлялась також у формі масових утеч за кордон. З самої Волинської губернії на початку 1797 р. втекло до Галичини 16 тисяч селян. Всі ці прояви селянського незадоволення царизм нещадно придушував збройною силою.

Зовнішня політика Павла I. Зовнішня політика Павла I визначалась тими ж основними моментами, що і внутрішня — інтересами поміщиків і лютою ненавистю до революції. Одним з найголовніших вузлів, навколо якого переплітались основні міжнародні суперечності того часу, для Росії була чорноморська проблема.

В 1798 р. загострилась боротьба за ринки Близького Сходу між найсильнішими тоді країнами Західної Європи — Англією і Францією. Французькі війська Наполеона Бонапарта захопили Єгипет, Сірію, Іонічні острови і о. Мальту.

¹ Див. В. Семевский, Крестьянский вопрос в России, т. I, сс. 232—233.

Це підсилення французького впливу на Середземному морі було безпосередньою загрозою царській Росії, бо після захоплення українських степів і північного узбережжя Чорного моря вона прагнула до вільного виходу в Середземне море через Дарданели.

Павло I (англійська карикатура 1799 р.).

Разом з тим, відбиваючи страх кріпосницької Росії перед буржуазною революцією, ненавидячи і боячись її, Павло I у союзі з Англією і Австрією почав війну проти Франції. Воєнний союз з Англією знайшов підтримку в поміщиків Росії і України, бо Англія, що вивозила в той час з Росії хліб і сировину і привозила замість цього свої промислові вироби, мала переважний порівнюючи з іншими державами вплив на російському ринку.

Розташовані на Україні війська були виряджені до берегів Чорного моря, а царський чорноморський флот, ви-

йшовши разом з турецьким флотом у Середземне море, відняв у французів Іонічні острови¹. В зайняту Наполеоном північну Італію була виряджена армія під командуванням Суворова. Після того як французьке військо було вигнане з Італії, дальша боротьба проти Франції припинилась, а коаліція Росії, Англії і Австрії розпалась. Це зумовлювалось тим, що Австрія боялась надмірного зміцнення Росії, а з другого боку, і Павло почав побоюватись, що, в разі розгрому Франції, Англія надто зміцнить своє становище на Чорному морі і на Близькому Сході на шкоду інтересам царської Росії. До того ж захоплення Наполеоном влади 9 листопада (18 брюмера) 1799 р. було в очах Павла доказом того, що революція у Франції закінчилась. Розірвавши з своїми союзниками, Павло уклав угоду з Францією і готував військові дії проти Англії. Але цей крутий поворот у зовнішній політиці царизму зустрів дуже різку протидію з боку поміщицької верхівки. Поруч з цим заходи Павла I, що обмежували дворянські привілеї і підсилювали роль чиновництва, а також його особисті деспотичні властивості викликали велике незадоволення серед придворної і військової знаті. Проти Павла була утворена двірська змова, яку підтримала Англія. 11 березня (старого стилю) 1801 р. змовники за допомогою старшого сина Павла Олександра вбили Павла. На престол вступив Олександр I.

Колоніальний режим на Україні при Олександрі I. Цар Олександр I зовнішньо багато в чому був протилежністю своєму батькові. Вихований швейцарцем Лагарпом, який називав себе республіканцем, Олександр дістав звичку до «республіканських фраз» і використовував її, коли треба було блиснути своїм лібералізмом і притягти на свій бік громадську думку. По суті ж Олександр ні республіканцем, ні навіть лібералом ніколи не був. Биття різками і розстріл здавались йому, як і його батькові, природними засобами управління, і він щодо цього випереджав багатьох своїх генералів. Всяко підкреслюючи свій зовнішній лібералізм і рішуче засуджуючи на словах попереднє царювання, Олександр

¹ 23 грудня 1798 р. між Росією і Туреччиною був укладений договір, за яким Росія, крім протекторату над Молдавією, Валахією і Республікою семи сполучених островів, одержала право вільного проходу російського військового флоту через чорноморські протоки.

ксандр I, проте, на ділі був безпосереднім продовжувачем реакційної політики своїх батька і бабки, Катерини II. На Україні він продовжував збільшувати колоніальний гніт. Число царських військ, що завжди перебували тут, особливо на недавно захопленому Правобережжі, надзвичайно зросло. У Київській, Подільській, Херсонській і частини Катеринославській і Тавричеській губерніях, а також у Бессарабії були розквартировані перша і друга армії числом до 60 тисяч чоловіка.

Ці війська майже цілком були на утриманні місцевого селянства. Порядком повинності селяни мусили будувати й ремонтувати військові будинки і опалювати їх, давати для армії погоничів, фураж, волів, підводи з кіньми для провіанту й фуражу, а також для пересування військ. З місцевих же селян формувались загони ополченців як додаткова сила під час війни. Все це величезним тягарем лягало на селянство України, крім панщини та інших повинностей і виплат, які воно відбувало й платило поміщикам і державі.

Одною з найтяжчих повинностей, що лежали на селянстві, були рекрутські набори, заведені на Україні з 1797 р. В рекрути брали селян, козаків, міську бідноту. Дворяни служили в армії добровільно в офіцерських чинах. Купці також звільнялись від рекрутчини, вносячи за кожного рекрута податок 50 крб. Сини багатих селян звичайно наймали за гроші замість себе заступника. Рекрути з лівобережних козаків і військових обивателів служили в армії 15 років, інші — 25 років.

Віддавання в рекрути з самого початку перетворилось у руках поміщиків у засіб кари селян за провини, непокірність, за найменший непослух панській волі. Іноді в рекрути віддавала сільська громада, де верховодила заможна верхівка. При цьому звичайно в солдати призначали бідняків:

«Та вибрали некрутця —
Сиротину молодця.
Та повезли некрутця
Аж до панського дворця.
.....
Нащо сироту взяли,
Чом не брали багача?
Багач гроші постача,
А сирота отвіча» —

так говорить про це народна пісня тої епохи.

Боячись утечі або збройного опору, взятих у рекрути одразу ж заковували в кайдани. «Несподівано, за панським наказом — розповідав один з них — хапають, в'яжуть вірьовкою чи поясом руки назад, забивають ноги в колодки, тримають під караулом два-три тижні, а потім кидають, як колоду, на віз і під вартою везуть у «присутствіє», там забриють, переодягнуть і женуть за сотні і тисячі верст»¹.

В армії солдат попадав у ще гіршу неволю. В царській казармі солдата чекали нелюдська муштра, знущання, биття. «За першу втечу рекрутові 500 шпіцрутенив, старому солдатові — 1000, за крадіжку, по волі капітана, — 50 ударів, за помилку на вченні — 300, за те, що не привів дівку — 100, за те, що ремінь не вичищений — 100 палок»². Мало хто з солдат вертався після служби додому — більшість гинула від тяжких умов казарменного життя або під час постійних воєн.

Адміністративний апарат управління Україною також був збудований за військовим зразком. Тут протягом 1801 — 1812 рр. були організовані генерал-губернаторства: Малоросійське з губерніями Чернігівською і Полтавською (утвореною в 1802 р.) і Новоросійсько-Бесарабське з губерніями Херсонською, Катеринославською, Тавричеською і Бесарабською областю. В губернії Правобережжя були також призначені військові губернатори.

Генерал-губернатори на Україні мали майже необмежену владу і поводитись, як маленькі царки. Наприклад, малоросійський генерал-губернатор Лобанов-Ростовський у червні 1811 р. загрожував жителям містечка Смілого (Роменський повіт на Полтавщині) за невиконання наказу про винний відкуп «предать огню и полымю всего того общества селения».

Намагаючись забезпечити собі підтримку в особі українських поміщиків, Олександр давав їм усякі пільги. Так, наприклад, він відновив по всій Росії скасовану Павлом I дарчу грамоту дворянству і на прохання делегації харківських поміщиків підписав 29 грудня 1801 р. спеціальний рескрипт про права слобідсько-українського дворянства.

¹ Киевская Старина, 1897, XII, с. 750.

² Семевский, Политические и общественные идеи декабристов, с. 115.

Колонізація південної України при Олександрі I. При Олександрі I, як і при Павлі, царський уряд продовжував роздавати тисячами десятин незаселені степові землі. Вони попадали переважно в руки поміщиків, що займали високі пости в царській армії або в бюрократичному апараті. Наприклад, у 1805 р. в Олександрівському повіті Катеринославської губернії генерал-майор Балабін мав 13 тисяч десятин землі, чиновник Дебальцев — 17 тисяч, гр. Скавронська — 55 тисяч і т. д. Досить велику частину земель одержали при цьому представники української поміщицької верхівки — полковий осаул Гнида — 13 тисяч десятин, надворний радник Капніст — 18 тисяч.

Іноді степові землі купували великі купці. Так, представник єврейської буржуазії, банкір Штігліц, що дістав у царя баронський титул, мав на півдні України кілька десятків тисяч десятин землі і 3 тисячі селян, куплених ним у наслідників кн. Вяземського.

Південна Україна і Крим відкривали перед російськими і українськими поміщиками широкі перспективи для розвитку сільського господарства на незайманих степових просторах, бо близькість Чорного і Азовського морів створювала надзвичайно сприятливі умови для вивозу хліба на західноєвропейські ринки¹. Але розвиток панщинного господарства на півдні України гальмувався відсутністю робочої сили.

¹ Ще в 1797 р. «Вольное экономическое общество» поставило на обміркування тему про заведення в Степу сільського господарства. На цю тему написав роботу член цього товариства Г. Енгельман. У своєму творі Енгельман, так само як і В. Левшин, другий автор відповіді на завдання товариства, висував цілу програму економічної діяльності поміщиків, накреслюючи шляхи збільшення поміщицьких доходів за допомогою сільськогосподарських і промислових підприємств. При цьому він лишав недоторканим феодальне землеволодіння і експлуатацію кріпосних селян на панщині. Він вважав найвигіднішим улаштування в Степу великих маєтків, оброблюваних великими тяглами селян («в каждом работников — два женатых мужика с их бабами»), з чотирипільною сівозміною, з посівом конюшини, буряка для виробництва цукру й горілки, шовковиці, плодкових дерев, маєтків з заводами рогатої худоби, товарними фермами, що переробляють молоко в масло і сир голштинським і мекленбургським способом, з кінськими заводами, з розведенням овець, кіз, свиней, домашньої птиці, бджіл, з лісовим господарством.

Тому поміщики підсилено продовжували переселяти на південь України селян-кріпаків з інших своїх маєтків, розташованих у центральній Росії, Білорусії і лісостеповій частині України. Але, не зважаючи на все це, кріпаків на півдні України нестало. У величезних маєтках Катеринославщини з кількістю землі понад 10 тисяч десятин було в середньому всього по кілька десятків селян. В Очаківській області багато учасків розміром до 12 тисяч десятин були без ніякого населення, інші ж — до 18 тисяч десятин — мали його не більше як 30 чоловіка. Загальне число кріпаків на півдні України було відносно невелике. З 2,5 мільйонів кріпаків України на південну частину її припадало всього близько 300 тисяч. Селянство всіма силами чинило опір цим переселенням. Переселювані ніякої допомоги не одержували і прирікалися на нових місцях на повні злидні. Майно переселенців нищилось, вони голодували, хворіли і вмирали. Наприклад, у поміщиці Бріскорн при переселенні з Курської губернії в Катеринославську з 654 селян через невимовно тяжкі умови життя умерли 115. Нерідко серед селян вибухали повстання проти переселення (так було, наприклад, у маєтках Кочубея, що переселяв своїх кріпаків на південь України з Полтавської губернії).

Поміщикам південної України одразу ж довелося широко застосовувати в своїх маєтках працю вільнонайманих батраків, що було по суті початком проникнення капіталістичних форм у поміщицьке господарство. Ці батраки приходили сюди з північної частини України, з Білорусії і з центральної Росії.

Широкі простори незаселених земель з давніх-давен приваблювали в південну Україну десятки тисяч селян-утікачів. Утечі, що були масовою формою боротьби селянства проти кріпосного гніту, були надзвичайно поширені в цей час. Частина втікачів, оселяючись у степових малозаселених маєтках, ставали тут знову кріпаками. Друга ж частина працювала під час збирання хліба як батраки в поміщиків, заможних селян і іноземних колоністів, переходячи з місця на місце.

Розмах цього стихійного заселення південної України був дуже великий. Величезна маса переселенців-утікачів у багато разів перевищувала кількість селян, яких переселяли

на південь України поміщики. За ревізією десятих років XIX ст. виявилось, що ціла третина селянського населення південної України не була записана в податні списки і не платила ніяких податків.

Населення південної частини України в зв'язку з розвитком тут зернового господарства росло надзвичайно швидко. В 1797 р. в Новоросії (тобто на південній Україні разом з Бессарабією і Кримом) жило 835 тисяч чоловік (без війська і колоністів, а також осіб, що належали до неподаткових станів). А в 1810 р. число населення досягло вже 1,5 мільйона чол., при чому значна кількість його складалась з вільних і державних селян і колоністів.

Але й цей бурхливий ріст населення не міг задовольнити потреб поміщицького і селянського господарства в робочих руках — їх нестало для обробляння широчезних південних степів. Поміщики намагались компенсувати цю недостачу робочих рук дальшим підсиленням експлуатації, прагнувши витиснути з кожного кріпака потрібну кількість праці. У відповідь на підсилення експлуатації селянство тікало на нові місця — в Бессарабію, на Кавказ, за кордон.

Царський уряд також широко практикував переселення на південь України державних селян з губерній, де нестало землі, — Тульської, Курської, Полтавської, Чернігівської. В 1809 — 1811 рр. звідти було переселено в казенні села понад 40 тисяч селян¹.

Одночасно переселялись у степові простори України й іноземні колоністи — сербські, болгарські, німецькі. В 1803 — 1810 рр. в Херсонській губернії оселилось 15 тис. іноземців. Значне число їх належало до заможної верхівки, яка експлуатувала бідноту, що переселялась разом з нею, а також місцевих батраків. Масі колоністів-переселенців жилось так само тяжко, як і кріпакам у сусідніх поміщиків.

Царський уряд не давав колоністам достатньої допомоги, хоч і обіцяв їм її для переїзду і влаштування на нових місцях. В 1817 р. з 1500 німецьких колоністів, що прибули в Одесу, 600 померли від голоду і хвороб, не дочекавшись через бюрократичну тяганину виділення їм участків землі

¹ Таких казенних сіл на початку XIX ст. було в Олександрівському повіті Катеринославської губернії 18 з 21 тис. населення, а в Мелітопольському повіті — 13 з 21 тис. населення.

і не одержавши ніякої допомоги від уряду. Нерідко колоністи-іноземці, не витримавши тяжких умов життя, повертались назад на батьківщину¹.

У ще гіршому стані були колоністи євреї. Це була майже сама біднота, силою переселювана царським урядом у Херсонську губернію з Правобережної України, з білоруських і литовських містечок і яка не одержувала при цьому ніякої допомоги.

«Жестокие морозы — писав один з царських ревізорів про становище євреїв-колоністів у другій чверті XIX ст.— сильнейшие ветры, вьюги и глубокие снега завалили в колониях избы по крыши... Колонисты жалуются на бескормицу, скот околеваает, люди холодают и голодают и умоляют отворотить их от гибели в худых развалившихся избах, без крыш, без всякого пропитания и топлива, коего за безмерными снегами и достать негде».

Правда, широкого розвитку єврейська колонізація не набрала і на середину XIX ст. євреїв-колоністів лишилась мізерна кількість.

Почасти з власної ініціативи, почасти виселені примусово, на південній Україні оселялись також сектанти-молкани і духобори з Воронезької і Тамбовської губерній, а також з Харківщини. Вони заснували в Катеринославській губернії ряд сіл — Велику Знаменку, Терпіння, Тамбовку, Горіле, Радіонівку та ін. Число їх на 30-ті роки XIX ст. доходило до 36 тис. чол.

Рекрутські заколоти 1807 р. на Україні. В галузі зовнішньої політики першим кроком Олександра I було відновлення дружби з Англією. 5 червня 1801 р. була підписана конвенція про взаємну дружбу між Росією і Англією. Це викликало велике загострення відносин з Францією. В 1805 р. коаліція Росії, Австрії, Англії, Швеції і Туреччини почала війну з Францією. В 1806 р. царизм почав, крім того, нову війну з Туреччиною, щоб примусити султана остаточно відступити Бесарабію, Молдавію і Валахію. Военні дії розгорнулись головним чином у цих підвладних Туреччині землях і на берегах Дунаю. В цих війнах з Наполеоном і Туреччиною Україна була для царизму одним з найголов-

¹ З 1819 р. царський уряд перестав запрошувати іноземних колоністів на південну Україну.

ніших джерел для поповнення армії людським складом і для постачання її провіантом і фуражем.

У листопаді 1806 р. був оголошений набір так званої міліції, або земського ополчення, в 31 губернії. На Україні цей набір мали провадити в Чернігівській, Полтавській, Харківській, Київській, Херсонській і Катеринославській губерніях, кожна з яких повинна була виставити по кілька тисяч селян-кріпосних. Крім того, українське селянство мусило дати для армії багато возів, волів, коней і погоничів. З самого тільки Лівобережжя було взято в армію понад 6 тис. возів, коло 7 тис. пар волів, понад 1000 коней і 3810 погоничів.

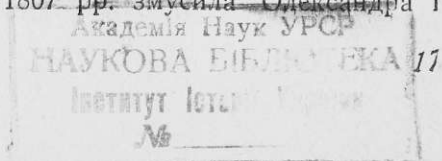
Серед селян, вкiнець змучених цими поборами й війною, почалось обурення. Особливо великий був рух серед селян, узятих у київське ополчення-міліцію.

46602
Близько 9 тис. київських селян-ополченців було послано в молдавську армію. Ідучи на фронт, вони сподівались, що їх за військову службу звільнять від кріпосної залежності і переведуть у козацький стан. Коли стало відомо, що й після війни їх лишать на солдатській службі, в листопаді 1807 р. в ополченні вибухли заколоти. Ополченці почали самовільно розходитись по домах. Рух охопив цілу бригаду і був такий упертий, що для придушення його потрібне було втручання донських козаків, артилерійської команди і роти шляхетського батальйону. З 200 активних учасників руху більшість були віддані в рекрути, а частина була заслана на Сибір.

На Полтавщині в зв'язку з набором ополчення поміщицькі селяни юрбами приходили в Полтаву і вимагали від генерал-губернатора Куракіна записати їх у козаки. Характер руху був настільки загрозливий, що до 700 поміщиків утекли з своїх маєтків у Полтаву, боячись за своє життя.

Для боротьби з наростаючим у країні революційним рухом і антиурядовими настроями Олександр I заснував 13 січня 1807 р. «Особый комитет», що являв собою по суті попередника жандармського корпусу. На цей комітет було покладено обов'язок стежити за найменшими проявами «неблагонадійності».

«Континентальна блокада» і її роль на Україні. Невдала війна з Францією 1805 — 1807 рр. змусила Олександра I

укласти з Наполеоном 7 липня 1807 р. кабальний мир у м. Тільзії. За Тільзійським миром союзниця Росії Прусія втратила більше половини своєї території і цілком підкорялась Наполеонові, а Росія зобов'язувалась приєднатись до «континентальної блокади», яку Наполеон організував проти Англії¹.

Як винагороду за це Олександр I давалась воля в його боротьбі проти Туреччини. «Континентальна блокада» і розрив торговельних зв'язків з Англією відбилися на народному господарстві Росії, насамперед на господарстві поміщицькому. Досить указати, що вивіз пшениці з Росії (а його провадили в основному через чорноморські і азовські порти), який становив у 1801 — 1805 рр. в середньому понад 10 мільйонів пудів на рік, у період чинності «континентальної блокади» 1806 — 1810 рр. зменшився до 1,7 мільйона пудів на рік. Зменшення хлібного вивозу багато в чому залежало ще й від контрзаходів, ужитих Англією проти «континентальної блокади». Ці заходи привели до фактичної блокади російських чорноморських портів.

Оцінюючи значення для Росії «континентальної блокади», Енгельс писав: «Але ціною цієї «свободи рук» на Сході було приєднання до континентальної системи Наполеона, розрив усяких торговельних зносин з Англією. А це для тодішньої Росії означало цілковиту торговельну руїну. Це був той час, коли пушкінський Євгеній Онегін довідався з Адама Сміта,

Как государство богатеет
..... и почему
Не нужно золота ему,
Когда простой продукт имеет,—

тим часом як, з другого боку,

— Отец понять его не мог
И земли отдавал в залог.

Росія могла набувати гроші лише за допомогою морської торгівлі і шляхом вивозу своїх сирих продуктів на тодіш-

¹ «Континентальною блокадою» називалась система економічної політики, яку з 1806 р. провадив Наполеон I в інтересах французької буржуазії. В основі цієї системи лежала повна заборона торговельних зносин з Англією всім залежним від Франції країнам.

ній головний ринок, в Англію; а Росія була вже надто європейською країною, щоб обходитись без грошей»¹.

Зате промисловість Росії, яка звільнилась, завдяки блокаді, від конкуренції англійських товарів, дістала значний поштовх у своєму розвитку. В 1804 р. в Росії було 2423 підприємства, в 1814 р. їх було вже 3731, а в 1825 р.—5261. За десять років (1804—1814) число бавовнопрядних і бавовноткацьких підприємств зросло більш ніж удвоє, а продукція їх збільшилась у шість разів.

На Україні промисловість за цей період також зростала, хоч далеко повільніше, ніж у Росії. Тут (за неповними даними) число підприємств збільшилось за час з 1807 до 1825 р. з 502 до 649.

В той час як хлібна торгівля чорноморських портів у результаті континентальної блокади різко зменшилась, транзитна торгівля на Чорному морі, навпаки, виросла. Після того, як Англія знищила значну частину торговельного флоту Франції і її союзників, країнам центральної Європи — Австрії, Німеччині — довелось шукати для своєї торгівлі з Близьким Сходом сухопутних шляхів.

Одеса виявилась одним з найзручніших транзитних пунктів на шляху з Єгипта, Сирії, Персії, Індії в центральну Європу. Протягом 1808 р. через Одесу з Сходу на Захід пройшло на 10,78 млн. крб. бавовни, кофе і цукру². За один рік одеські купці, навкружні поміщики і перевізники вантажів одержали за переховування і перевезення товарів коло 2 млн. крб. доходу.

Та коли від континентальної блокади виграла промислова буржуазія, що зароджувалась, то значна частина поміщиків і купецтва руйнувалась від занепаду хлібної торгівлі, і ці поміщики виступали проти розриву з Англією.

В дворянських колах майже відкрито говорили про те, що з Олександром треба зробити те саме, що зробили з його батьком.

Але Олександр I ще не міг одразу порвати з Францією:

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. 2, с. 20.

² «Вся дорога від Трієста до Одеси була заповнена силою навантажених товарами візницьких возів» — писав Немцевіч. Самої бавовни було перевезено в 1808 р. через Одесу коло 265 тисяч пудів на суму 8,5 мільйона карб.

в цей період Наполеон перебував у zenіті своєї могутності і неподільно панував на європейському континенті.

Політика Олександра I після Тільзійського миру. Проект реформи Сперанського. Олександр I спробував притягти на свій бік масу дворянства, розширюючи дворянські права і привілеї.

З доручення Олександра його радник М. М. Сперанський склав у 1809 р. щось на зразок проекту конституції — «План всеобщего государственного преобразования», за яким мали скликати дворянську думу, утворити при царі державну раду, дати певне самоврядування великій буржуазії тощо. Вся ця політика мала головним чином демагогічний характер і була вжита для того, щоб обіцянками розрядити чимраз більше незадоволення дворянства. Ця політика була розрахована також на громадську думку в Західній Європі. «Благородний» Олександр I [Le grec du Bas Empire (візантійський шахрай) — як неблагородно називав його Наполеон] грав свого часу роль героя лібералізму в усій Європі — писав про Олександра I і його політику Маркс¹.

На Україні відгуком «плану» Сперанського була робота харківського професора Якоба — «Основы полицейского законодательства и полицейских положений», де автор захищав потребу особистої свободи для громадян і говорив про поступове скасування кріпацтва в Росії. Але при цьому Якоб підкреслював непорушність поміщицьких прав на землю і пропонував лише поступово замінити кріпацьку працю в сільському господарстві вільнонайманою. Робота Якоба досить виразно відбила погляди того шару дворянських лібералів, які в цей час почали з'являтися у Росії і на Україні під впливом прониклих сюди ідей французької буржуазної революції. Ідеї ці знаходили тут сприятливий для себе ґрунт у зв'язку з розвитком капіталістичних відносин, що йшов у Росії і на Україні.

Війна з Францією 1812 р. Ліберальні плани Сперанського не могли приховати від очей поміщиків їх основних життєвих інтересів: континентальна блокада майже припинила вивіз хліба. Під тиском цього основного факту Олександр I у 1810 р. фактично розірвав угоду з Наполеоном і пере-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XII, ч. 1, с. 363.

йшов на старий шлях союзу з Англією, що й привело царську Росію в 1812 р. до війни з Францією. «Торговельна блокада ставала нестерпною. Економіка була сильніша за дипломатію і царя, разом узятих; торговельні відносини з Англією були нишком відновлені; тільзітські умови були порушені, і вибухла війна 1812 р.» — писав Енгельс¹.

Тепер потреба в заграванні з дворянством минула, і Олександр різко припинив усякі розмови про конституцію. Сперанського, який, очевидно, серйозно приймав свої конституційні проекти, було усунуто і заслано.

Напередодні початку війни з Францією, в травні 1812 р., Олександр уклав у Бухаресті мир з Туреччиною, за яким до Росії остаточно відійшла окупована російськими військами Бесарабія. Таким чином Олександр забезпечив свій тил з боку Близького Сходу і Чорного моря.

Війна, почата Наполеоном проти Росії, мала завойовницький і грабіжницький характер; вона загрожувала національній незалежності російського народу, несла з собою іноземну кабалу і гніт.

Воєнні дії почались у червні 1812 р. Півмільйонна армія Наполеона рушила на Росію. Протягом усього літа війна точилась головним чином на території Литви й Білорусії; вона зачепила також частину України.

Ще в 1811 р. на Волині, коло Луцька, була розташована одна з трьох російських армій, так звана Третя резервна армія, під начальством генерала Тормасова. Вона складалась з трьох піхотних і одного кінного корпусу і нараховувала до 43 тис. бійців і 168 гармат. З самого початку війни вона зіткнулась з частиною наполеонівських сил. Це були австрійські й німецькі війська — корпус Шварценберга (33 тисячі чол.) і VII саксонський корпус графа Реньє (17 тис. чол.), — що становили правий фланг французької армії. Після упертих боїв Шварценбергові і Реньє удалось у серпні місяці зайняти прилежні до австрійського кордону Ковельський, Луцький, Володимирський і частину Дубенського повітів Волинської губернії з містами Ковелем, Луцьком і Володимиром-Волинським. Війська Наполеона грабували населення, руйнували і палили житла, вбивали мирних жителів.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Сочинения, т. XVI, ч. 2, с. 20.

Прагнення Наполеона завоювати Росію, підкорити й поневолити російський та інші населяючі Росію народи незабаром після початку війни зняло хвилю всенародного обурення і гніву проти окупантів. Війна набула національно-визвольного характеру. «... Коли Наполеон створив Французьку імперію з поневоленням цілого ряду давно утворених, великих, життєздатних, національних держав Європи, тоді з національних французьких воєн вийшли імперіалістичні, які знову таки породили національно-визвольні війни проти імперіалізму Наполеона» — пише про це Ленін¹.

Український народ узяв активну участь у війні, допомагаючи своїм російським братам, які прийняли на себе головний удар наполеонівських полчищ. Влітку 1812 р. з лівобережних козаків були сформовані кінні полки — одинадцять на Полтавщині і шість на Чернігівщині. Один з полтавських полків був зорганізований відомим українським письменником Котляревським.

Тоді ж на Правобережжі було зібрано чотири козацькі полки (3600 чол.) з селян, міщан і ремісників. Ці полки швидко вивчили військовий стрій і влились в армію Тормасова. Крім козацьких частин, на Україні утворювались загони селян-ополченців. Один з таких загонів, що нараховував 100 чол. селян, прийшов в армію з Херсонщини і взяв участь у боях з ворогом.

Зате значна частина польської шляхти, що жила на Правобережжі, була настроєна вороже до Росії і підтримала Наполеона. Він притяг її симпатії тим, що після Тільзійського миру утворив на польських землях залежне від Франції конституційне Герцогство Варшавське. Тому на Волині і в інших правобережних губерніях польська шляхта збиралась у кінні загони і билась на боці іноземних загарбників.

Головні сили Наполеона просувались до Москви. Російська армія з ар'єргардними боями відступала перед переважними силами окупантів. 4 серпня Наполеон підійшов до Смоленська і зайняв його 6 числа після лютого опору корпусів Раєвського і Дохтурова, залишених під містом для прикриття російської армії, що відступала. Взявши Смо-

¹ Ленін, Сочинення, т. XIX, с. 181.

ленськ, Наполеон продовжував свій похід на Москву. В цей час Олександрові I, всупереч його особистому бажанню, довелось замість непопулярного Барклая де-Толлі призна-

М. І. Голеніщев-Кутузов.

чити головнокомандуючим російськими арміями кн. М. Голеніщева-Кутузова. Учень і помічник геніального російського полковедця Суворова, він був одним з найвидатніших і улюблених армією і народом генералів.

Прийнявши командування, Кутузов, виявляючи волю народу, вирішив дати Наполеонові генеральний бій. Він вибрав і укріпив позиції коло с. Бородіна і розмістив там російські військові сили

26 серпня під Бородіном стався генеральний бій двох величезних армій. У Наполеона було 130 тис. солдат і 587 гармат, у росіян — 120 тис. бійців і 640 гармат. В кровопролитному бої російська армія виявила непоборну відвагу,

Кінець Бородінського бою (з картини Верещагіна).

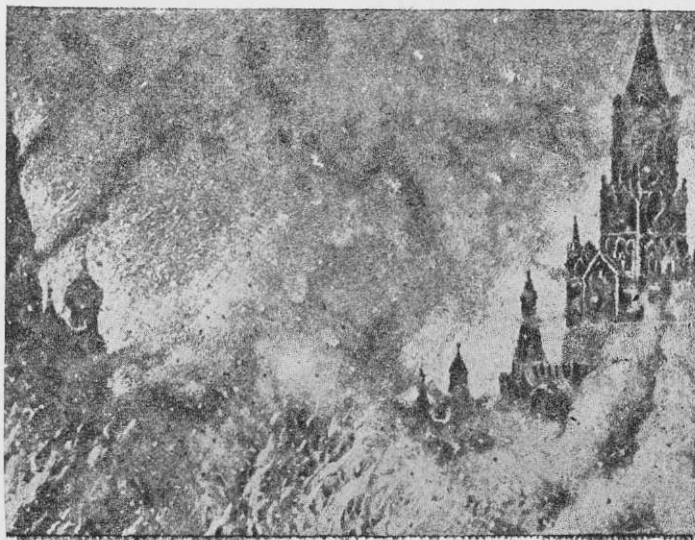
мужність і упертість. Бій тривав цілий день і в результаті обидві армії відступили одна від одної на деяку відстань.

Коли були підраховані втрати і виявилось, що вони дійшли в російській армії до 58 тис. чоловіка (французи втратили майже стільки ж), Кутузов почав відводити війська до Москви. В Бородінському бою, за словами Кутузова, «неприятель нігде не виграв ні на шаг землі с превосходными своими силами». Окупанти зазнали в цьому бою моральної поразки, яка похитнула їх бойовий дух. Значно ослабивши міць наполеонівських сил, російська армія в повному порядку продовжувала свій відступ. Щоб зберегти, а потім укріпити армію, Кутузов вирішив здати Москву без бою. 2 вересня французи вступили в незахищене місто,

Але тут же Москву з усіх боків охопило полум'я пожегів: Сам народ підпалив свою давню столицю, не бажаючи підкорятись іноземним завойовникам.

В цей час до Тормасова коло Луцька приєдналась 38-тисячна армія під начальством Чічагова, яка прийшла з турецького фронту. Завдяки цьому вдалось витиснути австрійців і німців з Волині. На кінець осені військові дії на правому

Пожар Москви (з картини Верещагіна).

флангу французької армії, як і на початку кампанії, зосереджувались у Литві й Білорусії.

Армія Наполеона опинилась ізольованою і оточеною в центрі величезної країни, все населення якої з ненавистю дивилось на окупантів. 7 жовтня Наполеон, який марно чекав, що Росія запропонує почесний для нього мир, змушений був вивести свої війська з Москви і вирушити назад. Це дорівнювало найжорстокішій поразці. Починався крах усіх завойовницьких планів Наполеона, наближався кінець його імперії.

Французька армія на цей момент складалась тільки з 100 тис. чол. і продовжувала танути під постійними ударами зміцнілої російської армії. Проти окупантів повстав весь

народ. Їм не давали ні хвилини спокою російські, білоруські і українські партизанські загони. В боротьбі цих загонів проти окупантів поруч з чоловіками брали активну участь і жінки.

50-тисячне ополчення Чернігівщини й Полтавщини успішно боролось проти армії Наполеона. Відсутність у неї харчів і рання сувора зима допомогли народові здобути повну перемогу над Наполеоном. Під Мало-Ярославцем, Красним, на

Французькі окупанти, полонені партизанами (карикатура Бенечіанова).

р. Березині та інших пунктах окупанти були остаточно розбиті.

На початок 1813 р. «велика армія» Наполеона перестала існувати. Вона була майже цілком знищена і її рештки викинуті за межі Росії. Могутності Наполеона і його імперіалістській політиці було завдано нищівного вдару.

Царизм у союзі з Австрією, Прусією, Англією продовжував воювати з Наполеоном. Союзним військам удалось ще кілька разів розбити Наполеона і зайняти Париж.

Продовження війни тяжко відбивалось на народних массах, які тількищо вигнали окупантів з своєї землі і не хотіли більше воювати. Ці народні настрої відбивав Кутузов, який був проти того, щоб у 1813 р. вести російське військо за кордон.

Ще восени 1812 р. на півдні України спалахнула чума і перекинулася на Поділля. В самій Одесі від чуми вмерло 3 тисячі чол. з 18 тисяч населення міста. Мобілізації рекрутів, робочої худоби, підвод, що не припинялись, викликали народне незадоволення. Під час рекрутських наборів на Україні в 1813 — 1814 рр. почалися масові втечі рекрутів на південь. Селянський рух проти поміщиків, що прокотився по центральній Росії в 1812 р., перекинувся на Білорусію

1812 рік (з картини Верещагіна).

і почасті на Волинь і не затихав на Україні і в 1813 — 1814 рр. Війна в чужих країнах не була потрібна народові, і він, як умів, чинив їй опір.

Про війну 1812 р. є величезна література. В ній дуже часто доводиться натрапляти на неправильний виклад ходу боротьби проти Наполеона. Особливо багато перекручень і просто таки фальсифікації в оцінках подій 1812 р. ми знаходимо в Покровського і його «школи». Покровський виставляв як ініціатора й винуватця війни не Наполеона, а російське дворянство. Покровський і його «школа» принижували велику позитивну роль російських полководців у війні, особливо її головного героя — Кутузова. Вони запер-

чували народний характер війни, висміювали величезне патріотичне піднесення народу, ігнорували роль і значення народної партизанської боротьби проти іноземних окупантів і зводили причини поразки Наполеона виключно до саморозкладу його армії і тяжких кліматичних умов зими 1812 року. Всі ці вигадки фальсифікують справжній характер подій отчизняної війни і є по суті шкідницькою спробою зганьбити, звести нанівець одну з найславніших сторінок героїчної історії російського і українського народів, яка говорить про їх боротьбу проти інтервентів, що закінчилася розгромом і знищенням армії іноземних загарбників.

Слід указати також і на багатьох офіційних істориків-монархістів на зразок Михайловського-Данілевського, які писали про війну 1812 року. Хоч вони і мали в своїх руках величезні і цінні документальні матеріали, але заповнювали цілі томи писаниною в дусі монархічного патріотизму, різними байками, вигадками, вихвалянням особи Олександра I, який, мовляв, був головним «героем» війни і т. д.

Французька шовіністична історіографія твердить, що Наполеон під час війни 1812 року був не завойовником чужої території — інтервентом, а що він лише ... захищав свої кордони від нападу Росії, що в війні винні російські поміщики і що «велика армія» загинула від холоду. Всі ці аргументи цілком повторив Покровський з його «школою».

Наполеонівську армію розгромив народ: «Дубина народної війни — каже Лев Толстой — ... піднімалась, опускалась и гвоздила французов до тех пор, пока не погибло все наше шествие».

Царська Росія — міжнародний жандарм. Аракчєєвська реакція. Після остаточного розгрому Наполеона Олександр I на Віденському конгресі в вересні 1815 р. уклав разом з Австрією і Прусією так званий «Священний Союз» для боротьби проти революційного руху в Європі.

Царизм очолив всеєвропейську реакцію і виступив у ролі міжнародного жандарма, нещадного душителя революційного руху. Царська Росія в цей час більше ніж коли з часу французької революції являла собою «становий хребет європейського деспотизму» (Енгельс).

«Священний Союз» узяв активну участь у придушенні революції, спрямованої проти феодальних урядів в Іспанії

(1820 — 1823 рр.), Португалії (1820 — 1821 рр.), Неаполі (1821 р.), П'ємонті (1821 р.).

Не зважаючи на перемогу реакції, ідеї і вплив французької революції продовжували проникати в Росію, де в цей час робив перші кроки капіталізм. Ці ідеї проникали сюди насамперед через дворян-офіцерів, з яких багато або виховувались у Франції, або побували там під час війни з Наполеоном у 1813 — 1815 рр. Багато відомих у майбутньому дворянських революціонерів побували у Франції — наприклад, Пестель і Волконський, що були там разом з російською армією, Лунін, що жив у Парижі, Сергій і Матвій Муравйови-Апостоли, що виховувались і вчилися там у дитинстві, та інші.

Тому царський уряд після перемоги над Наполеоном почав рішучий наступ на революційні і опозиційні ідеї і рух усередині країни. Більше ніж будьколи раніш весь апарат самодержавної царської влади являв собою організовану для придушення і грабування народних мас військово-поліційну силу.

Маркс і Енгельс писали про російську урядову систему:

«.. Але хіба російська урядова система — скрізь, де вона не зв'язана з феодалними установами,— не те саме, що воєнна окупація, в якій цивільна влада і юридична ієрархія організовані на воєнних началах і яку народ повинен оплачувати?»¹.

Всю адміністративну і військову владу в країні Олександр I передав у руки військового міністра генерала Аракчєєва, який почав висуватись ще при Павлі I і якого вважали одним з кращих знавців шагістики й муштрувальної науки, що становили в царській армії душу військової справи.

Аракчєєв прагнув підпорядкувати найдріб'язковішій регламентації кожний крок підлеглих йому людей і люто карав їх за найменший відступ від інструкції². Своїм варварськи-жорстоким поведінням з солдатами Аракчєєв виділявся навіть серед маси тодішніх офіцерів, які вважали

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. IX, с. 397.

² Прагнення регламентувати кожний крок своїх підлеглих доходило в Аракчєєва до того, що він видав у своєму маєтку наказ селянкам під загрозою штрафу «ежегодно рожать и лучше сына, чем дочь».

рукоприкладство і тілесні кари головним засобом виховання солдат.

Брутальність, підхалимство, сваволя і хабарництво під час аракчеевщини процвітали в державному апараті царської Росії з особливою силою. Усякий протест проти пануючої сваволі нещадно придушувався. «Все государство трепетало под железной рукой любимца правителя. Никто не смел жаловаться. Едва возникал малейший ропот,— и навечно исчезал в пустынях Сибири и смрадных склепах крепостей» — писав про цю добу декабрист Бестужев.

Всей России притеснитель,
Губернаторов мучитель
И совета он учитель,
А царю он друг и брат.
Полон злобы, полон мести,
Без ума, без чувств, без чести.
Кто ж он «преданный без лести»? ¹
..... грошевой солдат —

писав про Аракчеева Пушкін.

Аракчеевська реакція, спрямована насамперед на придушення революційного руху і найменших проявів незадоволення в країні, надзвичайно яскраво відбилась між іншим і в утисках щодо освіти.

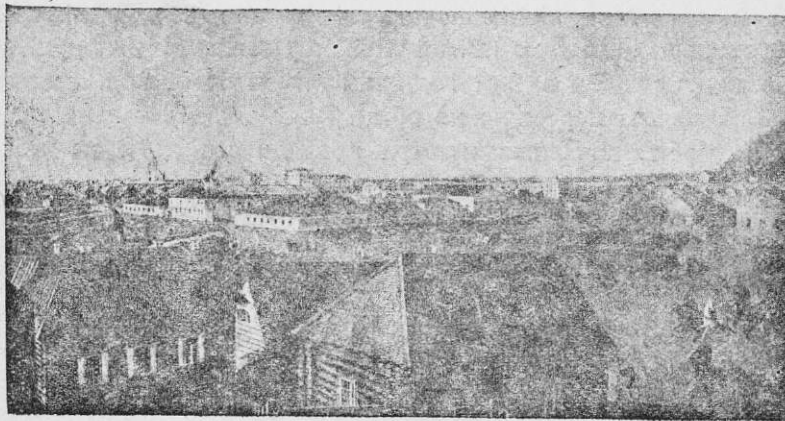
На чолі міністерства освіти в 1815 р. був поставлений мракобіс і ханжа кн. Голіцин. На чолі учбових округ стали реакціонери — Стурдза, Магніцький, Руніч, Карнеєв. Студентів примушували марширувати, співати хором молитви, за провину їх садили в карцер і накладали на них церковну епітимію.

Попечитель Харківської учбової округи Карнеєв, найближчий помічник Голіцина, звільнив з Харківського університету одного з найталановитіших професорів, математика Осіповського. Професор філософії Шад, рекомендований на кафедру Гете і Шіллером, був висланий з Росії за те, що в одному з своїх творів висловився проти кріпацтва. Твори його були спалені, а, крім того, в 1818 р. царизм заборонив друкувати в країні будьщо за і проти «вольности или рабства крестьян».

¹ Так називав себе сам Аракчеев.

Військові поселення. Як військову опору самодержавства і зняряддя розправи з ростучими селянськими повстаннями Олександр I ще перед війною 1812 — 1815 рр. вирішив організувати в Росії нові військові частини, так звані військові поселення. Основна ідея цих поселень полягала в тому, щоб створити особливу касту солдат, зв'язаних з сільським господарством. Цим шляхом витрати на утримання солдат-поселенців і на їх постачання перекладались на них самих.

Чугуївське військове поселення.

Військові поселення повинні були за планом Олександра I перетворитись в основну військову силу царської Росії. В них мали зосередити штаби всіх кінних і піших полків.

За допомогою цих військових поселень царизм розраховував вийти з величезних фінансових труднощів, створених війною, затвердити своє становище «жандарма Європи» на Заході, а також підсилити свої позиції в колоніях. Зокрема царизм прагнув допомогти російським поміщикам міцно осісти на українських землях і продовжувати кріпосницький натиск на селянство, а російському купецтву — остаточно захопити український ринок. Створюючи військові поселення на півдні України, самодержавство мало, крім того, мету укріпитись на Чорному морі для дальшого наступу на Туреччину.

В основному організація військових поселень розгорнулась у 1816 р.— після війни з Наполеоном. На чолі військових

поселень був поставлений Аракчєєв. На початку 20-х років військові поселення охопили коло 750 тисяч державних селян, головним чином у губернії Новгородській (тут було розміщено 12 гренадерських полків і дві артилерійські бригади) і особливо на Україні — в Слобідсько-Українській (згодом Харківській), Херсонській і Катеринославській губерніях, де як поселенців було розміщено 16 кавалерійських полків.

Життя селян у військових поселеннях було надзвичайно тяжке, нічим не відрізняючись від життя в казармі з її жорстокою палочною дисципліною. Поселенці виконували військову службу з 2-ої години ночі до 11-ої год. вечора (з 3-годинною перервою на обід). Влітку, під час землеробських робіт, військова муштра провадилась двічі на тиждень. Свят поселенці не знали — в ці дні їм доводилось закінчувати не виконані за тиждень «уроки», бо за невиконання уроків нещадно били:

«Если кто не успел отработать своего урока из-за погоды — секут; если кто спешно работает и не совсем чисто — секут; если кто, выработывая свой урок, поспешил убрать часть зеленоватую или сыроватую — секут; если кто отстал и допустил перестоять хлеб — тоже секут. Двести-триста розог была заурядная порция, а то часто доходило до 500 — 600» — каже один з істориків військових поселень.

«Військові поселенці — за власним їх свідченням — жили напівголодні і тому були виснажені так, що більше були подібні на тіні, ніж на людей». Разом з тим у військових поселеннях процвітало казнокрадство. Досить сказати, що самий лише гр. Вітт, начальник південних військових поселень, розміщених на Україні, украв 1,5 млн. карбованців казенних грошей. Розписам і правилам у військових поселеннях підлягали не тільки землеробські роботи й військова справа, а й народження дітей, їжа, відпочинок, сон. Становище поселенця було спадкове. Сини його з самого народження записувались у «військові кантоністи». Від 7 до 12 років кантоніста муштрували у військовій школі, з 12 років зачисляли в резервні, а потім у дійові військові частини.

«За всякую малость — розповідав один з кантоністів — нас наказували розгами... Веток в ней не было, одни стволы, так хорошо гнувшиися, что из каждого прута можно было

свернуть кольцо, не поломав лозы. От каждого удара не только рассекалась у жертвы кожа, но даже прутья грузли в теле».

Військові поселенці, що ненавиділи своє становище, весь час намагались силою вирватись із цих пут і брали якнай-активнішу участь у селянських рухах, які після війни 1812—1815 рр. чимраз більше наростали.

2. РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТ. СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ І ВИСТУПИ РОБІТНИКІВ

Розклад кріпосницького господарства і ріст товарного виробництва в сільському господарстві України в першій чверті ХІХ ст. Самодержавство, перетворивши Україну в свою рядову провінцію, всіма силами намагалося включити її в загальноімперський ринок. При цьому ще в попередню епоху Лівобережжя в значній мірі вже було складовою частиною загальноросійського ринку.

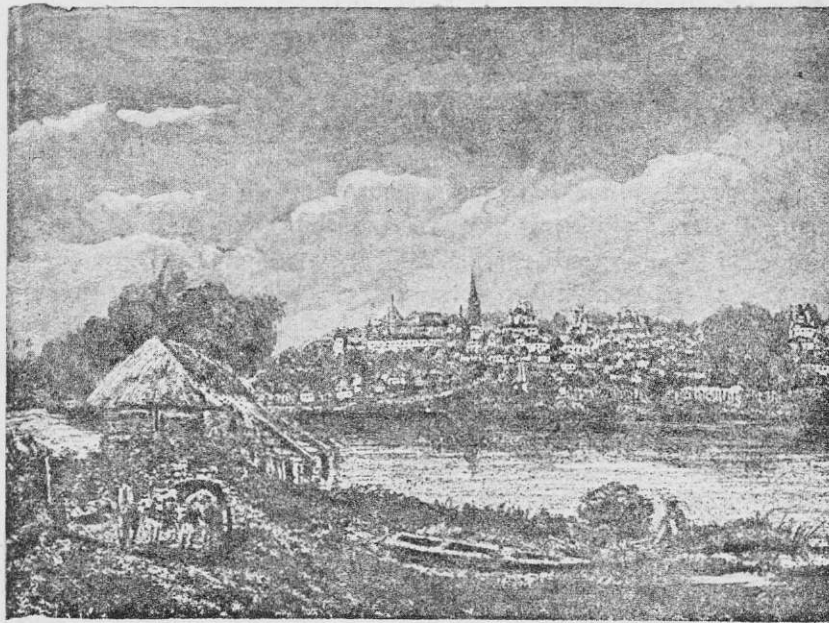
В наслідок колоніальної політики царизму Україна почала потроху перетворюватись в аграрний додаток і почасти в сировинну базу для промисловості, яка розвивалась тоді в центральних губерніях Росії. Але, не зважаючи на сповільнений порівнюючи з власно російськими губерніями темп розвитку, капіталізм робив безперечні кроки вперед і на Україні. Уже протягом першої чверті ХІХ ст. тут помітно виростили суспільний поділ праці і внутрішній ринок, росло міське населення, відбувався процес розкладу феодального способу виробництва і розвитку капіталізму.

Число міського населення, що становило в усій Росії в 1796 р. 1301 тис. чоловіка (4,1%), на 1812 р. збільшилось до 1653 тис., тобто до 4,4%, а в 1835 р. воно доходило вже 3025 кол.—5,8% всього населення країни¹.

Росло міське населення й на Україні. В Київській губернії процент міського населення становив у 1803 р. 4%, а на кінець першої половини століття він виріс уже до 10%. Такий же процес відбувався в Херсонській, Харківській, Чер-

¹ В 1851 р. міське населення доходило до 3482 тис. чол., що становило 7,8%, а в 1856 р.—5684 тис., тобто 8,9% загального числа людності.

нігівській, Полтавській губерніях. Найслабше розвивались міста на Поділлі й на Волині. Цей розвиток міських центрів на Україні проходив коштом викидання сюди з села мас селянства, які під тиском чимраз більшої кріпосницької експлуатації і експлуатації з боку виростих на селі куркулів-мироїдів руйнувались і йшли на заробітки в міста. Вся ця

Краєвид Харкова (рисунок першої половини XIX ст.).

багатотисячна маса селянства, позбавлена власного хліба, вимагала його чимраз більше, купуючи його на зароблені гроші, а це вело до дальшого поширення внутрішнього ринку і до ще більшого підвищення ціни на хліб усередині країни.

Внутрішній ринок поглинав дуже значну масу товарного хліба. За обчисленнями А. Семенова, в середині XIX ст. на внутрішньому ринку оберталось коло 40 млн. четвертей хліба, тобто до 16% гуртової продукції (близько 250 млн. четвертей) його. Деякі тодішні економісти вважають, що в 1830-х роках на внутрішньому ринку реалізувалось 57 млн. четвертей, тобто коло 29% гуртового збору.

На Україні ми спостерігаємо таку ж картину значного

розвитку внутрішнього ринку. На половину 1840-х років загальна кількість товарного хліба доходила, наприклад, на Правобережжі, 3,3 млн. четвертей, при чому з них на внутрішній ринок ішло до 1,8 млн., тобто значно більше, ніж на зовнішній.

Одним з показників росту внутрішнього ринку є широкий розвиток на Україні ярмаркової торгівлі. Крім привізних з Росії і почасти за кордону товарів, на українських ярмарках реалізувалось дуже багато місцевого хліба та інших продуктів сільського господарства як поміщицьких і купецьких, так і селянських. В цілому ж панування кріпосництва і переважання натурального господарства в країні гальмувало ріст внутрішнього ринку, затримувало темпи його розвитку.

Поруч з поширенням внутрішнього ринку значно виріс попит на хліб та інші продукти сільського господарства Росії і України також у західноєвропейських країнах, в Англії під впливом промислового перевороту і в середземноморських, південноєвропейських країнах¹.

Використовуючи цей попит, поміщики України все більше розширювали виробництво товарного хліба. Значна частина лівобережних поміщиків продавала хліб головним чином на внутрішньому ринку. Зате з Правобережжя багато поміщицького хліба йшло за кордон. У південних губерніях України поміщики сіяли пшеницю цілком для вивозу.

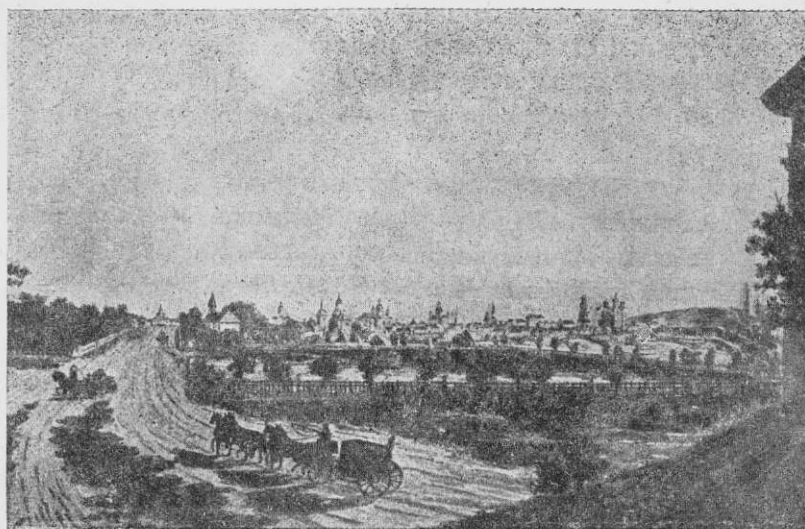
З початку 80-х років XVIII ст. до першого десятиліття XIX ст. середній щорічний вивіз хліба зріс з 400 тис. четвертей до 2250 тис., тобто в 5—6 разів.

Поміщицьке землеволодіння на Україні в першій половині XIX ст. В першій половині XIX ст. на поміщицьке господарство в середньому припадало в Київській губернії 460 десятин землі, в Полтавській—814, в Харківській—429, в Катеринославській—1114, в Херсонській—1255 і в Тавричеській (з Кримом)—3563 десятини. Ряд поміщиків володіли величезними земельними просторами. Наприклад, графині Скавронській або баронові Штігліцу належало на

¹ Середня ціна квартера пшениці в Англії (приблизно два центнери) протягом XVIII ст. дорівнювала 40 шилінгам; в першому десятилітті XIX ст. той же квартал коштував уже 74 шилінги, а в 1811—1820 рр.—87,5 шилінга (шилінг = 48 коп.).

півдні України по кілька десятків тисяч десятин. На Правобережжі магнати Браніцькі мали цілі міста й містечка (Богуслав, Біла Церква). У графів Розумовських у Чернігівській губернії було Ропське володіння, що складалося з восьми сіл, двох хуторів і містечка Новий Ропськ і займало понад 20 тисяч десятин землі. Розподілові земельних володінь цілком відповідав і розподіл кріпаків. Незначна купка великих поміщиків, з яких кожний мав понад 1000 душ селян, три-

Краєвид Полтави (рисунок першої половини XIX ст.).

мала в своїх руках 43% кріпаків на Правобережжі, 27,1% на Лівобережжі і 8,4% на півдні України.

Поруч з цими великими власниками землі й кріпаків на Україні було багато дрібних поміщиків, які володіли кожний кількома десятками кріпаків. Особливо багато їх було на Лівобережжі. Ця категорія поміщиків поступово обезземлювалась і руйнувалась. Перед реформою 1861 р. на Україні було 42,7% всіх безпомісних дворян Росії¹, частина яких хоч і продовжувала володіти кріпаками, але вже позбулась землі.

¹ Игнатович, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, с. 89.

За національним складом на Лівобережжі переважали українські поміщики, хоч поруч з ними там було чимало й поміщиків російських. В південній Україні російські поміщики переважали над українськими. На Правобережжі особливо багато було поміщиків польських, при чому поруч з польськими магнатами — Потоцькими, Браніцькими, Радзівіллами та ін. — чималі земельні простори належали тут окремим російським поміщикам — князям Лопухіним, графам

Северинки, маєток Потоцького.

Самойловим, Бобрінським. З 500 тисяч кріпосних селян Київської губернії російським поміщикам належало 122 т. чол. В 1812 р. в Київській губернії було 1170 російських і українських дворян і 43500 дворян поляків. Але серед останніх тільки 3000 мали землю і володіли селянами (в їх руках було 363000 душ), а величезна більшість решти — це були дрібні безземельні шляхтичі, що займали різні посади в магнатських маєтках.

Становище селянства в першій чверті XIX ст. на Україні. Чимраз більше зростання попиту на хліб та інші продукти сільського господарства вело до підсилення поміщицького натиску на селянство, до збільшення експлуатації кріпацьких мас, до все більшого обезземелення і руйнування їх.

Уже з кінця XVIII ст. поміщики почали підсилено розширювати свої посіви і зменшувати засіви селянські. Селянські наділи різко зменшились, дійшовши на половину XIX ст. майже до $\frac{1}{3}$ всієї придатної землі (без лісу), а в південній Україні — навіть до $\frac{1}{5}$. Ця експропріація поміщиками надільної землі було одною з найтяжчих форм руйнування селянської маси, особливо яскраво виявляючи чимраз глибше загнивання кріпосництва.

Який низький був селянський наділ порівнюючи з поміщицькими засівами, показує така таблиця.

	Всієї землі селянської і поміщицької припадало на ревизьку душу чоловічої статі	Розмір селянського наділу на душу
Харківська губ.	8,5 дес.	2,53 дес.
Полтавська „	6,8 „	2,04 „
Чернігівська „	8,1 „	3,17 „
Катеринославська губ. .	19,7 „	3,26 „
Херсонська губ.	24,4 „	4,00 „

Одночасно з цим збільшувалось число селян, цілком позбавлених наділу. Ще в кінці XVIII ст. ці селяни, у яких, як співається в пісні, «нема сніпка жита ні в полі, ні дома», становили в Чернігівській губернії майже 50% загального числа кріпаків, а на Правобережжі на початку XIX ст. число піших дворів перевищувало $\frac{1}{3}$ загального числа селянських господарств.

В той час як у центральній Росії поміщики, наділяючи кріпосних селян землею, за основу тягла брали «селянську душу»¹, на Україні звичайно одиницею тягла вважалась пара волів, і залежно від кількості худоби визначались розміри селянського наділу і панщинної роботи. Система селянського землекористування на Україні відрізнялась від системи центральної Росії. В той час як у Росії було поширене общинне землекористування, на Україні в більшості районів панувало землекористування подвірне. Лише в південній Україні, куди поміщики переселили значне число кріпаків з центральної Росії, в багатьох місцевостях існувала перенесена звідти община.

¹ Тяглом у XIX ст. (до реформи) в Росії називали двох дорослих робітників, чоловіка й жінку, іноді з додатком півробітника-підлітка.

Відмінно від центральних російських губерній, де близько 60% кріпаків були переведені на оброк, на Україні неподільно панувало панщинне господарство, і оброчних селян було зовсім мало. Панщинні селяни на Правобережжі становили в середині століття 97,4%, на Лівобережжі і на півдні — 99,3% всіх кріпаків. При цьому панщина в першій половині XIX ст. порівнюючи з кінцем XVIII ст. продовжувала безперервно підсилюватись.

Характеризуючи цей процес, що проходив аналогічно в усіх країнах, Маркс писав: «... як тільки народи, у яких виробництво відбувається ще в порівнюючи низьких формах рабської, панщинної праці тощо, починають втягатися світовим ринком, на якому панує капіталістичний спосіб виробництва і який переважаючим інтересом робить продаж продуктів цього виробництва за кордон, так до варварських страхіть рабства, кріпосництва та ін. долучається цивілізоване страхіття надмірної праці. Тому праця негрів у південних штатах американського союзу мала помірно-патріархальний характер доти, поки метою виробництва було головним чином безпосереднє задоволення власних потреб. Але в міру того, як експорт бавовника ставав життєвим інтересом для цих штатів, надмірна праця негра, що доходила в окремих випадках до споживання його життя протягом семи років праці, ставала фактором розрахованої і розраховуючої системи. Тут справа йшла вже не про те, щоб вибити з нього певну кількість корисних продуктів. Справа полягала у виробництві самої додаткової вартості. Те саме було з панщинною працею, наприклад, у дунайських князівствах»¹.

Розміри панщини з кожним десятиліттям зростали. Хоч формально при Павлі I панщина й була обмежена трьома днями на тиждень, але цього ніхто не контролював і не додержував.

Панщина скрізь доходила до 6—7 днів на тиждень. Декабрист В. Раєвський спостерігав у Подільській губернії, що в багатьох маєтках селяни працювали «кругом цілий тиждень на поміщика».

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, отд. 3, глава 8, М., Партиздат ЦК ВКП(б), 1937, сс. 258—259.

Чимраз ширше почали застосовувати особливо поширену пізніше, в другій чверті століття, урочну систему панщинних робіт. Деякі поміщики давали на один робочий день такі завдання, що їх не можна було виконати й за три дні.

Справник одного з повітів Подільської губернії писав про це в одному з своїх донесень: «Во всех имениях посесоры и собственники, сохраняя свои выгоды, назначают крестьянам работы уроками (как то жать хлеб и молотить и т. д.), назначая им барщину только по три дня на душу в неделю, но они этой назначенной работы за три дня сделать не могут, а едва и за пять дней... отрабатывают...»¹.

Про цю нелюдську панщинну експлуатацію в народній пісні того періоду співалось:

Молотив я в понеділок,
Молотив я і в вівторок,
Обмолотив я в вівторок,
Лишилося снопів сорок,
А в середу докінчив,
День панщини відробив.

Робочий день на панщині починався ще до сходу сонця, а закінчувався, коли наставала ніч.

На панщині, крім дорослих селян, працювали жінки і діти з 6—7 років, а також зовсім старі люди.

Крім роботи під час збирання хліба, жінки ще пряли льон і коноплі, прибирали поміщицький двір, пололи городи, поля тощо, при чому це раз-у-раз робилось як «даремщини» або «дурниці»: роботу цю їм навіть не зараховували як панщину.

Дітей часто примушували працювати на тютюнових плантаціях — «тютюн у папушки класти» за виразом народної пісні. Про експлуатацію дітей на тютюнових плантаціях у Чернігівській губернії і про їх масове захворювання сучасник писав: «6—7-летнего возраста их употребляют на обработку табаку, запах коего в шнурах в месте спертом столь зловредно действует на грудь малюток, что они получают страшную грудную болезнь, становятся обременением и без того голодного семейства».

¹ О. Левицкий, О положении крестьян Юго-Западного края, Киевская Старина, 1906, № 7—8, сс. 265—266. Донесення стосується до пізнішого часу.

Селяни-кріпаки мушили виконувати ще й роботи лісові (рубати дерево), транспортні (перевозити поміщицькі продукти на ринок)¹, грабарські, караульні та інші види кріпосних повинностей, а також платити поміщикам силу різних натуральних і грошових поборів.

В Київській губернії, наприклад, на користь поміщика брали в деяких маетках з кожного тяглового двору по дві курки і 20 яєць на рік, по сотні грибів і більше 2 четвериків хмелю і т. д.

Селяни, що промишляли бджільництвом, віддавали поміщикові десяту частину своїх вуликів або бджільних колод. Замість збору натурою з них іноді брали грішми від 7¹/₂ до 15 коп. сріблом з вулика. З селян, що мали млини, поміщики брали від 75 коп. до 2 крб. 15 коп. сріблом на рік, а іноді ще додатково брали відгодованого кабана. Гончарники платили по 2 крб. сріблом з горна, ткачі — від 50 до 75 коп. сріблом на рік від верстата. За виділені сіножаті поміщики брали з селян від 25 коп. до 3 крб. 50 коп. з двору. В деяких маетках замість натуральної повинності — перевезення різноманітних панських вантажів — з селян брали «подорожчину» від 60 коп. до 1 крб. 50 коп. з кожного хазяїна тощо.

Безкрая, нічим не обмежена поміщицька експлуатація селян остаточно руйнувала і без того вбоге господарство кріпацької маси. Працюючи цілий тиждень на поміщика, селяни не мали змоги працювати на себе.

Так, наприклад, селяни с. Кавунівка (Звенигородський повіт Київської губернії) скаржились у 1814 р. в суд на поміщика Залеського, що він примушує їх відбувати в нього все літо щоденну, не виключаючи неділь, панщину і тому вони «не имели ни малейшего времени собратъ с своего поля хлеба и только что разве ночью который мог успеть собратъ или сторонними с других селений людьми за сноп, большая же часть хлеба осталась на поле и согнила, про-

¹ «Крестьян посылают в отдельные места с транспортами, назначая им по 60 верст за один день барщины, тогда как на подводе с волами 20 и не более 30 верст могут в день делать, и не считают за барщину время, потерянное на угрузку продуктов на возы и лесных материалов, при чем иногда по неделе проходит время, смотря по количеству продуктов» — писав волинський губернатор про підводну панщину (Лев и ц к и й, цитований твір, сс. 265—266)

пала и скотом вытоптана, через что и теперь нуждаются в прокормлении»¹.

У зuboжілої маси селян-кріпаків нестало хліба ні на посів, ні на харчування. Тоді поміщик давав їм хліб у борг, примушуючи їх відробляти за це ще додаткову панщину.

Як основний засіб для підвищення продуктивності кріпацької праці практикувались тілесні кари. За найменший прогріх, а то й без ніякого приводу селян садовили в «клоповники», надягали їм там рогатки, «гусаки»², кайдани, заковували в ланцюги, іноді на цілі роки, морили голодом, не даючи їм навіть води. Їх підвішували за руки, викручували суглоби, випалювали волосся і виривали бороди, нещадно били різками, натираючи рани сіллю, били терновиком і кропивою, обливали окропом, садовили голих на сніг чи лід, цькували собаками, гвалтували їх жінок і дітей. Кріпаків продавали родинами і поодинці, забираючи від рідних; обмінювали на собак, віддаючи за породисте борзє щеня по кілька дівчат-кріпачок³. Нарешті їх віддавали за примхою поміщика поза чергою в рекрути і одержували за це від казни гроші⁴, засилали на Сибір. Селяни під страхом жорстокої кари мусили терпіти всі ці неймовірні знущання і не мали навіть права скаржитись на поміщиків.

Безперервне підсилення панщинної експлуатації, зuboження селянських мас, екстенсивне землеробство, майже повна відсутність добрив — усе це призводило до частих і затижних неврожаїв. Сім неврожайних голодних років у кінці XVIII ст. (1794 — 1800 р.) на півдні України, голод 1799 і 1805 рр. на Правобережжі, загальноросійський голод 1806 р., що захопив і Україну, а пізніше голод 1820 — 1823 рр. спричинялись до надзвичайно високої смертності серед селянства. У Харківській губернії людність буквально вмирала. Серед новонароджених $\frac{2}{5}$ вмирали не дійшовши 15-літнього віку. Через вмирання число кріпаків на Україні, як і в усій Росії, починаючи з першої чверті XIX ст. стояло на одному рівні або навіть подекуди помітно падало.

¹ Київський центральний історичний архів, справи 1817 р., № 759.

² Колодки.

³ Ціна кріпосної «душі» протягом першої половини XIX ст. становила від 100 до 250 крб. асигнаціями.

⁴ В 1809 р. ціна рекрута була збільшена з 360 до 500 крб.

Кріпосницька експлуатація в Росії виражалась «... у найгрубших, азіатських формах, коли не тільки засоби виробництва не належали виробникові, а й самі виробники дуже мало різнились від якогось «засобу виробництва». (Ленін)¹.

Державні селяни на Україні в першій половині XIX ст. Поруч з кріпосними поміщицькими селянами на Україні жило досить багато державних селян. Число їх доходило до 1,4 млн. чол., перевищуючи, таким чином, $\frac{1}{3}$ всіх селян, яких у 1833 р. нараховувалось близько 4 млн.² Особливо багато було державних селян на Лівобережжі і на півдні України, де вони становили майже половину всього селянського населення.

Державні селяни поділялись на кілька груп — економічні (кол. манастирські), удільні, що належали особисто царю або його родичам, приписані до казенних підприємств для допоміжних робіт, однодворці, іноземні колоністи і військові поселенці³.

Всі ці групи державних селян були власністю не окремих поміщиків, а держави, на користь якої вони відбували різні повинності і якій платили подушні податки, а також оброк за право користування землею. Рахуючись особисто вільними, вони в той же час були прикріплені до землі, на якій сиділи, не маючи права покинути її без дозволу влади.

Царський уряд протягом першої чверті XIX ст. не раз збільшував податки, що лежали на державних селянах. В 1810 р. річний оброчний податок був доведений в різних місцевостях до 5 крб. 50 коп.— 8 крб. з душі, тобто збільшений на 2—3 крб. За маніфестом 1812 р. оброк дійшов уже до суми 7 крб. 60 коп.— 10 крб., і нарешті в 1824 р. ряд губерній, що платили нижчу ставку оброку, був переведений в вищий розділ⁴.

¹ Ленін, Сочинення, т. I, с. 297.

² Тут наведене лише число так званих ревільських душ, тобто селян чоловічої статі. Загальне ж число дорослих селян становило коло 3 млн. державних селян і 5 млн. поміщицьких.

³ До державних селян тісно примикали щодо свого юридичного становища лівобережні козаки.

⁴ Удільні селяни були при цьому відокремлені від інших державних селян. Але і в них у першій чверті XIX ст. були кілька разів підвищені розміри оброку, вища ставка якого дійшла в 1823 р. до 8 крб. з душі.

Наділи у більшості селян були мізерні, становлячи в середньому від $\frac{1}{4}$ десятини в Полтавській губернії до $4\frac{1}{2}$ дес. у Херсонській, при чому вони були обкладені податками, які забирали до 40% річного доходу селянина, так що він ніколи не міг виплатити їх цілком. В 1832 р. уряд змушений був зняти з державних селян на Україні 16,5 млн. карбованців податкових недоїмок, які росли з 1815 до 1831 року. Але й це не допомогло: заборгованість державних селян продовжувала зростати. Більшість їх усе дужче руйнувались.

У цілому становище основної маси державних селян мало чим різнилось від становища поміщицьких кріпаків. Особливо тяжко жилось державним селянам Правобережжя¹. Тут казенні маєтки здавали в оренду посесорам, які експлуатували селян, що жили в цих маєтках, як своїх власних кріпаків. Не краще жилось і державним селянам Полтавщини. Говорячи про становище державних селян Полтавської губернії в 1820—1830 роках, предводитель дворянства Капніст відзначав: «Движимость, скот, овцы, наконец, одежда и рублища поселян были продаваемы с публичного торга на базарах и ярмарках (за недоимки), сами же поселяне были подвергаемы жестоким телесным наказаниям. В течении этого несчастного времени бедность поселян достигла до такой степени, что на девять хозяев считалась одна пара волов, а земли оставалось не более $2\frac{1}{2}$ десятин на душу; в продолжении этого времени возникло и постепенно увеличилось число поселян совершенно безземельных, которые составили впоследствии большую тягость обществу, обязанному за них уплатой податей»².

Виділення селянської верхівки. Селянське землеволодіння. Одночасно з руйнуванням і зубожінням основної маси кріпосного селянства незначна група заможних селян міцніла і росла. Пристосовуючись до кріпосницького ладу, ця група починала дедалі більше поруч з поміщиком обплувати кабалою і лихварством селянську масу.

Заможна частина кріпосного селянства, маючи достатню кількість робочої худоби і інвентаря, значно легше, ніж уся

¹ А також Польщі і Прибалтики.

² «Великая реформа», т. II, с. 216.

інша маса, переносила гніт панщини. Раз-у-раз за заможного селянина на панщині працював найнятий ним бідняк. «Батько мій був заможною людиною, тримав наймита, який здебільшого виручав мене і його при відбуванні панщини» — розповідає один колишній кріпак у своїх спогадах¹.

В ряді маєтків Київської губернії так званий плуговий хазяїн, тобто власник шести волів або коней, одержуючи від поміщиків найбільший проти інших категорій населення наділ, відробляв меншу панщину, ніж інші, менш заможні категорії селянства.

Таке ж приблизно становище спостерігалось скрізь. Через це тягар повинностей збільшувався в міру зменшення засобів для виконання їх.

«Везде замечаем, что семейства плуговые, получая большую пропорцию земли, несут меньше тягости против хозяев четверных (то-есть имеющих две пары волон), наделенных меньшими участками, и эти менее паровых (имеющих одну пару волон); наиболее же обремененные хозяева пешие»².

На Лівобережжі заможне селянство економічно росло ще й тому, що тут верхівка кріпосних мала власні землі, набуті частково ще в XVIІ ст.³ І хоч поміщики нерідко забирали ці власні землі у кріпаків, усе таки останні купували і продавали їх, заповідали рідним після смерті, позивались у справі своїх земельних участків, вільно розпоряджались цією землею.

Наприклад, у с. Кринках Кременчуцького повіту Полтавської губ. у 1824 р. було складено «Опис власних селянських земель», з якого видно, що кільком селянам належало 449 десятин власної землі, при чому окремі хазяїни мали участки по 10, 20 і більше десятин.

У Полтавській губернії окремі власники селяни мали участки по кілька десятків десятин землі (в маєтках поміщиків Кочубея, Гудовича, Віттенберга, Масюкова та ін.).

¹ Киевская Старина, 1887, XII, с. 733.

² И. Ф у н д у к л е й, Статистическое описание Киевской губернии, ч. II, с. 353.

³ Аж до 1843 р. на Лівобережжі селяни-кріпаки не були позбавлені права набувати землю у власність. В 1843 р. вийшов царський указ, який поширив тут загальноросійські закони, що забороняли особам невольного стану володіти землею. В 1848 р. ця заборона була скасована.

Взагалі на Лівобережжі і на півдні на середину XIX ст. нараховувалось понад 34 тис. державних селян — власників землі, які всі разом мали коло 80 тис. десятин землі і по 3—5 голів робочої худоби на двір. Головна маса цих селян була зосереджена в Полтавській губернії, де їх було коло 2 тисяч з 37 тис. десятин землі.

Були селянські землеволодіння також і в деяких місцевостях Правобережжя. Хоч тут селяни не користувались формальним правом володіти власною землею, але вони, за свідченням київського генерал-губернатора Васильчикова, «приобретали даже с ведома помещиков в собственность большие обыкновенные усадьбы, небольшие хутора или фермы с левадами».

Поміщики звичайно не обкладали цих власних земель своїх кріпаків панщинними роботами і повинностями. Таким чином, ці землі в руках заможної частини селянства були одним з основних джерел дальшого збагачення і економічного зміцнення, джерелом росту цієї сільської буржуазії, що зароджувалась. Кріпосні селяни-землевласники на своїх землях експлуатували як батраків місцеву бідноту.

Власну землю мали також лівобережні козаки, яких на початку XIX ст. нараховувалось 450 тис. чоловічої статі. Вони відрізнялись від державних селян деякими правами: вони мали право володіти землею, займатись торгівлею і винокурством, тримати найманих робітників і відбувати військову повинність окремо від державних селян. Але, як і державні селяни, вони перебували під тим самим управлінням волості і окружних начальників і, так само як державні селяни, розподіляли між собою громадські видатки.

Подібно державним селянам лівобережні козаки були оподатковані важкими оброками. В 1812 р. вони почали платити 3 крб. на рік подушного податку, 1 крб. за право винокурства і 6 карб. так званих оброчних, тобто 10 крб. з ревізької душі на рік.

В 1816 р., після розпуску організованих в 1812 р. козацьких полків, лівобережних козаків, щоб не підсилувати їх незадоволення, звільнили від рекрутчини і оброку в 6 крб. Але це полегшення тривало недовго. В 1818 р. була знову введена рекрутчина, в 1820 р. був поновлений оброчний

оклад і, нарешті, в 1824 р. козаків прирівняли в окладі до державних селян, тобто підвищили суму цього окладу.

Досить широко була розвинута в державних селян оренда землі у казни, поміщиків, а також у селян. Заможна верхівка державних селян орендувала землю для розширення свого товарного господарства і таким чином ще більше збагачувалась. Частина бідноти також орендувала землю¹, але далеко частіше біднота, навпаки, здавала свої наділи іншим селянам і йшла в батраки.

Ріст підприємництва в поміщицьких маєтках. Основна маса поміщиків України в своєму прагненні розширити виробництво хліба на продаж, відповідно до росту вимог внутрішнього і зовнішнього ринків, шукала основного джерела підвищення продуктивності сільськогосподарської праці в дальшому натиску на селянство, в скороченні його надлів, у збільшенні панщини. Але це підсилення кріпосницької експлуатації не давало поміщикам бажаних результатів: продуктивність кріпацької під'яремної праці і далі лишалась надзвичайно низькою.

Невелика частина поміщиків Росії й України почала шукати виходу з цього становища в спробах перейти від екстенсивного кріпосницького господарства до інтенсивніших і прогресивніших форм. Ці поміщики почали заводити в своїх маєтках багатопільну систему, культивувати кращі сорти зернових хлібів, сіяти нові сільськогосподарські культури, застосовувати удосконалені знаряддя. Правда, все це робилось майже цілком на основі кріпацької праці і на ділі вело до ще більшого підсилення панщини і ще збільшувало руйнування селянства.

Одним з найвидатніших представників передових українських поміщиків початку XIX ст. був В. Каразін, що мав невеликий маєток на Харківщині. Каразін був рішучим прихильником інтенсифікації поміщицького господарства і усердно запроваджував її в своєму маєтку. «Мы живем и проживаемся по-европейски, а доходы для жизни приобретаем по скифски» — писав він в одному з своїх листів. Віддаючи багато уваги удосконаленню методів сільського господарства, Каразін запропонував кілька винаходів у цій

¹ Звичайно з половини, виплачуючи як орендну плату до половини урожаю.

галузі: новий здешевлений спосіб гуральництва, виробництво фруктового вина, фарби з фруктів, удосконалив селітроваріння та ін.

У своєму маєтку Каразін провів ряд реформ, що були кроком у бік капіталістичної організації господарства. Він завів щось на зразок поступового викупу селянами їх земельних наділів. За користування надільною землею селяни виплачували Каразіну гроші, а свою власну оранку він обробляв працею батраків.

В 1811 р. Каразін заснував у Харкові філотехнічне товариство. Це товариство, що пропагувало різні удосконалення й новизни в сільському господарстві, проіснувало 10 років, охопило до 100 членів і поширювало свою діяльність на Лівобережній і південній Україні, а також у Воронезькій і Курській губерніях.

Крім Каразіна, можна згадати також Міклашевського, в маєтку якого (на Чернігівщині) був організований перехід від трипілля до багатопільної системи, що збільшило врожайність на $\frac{1}{2}$. Генерал Гудович сів у своєму Івайтенківському маєтку, крім звичайної пшениці, єгипетську, арнаутку та інші сорти. В диканському маєтку Кочубея (в Полтавській губернії)¹ уже в першому десятилітті XIX ст. були спроби застосовувати сільськогосподарські машини.

Крім хліборобства, у передовій частині поміщиків, особливо на півдні, швидко розвивалось скотарство, зокрема вівчарство. В 1804 р. сюди було привезено з-за кордону 1200 мериносів, у 1806 р. їх було вже 9 тис., а в 1823 р. на самій Херсонщині й Катеринославщині їх нараховувалось уже понад 300 тис. голів. Багато вовни вивозили за кордон². Вівчарство було поширене також у південній частині Київщини, на Поділлі й на Полтавщині.

Серед поміщиків зріс інтерес до сільськогосподарських знань. У першій чверті XIX ст. в Росії почала виходити спеціальна сільськогосподарська література, яку видавало «Вольное экономическое общество», з'явився регулярний

¹ В першій чверті XIX ст. в цьому маєтку було до 4000 десятин землі.

² Вивіз тонкої вовни з південної України за кордон був дозволений царським урядом в 1805 р. Селяни і дрібні поміщики розводили простих овець.

«Земледельческий Журнал». «Вольное экономическое общество», що відбивало інтереси передового шару поміщиків, поставило в 1812 р. на конкурсне обміркування питання: «Яка праця вигідніша для поміщика — кріпацька чи вільнонаймана»? Першу премію було присуджено праці відомого вже нам харківського професора Якоба (виданій у 1814 р.), де автор, порівнюючи продуктивність праці вільнонайманих батраків і кріпосних селян, приходив до висновку, що «работа наемников, если только надлежаще употреблена, дешевле, нежели работа крепостных людей».

Але ці перші кроки до прогресивних форм господарства зачепили лише незначну частину економічно найсильніших поміщиків: нові форми господарства вимагали великих попередніх затрат на перехід до багатопільної системи, на штучне добриво, на купівлю сільськогосподарських знарядь і наймання батраків, чого не могла собі дозволити основна маса поміщиків. Тому стара кріпосницька система сільського господарства, як і раніше, лишалась пануючою. При цьому навіть ті поміщики України, що заводили в першій чверті ХІХ ст. всякі новизни, продовжували майже цілком користуватись кріпацькою працею, а це зводило нанівець майже всі їх агрикультурні заходи. Так, наприклад, коли в маєтку Кочубея було зроблено спробу застосувати сільськогосподарські машини, користуючись працею селян-кріпаків, після першої ж поломки з'ясувалось, що ремонтувати машин нікому, і їх довелось викинути.

Якщо не рахувати окремих спроб запровадження поміщиками багатопілля і застосування сільськогосподарських знарядь, на Правобережжі і Лівобережжі України продовжувало цілком панувати трипілля, а на півдні — переліжна система. Головним сільськогосподарським знаряддям був важкий плуг, який тягли 3—4 пари волів, а в багатьох місцях — соха. Ні штучного, ні природного удобрення ґрунту не застосовували; урожаї були дуже низькі — сам-2, сам-5, а земля швидко виснажувалась¹.

¹ Дуже яскраве уявлення про характер землеробства в південній частині України (Херсонщина) в кінці другого десятиліття ХІХ ст. дає опис типового господарства в одному з військових поселень, наведене в записках фон-Брадке: «В этой громадной степной местности — писал він — где 90 тысяч душ приписанных к военным поселениям зани-

Заколоти селян і військових поселенців. У відповідь на підсилення кріпосницької експлуатації селянство протягом усієї першої чверті XIX ст. безперервно боролось проти поміщиків. Боротьба ця, що мала стихійний, неорганізований характер, з року в рік набувала все жорстокіших форм, ставала все довшою і упертішою. Одночасно, а іноді й разом з поміщицькими селянами, виступали селяни державні і військові поселенці, повстаючи проти кріпосницької кабали і кріпосницького господарства.

В селянському русі на Україні в 10—20 роках XIX ст. надзвичайно яскраво виявилось основне прагнення селян вирватися з кріпосницького ярма, знищити кріпосництво в цілому.

Найближчою причиною росту селянських рухів під час війни з Францією були надсильні рекрутські набори, поставки в армію, що підсилювались у зв'язку з війною, ріст товарного виробництва в поміщицькому господарстві, податковий і панщинний гніт, організація військових поселень.

В цей час великого розмаху набрав рух солдат, що тікали з армії. Вони об'єднувались з утікачами-кріпаками в невеликі загони і, ховаючись по лісах, нападали звідти на поміщицькі маєтки. Наприклад, такий загін організувався в 1815 р. в лісах коло с. Золотарівки (на півдні України) і вчинив напади на трьох поміщиків. Такий же загін діяв у 1815—1816 рр. на Чернігівщині.

В 1815 р. великий заколот спалахнув у двох маєтках поміщика Кочубея, де селяни відмовились відбувати панщину і вимагали від Кочубея звільнення їх. В полтавському

мались земледелием и скотоводством, хозяйство велось совершенно инстинктивно и неправильно, что по местному наречию называется диким или воровским хозяйством. Ни малейшего раздела полей, никаких отведенных лугов и пастбищ, пашут где хотят; сеют, куда урожаи хороши или даже посредственные, и затем бросают этот участок, доколе не отдохнет от испытанного им обременения, что совершается обыкновенно, смотря по степени размеров и плодородия, в промежуток времени от 5 до нескольких десятков лет. Тем временем вырастают на этом изнуренном пространстве (навоз там употребляется лишь на топливо, но не как удобрение) сперва сорная трава, в особенности польнь, служащая отличным топливом, а потом, когда земля вновь несколько окрепнет, более густая или редкая трава, употребляемая для пастбы или сенокосения» (Русский архив, 1875, кн. 1, сс. 258—259).

маєтку рух був придушений військовою командою, яка відкрила по селянах вогонь, у результаті чого 10 чол. було вбито і 12 поранено. В херсонському маєтку заколоти тривали кілька років. Селян піддавали кільком військовим езекуціям, житла їх були зруйновані дощенту, худоба і хліб знищені, діти вмирили з голоду. Але селяни уперто не здавалися до 1821 р., коли ціле село було заслано на Сибір.

Надзвичайно уперті були також виступи бузьких і чугуївських військових поселенців.

В 1817 р. був виданий царський наказ про переведення на становище військових поселенців трьох полків розташованого на Херсонщині по р. Бугу бузького козацького війська, яке охороняло кордони з Туреччиною¹. Козаки рішуче відмовились виконати цей наказ. Тоді в центрі козацької дивізії — Вознесенську та інших станицях виставили гармати. Вишикувавши перед ними козаків і запаливши гноти, власті намагались примусити козаків дати присягу в тому, що вони підкоряться наказові про переселення. Коли ж і ця загроза не допомогла, проти повсталих кинули кінноту. Козаки вступили з ними в бій. Захоплених повстанців били, топили в Бугу. Придушити рух удалось тільки за допомогою трьох полків солдат з чотирма гарматами. 94 учасників повстання, в тому числі найактивніших — Бабиченка і Гетьманиченка, довго протримали в тюрмі, а потім заслали на Сибір.

В 1819 р. почались заколоти серед військових поселенців Чугуївського уланського полку на Харківщині, які відмовились виконувати надсильні роботи для казни. На допомогу чугуївським поселенцям почали збиратись селяни сусідніх сіл. Рух підходив уже до самого Харкова. Для приборкання повсталих було кинуте два батальйони піхоти з 12 гарматами. Почались арешти. В Чугуєві було заарештовано 1104 чол., в Таганрозькій окрузі — 900. Для розправи з

¹ Бузькі козаки під назвою «Війська обох берегів Дніпра», а потім «Вознесенського козацького війська» існували з 1769 до 1797 р. В цьому році з скасуванням Вознесенської губернії їх розпустили і обернули в селян. Царським указом 18 травня 1803 р. бузьке козацтво було організоване знову. Воно було розселене в 28 станицях на Херсонщині і становило понад 6 тис. чол. (з них 1308 озброєних козаків).

«бунтівниками» приїхав сам Аракчєєв. За його наказом призвідцям руху—унтер-офіцерам і рядовим Соколову, Колесникову, Проскурову, Вєтчинкіну, Губіну та ін. було присуджено по 12 тис. ударів шпідрутенами. 18 серпня в

Кара шпідрутенами (з картини Т. Шевченка).

Чугуєві почалась прилюдна розправа. З 40 засуджених до екекуції лише трое не витримали і просили помилування. Решта мужньо стали під палки. 20 з них умерли на місці, 17 були покалічені. Близько 400 чол. були заслані на далекі окраїни Росії. До екекуції було присуджено, крім того, 29 жінок, учасниць руху, які після цього були заслані в Оренбург.

Найбільших розмірів досягла селянська боротьба на Дону і на південній Україні в 1818—1820 рр., де рух охопив понад 250 сіл і десятки тисяч селян, що виступали з вимогою звільнити їх від кріпацтва. Серед селян була поширена легенда про існування якихсь царських маніфестів і указів про волю, які ніби ховають поміщики й чиновники. Повсталі селяни просто посилались на ці документи і посилали ходоків до царя з проханням взяти їх під свою охорону.

Тут яскраво виявились царистські ілюзії селянства, яке вірило, що цар стоїть на його боці. Про цю віру селянства в царя Енгельс писав: «... російський народ, цей «революціонер по інстинкту», влаштовував, правда, незчисленні роздрібнені селянські повстання проти дворянства і проти окремих чиновників, але ніколи не проти царя, крім тих випадків, коли на чолі його ставав самозванець і вимагав собі трону... Навпаки, цар уявляється селянинові земним богом: бог високо, цар далеко — вигукує він у розпачі»¹.

Центрами руху стали села Мартинівка (Голодаївка) і Дмитрівка на Дону. Весною 1820 р. з усіх кінців Дона і Катеринославщини сюди почали сходитись величезні юрби селян, озброєні кілками, косами і навіть рушницями. В самій тільки Мартинівці зібралось до 20 тис. селян з 60 сіл.

Повстанці організували в Мартинівці своє власне управління — «громадську канцелярію». В повсталих місцевостях селяни почали забирати панське майно. Поміщики в паніці тікали в міста.

Для придушення руху був посланий генерал Чернишов з цілою армією в складі 5 козацьких полків, одного піхотного полку, двох батальйонів лейб-гвардії і 6 гармат. Лише після упертого кровопролитного бою повстанці здали зброю.

В тому ж 1820 р. рух перекинувся на Україну. В Бахмутському повіті (Катеринославської губ.) повстали три села. Частина селян, озброївшись кілками, пішла на Дон у Міуську округу, інші ж «учредив между собою старшин в скопе и заговоре запасаются пиками и прочими орудиями» само-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XV, с. 262.

охорони на випадок появи властей для заспокоєння — говорилось в офіційному донесенні¹.

Швидко наростаюче повстання загрожувало перекинутись на Харківщину. За свідченням Чернишова, «жителі с беспокойственным любопытством взирали на возмутившихся соседей своих и при первой удаче или ненаказанности безумного порыва у них были готовы оному последовать»².

Лише за допомогою військової сили — чотирьох ескадронів гусарів і 1200 козаків з двома гарматами — удалось придушити повстання. Воно було настільки широке й уперте, що за свідченням самих слуг царизму «зло могло бы быстро охватить большие пространства страны» і «опоздание на несколько дней имело бы величайшее значение»³.

За вироком слідчої комісії було засуджено до прилюдної тілесної кари 217 чол., після чого частина була заслана на каторгу, а також на заслання в Сибір, а частина на роботу на Луганський ливарний завод. Катеринославське й донське дворянство дякували Чернишову за «спасение имущества и водворение тишины и порядка»⁴.

В кінці 1821 р. і в січні 1822 р. вибухло повстання в старообрядських селах на Херсонщині, призначених під військової поселення. Центр повстання — с. Зибка було оточене шістьма батальйонами піхоти. Екзекуції були віддані сотні селян, з яких 9 умерли на місці.

В 1824 р. на ґрунті неврожаю й голоду спалахнули повстання селян у маєтках гр. Скавронської на Катеринославщині. Повстання ці були також люто придушені.

Царськими указами 1822 — 1824 рр. було ще раз підтверджене поміщикам право засилати селян на заслання в Сибір без ніякого судового розгляду і без обмеження строку.

Загалом селянські рухи першої чверті ХІХ ст. були серйозним кроком у розвитку боротьби проти кріпосництва. Особливістю цього етапу селянського руху був виступ значних мас під лозунгами повного звільнення від кріпосної

¹ Сборник исторических материалов, извлеченных из архива собственной е. и. в. канцелярии, вип. 9.

² Игнатович, Из истории движения крепостных крестьян на Дону, Историк-марксист, 1935, № 2—3.

³ Там же.

⁴ Сборник исторических материалов, вип. 9, с. 301.

залежності, їх рішуча боротьба з царськими військами, що придушували рух. Селянство своїми заколотами в армії, особливо в військових поселеннях, чинило серйозну перешкоду колоніальному наступові царизму, оскільки військові поселення були знаряддям його колоніальної політики. Все це чимраз настирливіше ставило перед царським урядом питання про необхідність зміни в становищі кріпаків. Підстибуваний ростучим селянським рухом і страхом перед революційними впливами, що йшли з Заходу, царський уряд сам викликав «перед очима селянства міраж свободи»¹.

«На початку свого царювання Олександр I закликав дворянство звільнити своїх селян, але безуспішно»² — писав Маркс про виданий Олександром I у 1803 р. закон «О вольных хлебопашцах»³. «В 1812 р., коли селян закликали записуватись в ополчення, їм, хоч і неофіційно, але з мовчазної згоди імператора, було обіцяне звільнення як нагороду за патріотизм; з людьми, що боронили святу Русь, не можна, мовляв, далі поводитись, як з рабами» — казав Маркс⁴.

Ці кроки уряду були найяскравішим свідченням того, наскільки селянський рух уже в першу чверть XIX ст. розхитував царську монархію.

Поміщицька мануфактура в першій чверті XIX ст. В першій чверті XIX ст. промисловість на Україні існувала головним чином на примусовій кріпацькій праці. Але вже тоді в промисловість почали проникати капіталістичні відносини: збільшувалось число підприємств, заснованих на вільнонайманій праці, з'являлась промислова буржуазія.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XI, ч. 1, с. 543.

² Там же.

³ За законом «О вольных хлебопашцах» (від 20 лютого 1803 р.) поміщики дістали право відпускати на волю кріпаків, укладаючи з ними договір про умови цього звільнення. При цьому для кожного випадку звільнення потрібний був особистий дозвіл царя. Законом цим скористувалось небагато поміщиків. До 1825 р. за ним було звільнено тільки 47 тисяч селян. На Україні його майже зовсім не застосовували. В 1816 р. поміщик Херасков звільнив на Харківщині в «свободные хлебопашцы» 468 чол. За Херасковим пішли ще кілька поміщиків. Загалом у 1857 р. на Україні було 10657 чол. «вольных хлебопашцев», з яких 9457 — на Харківщині.

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XI, ч. 1, с. 543.

Досить помітний поштовх у першій чверті XIX ст. до росту промислових підприємств дала, як сказано вище, «континентальна блокада».

Правда, ріст промисловості на Україні відставав від темпу розвитку промисловості в Росії.

Число промислових підприємств на Україні в 1825 р. порівнюючи з Росією по окремих галузях виробництва видно з такої таблиці¹.

	По всій Росії	На Україні
Суконних	324	103
Залізних і чавунних . .	170	136
Салотопних	469	95
Свічних	295	54
Шкіряних	1784	85
Скляних і кришталевих	164	37
Мідних	100	30
Міловарних	226	25

Крім того, в Росії нараховувалось 484 бавовноткацьких підприємств, що виробляли на рік близько 43 млн. аршин ситцю, миткалю, хусток тощо, 196 полотняних, які давали 16 млн. аршин продукції, і 184 шовкових мануфактур з продуктивністю 2 млн. аршин на рік.

На Україні ці галузі промисловості були розвинуті мало. Тут, наприклад, в 1825 р. було всього 9 полотняних мануфактур.

Поміщицькі підприємства, що існували ще з минулого століття, в першій чверті XIX ст. продовжували розвиватись. Поміщицька мануфактура в цей період охоплювала найважливіші галузі виробництва: в руках поміщиків були зосереджені насамперед найбільші суконні мануфактури, які працювали як для постачання армії, так і на ринок.

Число поміщицьких суконних мануфактур на Україні виросло за час 1814—1828 рр. з 37 до 69.

Купецькі підприємства, що існували поруч з поміщицькими мануфактурами, мали лише незначну кількість ткаць-

¹ Відомості далеко не повні.

ких верстатів і виробляли мізерну частку продукції. В загальній сумі суконного виробництва на поміщицькі мануфактури припадало (в процентах):

Губернії	Продукція	Число верстатів
Київська	99,2	99,7
Подільська	65,2	70,0
Волинська	57,2	58,1
Полтавська	91,8	94,4
Харківська	100	100
Катеринославська	100	100
Херсонська	100	100

Типовим зразком поміщицької мануфактури була Таганчанська суконна мануфактура Йосифа Понятовського, заснована між 1806 і 1812 рр. в Богуславському повіті Київської губ. Мануфактура ця спочатку являла собою невелику майстерню, де виробляли солдатські сукна низьких сортів з простої шерсті. Оборотний капітал підприємства напочатку не перевищував 3000 крб. сріблом. Згодом це підприємство перетворилось в одно з найбільших підприємств на Правобережжі. З найбільших великих суконних підприємств Київської губернії можна назвати також засновану в 1823 р. в с. Хабному мануфактуру, яка належала компанії, що складалася з кн. Радзівілла, агронома Теєра і механіка Янса.

Поміщики тримали в своїх руках і гуральництво, дуже розвинуте на Україні, бо тут, відмінно від Росії, поміщики, а також козаки Лівобережжя мали право гнати і продавати горілку. Горілчане виробництво розвивалось значною мірою в наслідок постійних утруднень у збуванні хліба на ринок. На горілку переганяли до третини урожаю жита. На 1801 р. на Україні було 7839 гуралень, де виганяли 5 мільйонів відер горілки.

Гуральництво займало перше місце серед підприємств, які обробляли продукти сільського господарства, і давало поміщикам і заможним лівобережним козакам величезні доходи, приносячи до 20% прибутку коштом споживання

селянських мас. У диканському маєтку Кочубея продукція горілки в п'яти гуральнях становила в першому десятилітті XIX ст. від 10 до 30 тисяч відер на рік, з 1812 до 1825 рр.— від 15 до 45 тисяч відер і в 1826 р. було запроєктовано вигнати до 70 тисяч відер. Горілка давала Кочубеям у середньому до 30 тисяч крб. чистого прибутку на рік.

Царська казна також одержувала на Україні від горілки величезні доходи: на її користь ішов податок по 60 коп. з відра на Правобережжі й Лівобережжі і по 1 крб. 20 коп. на півдні. Крім того, в руках поміщиків було виробництво заліза й чавуну¹, а також скла, паперу, селітри і поташу. Все це були невеликі підприємства-майстерні, де було зайнято 1—2 десятки робітників, досить часто вільнонайманих, і де виробляли по кілька сот пудів продукції на рік. Продукція почасти йшла на ринок, а почасти на потреби маєтків, при яких існували ці мануфактури.

Купецькі промислові підприємства на Україні в першій чверті XIX ст. Поруч з поміщицькою мануфактурою в першій і на початку другої чверті XIX ст. в ряд промислових галузей на Україні все успішніше проникав купець.

Численні купецькі капіталістичні підприємства в цей час проходили в суконну, залізну, скляну, паперову галузі, а в ряді галузей уже переважали над поміщицькими. Так було, наприклад, у галузях шкіряній, салотопній, миловарній, свічній. В 1813 р. на Україні було 115 підприємств, зв'язаних з перерахованими галузями промисловості. В 1832 р. число їх зросло до 304. При цьому за даними 1832 року 94,1% з них належали купцям і тільки 5,9% поміщикам. Купецькі підприємства, як і більшість підприємств того часу, були незначні розмірами і являли собою капіталістичні мануфактури з досить широко проведеним поділом праці. В них працювало в середньому від 4—5 до 20—30 чол., переважно найманих робітників. Продукція цих підприємств реалізувалась почасти на місцевому ринку, почасти ж йшла на продаж у Росію і навіть за кордон. Наприклад, у м. Кременчуку на початку XIX ст. було кілька підприємств, заснованих між 1790 і 1798 рр. російськими

¹ В самій Волинській губернії в 1824—1825 рр. було 130 дрібних залізних і чавунних (доменних) підприємств, а на Київщині в 1828 р. таких підприємств нараховували 25.

купцями, що переїхали сюди. Купець третьої гільдії Володін мав три заводи: канатний, свічний і миловарний¹.

Канатний завод виробляв 2500 пудів продукції на рік на суму понад 8000 крб. Канати вивозили на продаж у Херсон, Таганрог і Одесу. У свічний завод Володін вклав 4000 крб. Сало, до 1000 пудів на рік для вироблення свічок, він закуповував на Лівобережжі і на півдні. Свічок завод виробляв також приблизно 1000 пудів. Миловарний завод, куди було кладено до 4000 крб., виробляв до 1100 пудів мила на рік.

Купці Серіков, Бірюков, Калінін мали там же цегельні і кахельні заводи. Цегли виробляли на двох заводах до 300 тисяч штук, кахлів на 3-х заводах 55 тисяч штук на рік.

Капіталізм, що зароджувався на Україні, уже починав у цей час вступати в мануфактурну стадію свого розвитку, де торговельний капітал існує в нерозривному зв'язку з промисловим.

Найяскравішими представниками української буржуазії, що зароджувалась на початку XIX ст., були двоє братів Яхненків і їх зять Смиренко, походженням кріпаки з південної частини Київської губернії. Батьки братів Яхненків, зібравши гроші на шкіряному промислі і на оренді баштанів, викупили своїх синів на волю. Після викупу брати Яхненки разом з Смиренком орендували млини, тримали шкіряні підприємства і торгували хлібом і худобою. З цього почали найбагатші українські купці і підприємці, діяльність яких особливо розгорнулася пізніше, в 40-х і на початку 60-х років.

Чимало було на Україні й російських підприємств. Так, крім згаданих уже кременчуцьких підприємств, заснованих російськими купцями, такі підприємства існували і в інших містах України — мідне підприємство Карталова в Харкові, канатні мануфактури російських купців в Одесі та ін. В Подільській губернії в 1824 р. з 27 суконних підприємств 5 належали єврейським купцям². В руках німців, французів, греків і представників інших національностей був цілий ряд суконних, шапкових, шкіряних підприємств, розкиданих по всій Україні.

¹ В канатний завод Володін вклав капітал у 4750 крб.

² На них працювало 122 робітники з загального числа 735.

Крім поміщицьких і купецьких, у першій чверті XIX ст. на Україні існували й казенні підприємства, що обслуговували майже виключно військові потреби. Такі були Луганський ливарний завод¹, Катеринославська суконна мануфактура, Шостенський порохований завод, Київський арсенал, ряд підприємств чорноморського адміралтійства — гарматний і ливарний заводи, канатна мануфактура, верфі в Херсоні, Миколаєві і ще кілька дрібних, переважно суконних підприємств. Окремо тут стоїть Києво-Межигірська фаянсова мануфактура, що також була в руках казни.

Однак у цілому в першій і на початок другої чверті XIX ст. на Україні переважали підприємства з кріпацькою працею, становлячи 53,8% загального числа підприємств.

Коли урахувати при цьому, що в руках поміщиків у цей період були зосереджені найбільші підприємства (особливо суконні) і 75% усіх зайнятих робітників, то перевага поміщицької мануфактури, заснованої на кріпацькій праці, над мануфактурою купецькою стане ще ясніша. Капіталістична мануфактура розвивалась на Україні в цілому повільніше, ніж у центральній Росії, де вже в 30-х роках XIX ст. дворянські підприємства становили тільки 15% усіх підприємств, при чому частина їх фактично належала купцям.

Торгівля на Україні в першій чверті XIX століття. Маса сільськогосподарських і промислових товарів, як місцевих, так і привізних, реалізувалась на Україні в цей час переважно на її численних ярмарках і дрібних торгах, наявність яких свідчила про існування досить розвинутих ринкових відносин і була показником росту торгівлі і внутрішнього ринку. Найбільші ярмарки обслуговували купці місцеві — українські, російські і почасти приїжджі зза кордону. На дрібніших ярмарках або на так званих «чорних» відділах великих ярмарків, на торгах і базарах велику, а іноді й переважну роль грало селянство.

На Лівобережжі на початку XIX ст. в 15 містах нараховувалось понад 50 більш-менш великих ярмарків, не рахуючи сотень дрібних ярмарків і базарів. Найбільші ярмарки були в Харкові, Ромнах (Полтавщина), Сумах (Харківщина), Ніжині, Кролевці (Чернігівщина) тощо. Приблизно стільки ж

¹ Крім обслуговування армії, завод брав тоді й приватні замовлення на різні ливарські роботи.

ярмарків і торгів було й на Правобережжі, де найбільшими ярмарками були Контрактний у Києві і Онуфріївський у Бердичеві. Ярмаркова торгівля в Ромнах існувала ще з XVIII ст. Тут щороку бувало 4 ярмарки, з яких найбільшим був Іллінський, що тривав з 1 липня до 20 серпня і був типовим зразком великого українського ярмарку.

Звичайно торгівля на Іллінському ярмарку була організована так: на одному з майданів за містом розташовувався так званий «чорний» ярмарок, де торгували кіньми та іншою худобою, а також різними сільськогосподарськими продуктами й виробами. Для ярмарку «красного», або «панського», був призначений другий майдан, де був збудований гостиний двір, що нараховував до 300 невеликих крамниць і був поділений на кілька рядів — суконний, галантерейний, залізний і мідний, московський паперовий, пушний, московський гуртовий, гуртовий закордонний, мушкатільний та ін.

На «чорний» ярмарок приганяли коней з поміщицьких заводів, а також приводили свої табуни кримські і нагайські татари, донські і чорноморські козаки. Коней продавали головним чином в армію. На ярмарку торгували різним, переважно селянським товаром — дерев'яним і глиняним посудом, дошками, полотном, грубим сукном, рибою, сіллю, дьогтем, олією, горілкою, воском, медом, вовною, шкірами. «Чорний» ярмарок тривав з 1 до 20 липня. З 20 липня починався ярмарок «красний». Головну масу товарів привозили сюди з Росії — з Москви, Тули, Калуги, Орла, Ярославля і лише незначну частину доставляли з таких міст України, як Київ, Одеса та ін., а також безпосередньо з деяких поміщицьких мануфактур. Тут продавали насамперед різноманітні тканини: шерсть, ситець, шерстяні, суконні й шовкові матерії, полотно російське і голандське, столову білизну, хустки, персидські і турецькі шалі, парчу, бархат, далі — різні галантерейні товари, а також цукор, чай, каву, писальний папір, аптекарські припаси, виноградні вина — місцеві і закордонні, залізо, залізні, мідні й олов'яні речі, посуд тощо.

Обороти Іллінського ярмарку були дуже значні: в 1816 — 1825 рр. сюди щороку привозили товарів на суму від 6 до 13 мільйонів крб.

На Правобережжі найбільшим був київський Контрактовий ярмарок, переведений сюди в 1797 р. з Дубна. На цей ярмарок, що відбувався щороку в січні, з'їздилося до 5 тисяч учасників — поміщиків і купців. Тут укладали договори, контракти на оренду маєтків і підприємств, а також на продаж сільськогосподарських продуктів, переважно хліба.

Другим великим ярмарком Правобережжя був бердичівський — Онуфріївський (і почасти Успенський) з дуже значним привозом і різноманітним асортиментом товарів, що нагадував асортимент ярмарку Іллінського. Загальна вартість привозу доходила тут до дуже великої суми. Наприклад, в 1832 р. вартість привозу доходила майже до 5 мільйонів крб., падаючи в інші роки до порівнюючи невеликих розмірів — кількох сот тисяч карбованців.

З початку XIX ст. на Україні, особливо в торгівлі текстильними товарами, чимраз більшу роль грали російські купці і фабриканти — Прохорови, Баранови та ін.

Надзвичайно важливу роль у підсиленні позицій російського купецтва на українському ринку відіграла економічна політика царського уряду, зокрема виданий ним у 1822 році новий митний тариф. За цим тарифом різко підвищувались мита на довозовані зза кордону товари, і на внутрішньому ринку утворювалось монопольне становище для фабрикатів російської промисловості.

Україна швидко ставала ринком для російського текстилю, особливо для бавовняних тканин, а також для заліза й різних металевих виробів. В обмін на ці товари вона могла дати переважно сировину — худобу, сало, шкіру, шерсть та ін., і це ставило її в становище сировинної бази царської Росії¹.

Ряд російських купців, власників суконних і шкіряних мануфактур, постійно скуповували на Україні сировину — шерсть, шкіру, виробляли з них у Росії готові вироби — сукно, чоботи та ін., і вивозили їх на продаж знову

¹ Наприклад, з диканського маєтку Кочубеїв шерсть збували не тільки на українському ринку (в Кременчуку, Катеринославі, Одесі), а й вивозили її в Петербург і Москву. В 1812 р. з диканського маєтку було продано туди понад 500 пудів шерсті на суму 21,4 тис. крб. (див. Аксаков, Исследование торговли на украинских ярмарках, сс. 30—31).

на Україну. При цьому на Україну звичайно привозили товар гіршої якості і продавали його тут на 15—20% дорожче, ніж у Росії.

Це становище України як сировинної бази Росії відзначив у 1810 р. відомий нам В. Каразін, який писав: «Мы принуждены сбывать произведения наши только в том виде, как природа нам их дает, и, изобилуя всеми веществами для фабрик, мы почти все свои потребности удовлетворяем издали, платя за извозы внутри России и обратно, уплачивая бедными деньгами нашими барыши десяти перекупщиков, через руки которых проходят прежде сырые наши произведения, потом возвращаются к нам выделанные»¹.

Великі російські купці роздавали партії так званого «красного» товару, тобто шерстяних, бавовняних, шовкових і суконних тканин дрібним торгівцям, даючи їм довгострочний кредит, а ті вже розносили товар по селах, містечках, хуторах і поміщицьких маєтках.

Таким шляхом російський великий купець підкоряв собі дрібного місцевого українського і російського купця.

Місцеві товари продавали на ярмарках також у великій кількості. Їх привозили сюди купці, що обмінювали і скуповували їх у селян через скупників — «прасолів» і «ходебників», які розходились по всій Україні. В с. Рашівці Гадяцького повіту було до сотні торговельних артілей, по 6—10 чол. кожна, що об'єднували таких дрібних купців. Такі ж артілі були в ряді інших сіл — Лютенці, Сарах, Лисівці, Харківці. На базі цих артілей зростали крупні українські купці. Наприклад, велику торгівлю з центральною Росією в кінці XVIII і в першій чверті XIX ст. провадив рашівський гуртовий купець Іван Хандра, а після нього — два його сини та ін., що підкорили собі дрібних скупників².

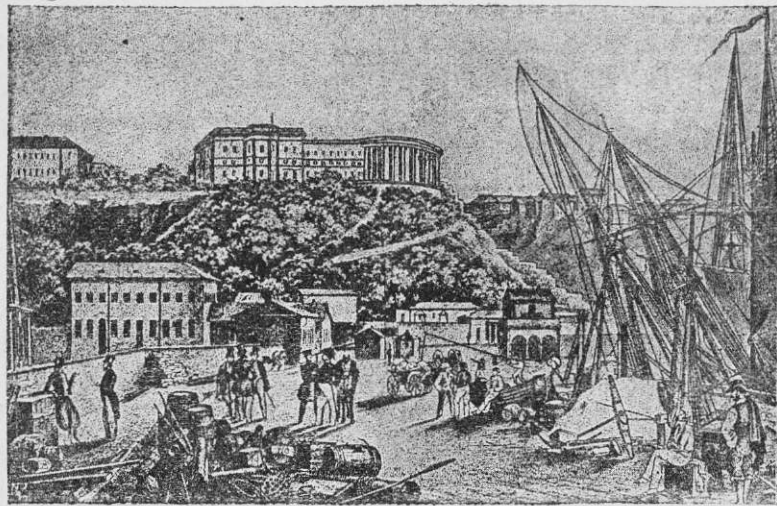
Крім купців, на ярмарки привозили товари поміщики, чумаки, а також і селяни — переважно хліб, рибу, сіль, різні ремісничі вироби, шерсть і сукно.

В кінці XVIII ст. на Україні починала швидко розвиватись зовнішня торгівля, головним чином через засновані незадовго перед цим чорноморські порти — Херсон, Одесу. В 1797 р. в Херсоні почалось будівництво торговельного

¹ Н. Тихий, В. Н. Каразін, Киевская Старина, 1905, № 5, с. 262.

² Докладніше про розвиток української буржуазії див. розділ II, § 4.

флоту для вивозу товарів за кордон¹. Швидко росла і виходила на перше місце серед чорноморських портів Одеса. Торгівля йшла через Середземне море з Францією, Італією і почасти з Англією. В міру розвитку цієї торгівлі в чорноморських портах засновувались спеціальні експортні хлібні контори місцевих і іноземних купців — французьких, поль-

Одеса. Дім Воронцова і Практична гавань.

ських, вірменських, грецьких, австрійських і італійських. У першій чверті XIX ст. ці негоціанти і скупники міцно тримали в своїх руках експортну торгівлю. Більшість поміщиків, що продавали за кордон хліб, не мали змоги стежити за хитанням цін, вичікувати сприятливого становища на західноєвропейському хлібному ринку і продавати свій хліб з найбільшою вигодою. Для цього треба було мати хлібні склади в Одесі, мати капітал, якого у маси поміщиків не було. Тому поміщицький хліб попадав звичайно через скупників у руки власників експортних контор — негоціантів. Вони скуповували основну масу призначеного на вивіз поміщицького хліба, усували поміщиків від безпосереднього

¹ З 1798 по 1822 р. на херсонській «купецькій» верфі було збудовано 358 мореплавних суден (А. Скальковскій, Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, Одесса, 1838, ч. 2, с. 343).

зв'язку з закордоном і одержували лев'ячу частку прибутків. І тому тільки в роки особливо сприятливої ринкової кон'юнктури хлібна торгівля давала поміщикам достатню вигоду. Лише найбільші поміщики, на зразок правобережних магнатів Браніцьких чи Собанських, маючи чималі кошти, тримали в Одесі і навіть за кордоном — у Марселі — своїх комісіонерів і свої контори і могли збувати туди хліб, обминаючи посередників.

В кінці XVIII і в перші роки XIX ст. чорноморськими портами користувались переважно правобережні поміщики. Деяка частина хліба йшла на Чорне море з Лівобережжя і Харківщини (наприклад, з диканського маєтку Кочубея та ін.). В міру колонізації півдня України на перший план почали виходити поміщики півдня.

В кінці XVIII ст. середній вивіз хліба з Росії становив 400 тис. четвертей на рік, а в 1800 — 1805 рр. вивозили вже в середньому 2218 тис. четвертей щороку, при чому головний приріст вивозу припадав на чорноморську торгівлю. Вартість вивозу з чорноморських портів становила в 1793 р. 1295 тис. крб., в 1797 р. — 1930 тис. і в 1804 р. — 4915 тис. карбованців.

Після зняття континентальної блокади чорноморська хлібна торгівля одразу дуже поживилась, чому сприяли також неврожаї в Європі в 1816 — 1817 рр.

Значному поживаленню зовнішньої торгівлі сприяло також заведення в Одесі в 1819 р. порто-франко, тобто дозвіл безмитного довозу в Одесу всіх закордонних товарів¹.

Загальне уявлення про вивіз хліба з чорноморсько-азовських портів за час 1812 — 1825 рр. дає така таблиця:

Вивіз пшениці з чорноморсько-азовських портів у четвертях	
1812	349 615
1815	562 714
1816	1 258 625
1817	1 746 281
1820	1 179 462
1821	825 372
1825	917 967

¹ Далі відправляти їх з Одеси всередину України і Росії дозволялось на основі загальних тарифних правил. Порто-франко було фактично скасоване в 1859 р.

Дуже висока питома вага хлібного вивозу чорноморсько-азовських портів у загальноросійському хлібному вивозі в першій чверті XIX ст. характеризується такими цифрами:

Р о к и	Вартість	Розміри
	вивозу	вивозу
	(у ‰)	
1812—1814	45,7	40,0
1815—1819	48,2	49,4
1820—1824	72,5	67,2 ¹

В Одесу везли на продаж свій хліб не тільки більш-менш великі поміщики, а й поміщики дрібні і навіть селяни. Вони везли хліб насамперед з найближчих до Одеси районів, а також і з південних районів Правобережжя (Липовецький, Уманський, Вінницький, Гайсинський повіти).

Росія в цілому, а особливо Україна, ставали на початку XIX ст. житницею Європи.

В багато разів виріс також вивіз через Одесу і інших продуктів сільського господарства: вивіз сала збільшився за час 1814—1820 рр. з 84,5 тис. крб. до 1,137 тис. крб.; вивіз шкіри за 1817—1822 рр. зріс з 25 тис. крб. до 579 тис. крб.; вивіз шерсті до 1814 р. не перевищував 20 тис. пудів, а в 1814—1827 рр. він уже дійшов 50 тисяч пудів на рік.

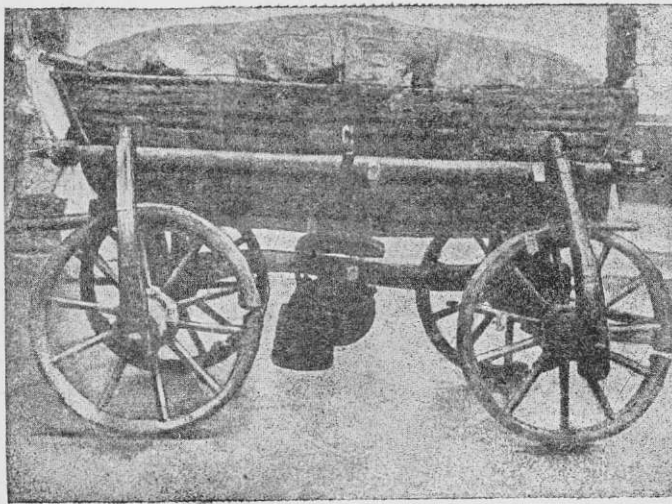
Україна підтримувала деякий зв'язок з західноєвропейським ринком також і через Данціг і Кенігсберг, почасти через Галичину. Але порівнюючи з чорноморсько-азовськими портами вивіз продуктів у цьому напрямку був зовсім незначний.

Пшеницю і товари, що надходили зсередини країни, підвозили до чорноморських портів головним чином сухопутним шляхом і лише почасти по ріках. Основну масу хліба та інших товарів (рибу, сіль) перевозили чумацькі обози і селяни-кріпаки, що відбували панщину підводами. Як дуже був поширений чумацький промисел, видно з того, що в 1807 р. на самій лише Харківщині було понад 3500 візників-чумаків (головним чином з державних селян), які пере-

¹ Праці семінару для вивчення народного господарства України, 111, 161.

возили вантажі в різні місцевості України і ходили в Крим по сіль і на Дон по рибу.

Питання з транспортуванням хліба та інших товарів стояло тоді надзвичайно гостро, бо дороги були страшенно погані. Користуватись ними можна було тільки влітку і в суху погоду весною і восени. В інші пори року вони були непроїзні. Це являло дуже серйозну перешкоду для

Чумацький віз.

розвитку експорту, розгортання торгівлі через Чорне море і особливо тяжко відбивалось на віддалених від портів купцях і поміщиках Правобережжя, Лівобережжя і Слобожанщини.

Кріпосні і вільнонаймані робітники в першій чверті XIX ст. В міру розвитку промисловості на початку XIX ст. на Україні з маси селянства, що руйнувалось, і з міської бідноти виділявся прошарок кріпосних і вільнонайманих робітників, зайнятих на поміщицьких і купецьких підприємствах. Протягом першої і на початку другої чверті XIX ст. кріпацька праця, застосовувана переважно на поміщицьких підприємствах, значно переважала над вільнонайманою, сконцентрованою в основному на підприємствах купецьких.

В 1828 р. кріпосні і вільнонаймані робітники на підприємствах України розподілялись так:

Губернії	Робітники	
	Кріпосні	Вільнонаймані
Волинська	70,7	29,3
Київська	92,2	7,8
Подільська	62,9	37,1
Харківська	72,4	27,6
Полтавська	77,8	22,2
Катеринославська . .	63,6	36,4
Херсонська	31,6	68,4

З 13960 робітників на Україні в 1828 р. 10385 (74,4%) були кріпосні і тільки 3575 (25,6%) вільнонаймані¹. В цей час більш як половина зазначеного числа робітників — понад 8 тис. чол., при тому переважно кріпаків, були зайняті в суконній промисловості.

В застосуванні вільнонайманої праці Україна також дуже відставала від цілої Росії. В усій Росії процент вільнонайманих робітників доходив уже в 1804 р. до 47,9% загального числа робітників (загальне число робітників було 95202) і в 1825 — до 54,3% (загальне число — 210568).

В той час як у Росії в цілому в кінці першої чверті XIX ст. число вільнонайманих перевищувало половину загального числа робітників, на Україні в 1828 році вільнонаймані становили тільки $\frac{1}{4}$ всіх робітників. На початку другої чверті XIX ст. на Україні один вільнонайманий робітник припадав на 2500 чол. людності, тоді як у Росії — на 500 чол.². Це незначне число найманих робітників на Україні є одним з показників відсталості її промислового розвитку проти Росії, бо в «питанні про розвиток капіталізму чи не найбільше значення має ступінь поширення найманої праці» (Ленін)³.

¹ В це число не ввійшли дані про робітників Чернігівщини, а також про робітників на гуральнях, броварнях, цегельних і лісопильних підприємствах України.

² Загальне число людності України становило в цей час коло 9 мільйонів чол., всієї Росії — коло 50 мільйонів чол.

³ Ленін, Сочинення, т. III, с. 453.

Якщо в першій чверті XIX ст. вся Росія в цілому ще тільки вступала на шлях капіталістичного розвитку, то тим більше це стосується України, де процент найманих робітників був значно нижчий, ніж у Росії.

Експлуатація робітників на кріпосницьких і казенних підприємствах була страшенна. Робочий день робітників-кріпаків тривав 15—18 годин на добу. Заробітної плати вони здебільшого не одержували і годувались коштом свого мізерного наділу, що зберігався за ними. Робота на поміщицьких підприємствах велась звичайно з літньою перервою, коли всі кріпаки були зайняті на польових роботах.

Але поступово, з поширенням ринку і з збільшенням попиту на промислові вироби, поміщики-підприємці почали переходити на роботу протягом цілого року. У робітника-кріпака забирали його наділ, і він цілком відривався від сільського господарства. У зв'язку з цим і на кріпосницьких підприємствах почали заводити заробітну плату. Розміри її звичайно становили від 1 крб. 25 коп. до 7 крб. на місяць.

Крім кріпаків, що працювали на підприємствах свого поміщика, була ще категорія кабальних робітників. Це були селяни-кріпаки, яких поміщики віддавали на підприємства інших власників, одержуючи за них винагороду.

На казенних підприємствах першої половини XIX ст. через брак робочої сили широко використовували працю засуджених у кримінальних справах, селян-утікачів, політичних засланців, а також приписували до підприємств цілими селами державних селян.

Так, наприклад, на Луганському заводі в 1797 р. працювало 779, а в 1808 р.—1106 робітників, при чому всі допоміжні роботи виконували головним чином кримінальні засланці і почасти політичні. Крім того, до заводу ще в 1795 р. були приписані чотири казенні села—Іващенко, Оріхове, Петропавлівка і Городище, селяни яких повинні були відбувати свої податки, перевозячи на завод вугілля й руду. Перша категорія робітників, складена з кримінальних засланців, а також з «польських бродяг», тобто політичних засланців-поляків, була на заводі на становищі каторжних. Становище приписаних селян було також не краще. На Луганському заводі і на шахтах «зобов'язані»

робітники мусили працювати з 12 років протягом 40, а пізніше 35 років, тобто фактично все життя.

За найменшу провину робітників штрафували, карали на тіло і ув'язнювали. Підприємці мали право без суду відправляти робітників за провину на поселення в Сибір.

В міру росту підприємств і збільшення попиту на робочу силу, а також через те, що кріпацька праця була дуже непродуктивна, з першої чверті XIX ст. на підприємствах чимраз ширше почали застосовувати вільнонайману працю. На купецьких мануфактурах на цей час працювали вже майже виключно вільнонаймані робітники. Значну частину їх становили селяни-кріпаки, відпущені поміщиками на заробітки. Вільнонайманими були майже скрізь насамперед кваліфіковані майстри, здебільшого іноземці. На Луганський завод майстрів було викликано з Англії «для начального основання розроблявання каменного угля, построения машин, для поднимания воды и самого угля, делания потребных инструментов, ради производства работ в рудниках и прочего»¹.

Чимраз ширше застосовували вільнонайману працю і на менш кваліфікованих роботах, куди набирали переважно місцевих державних селян, а також селян-оброчників з центральної Росії.

Становище вільнонайманих робітників різнилось від становища кріпосних свободою найму і трохи вищою заробітною платою. На підприємствах широко використовували жіночу і дитячу працю. Діти починали працювати з 8—9 років. Необмежений ніякими законами робочий день тривав 12—17 і більше годин на добу, остаточно виснажуючи і без того надірваний постійним недоїданням організм робітника і скорочуючи його життя.

Виступи робітників у першій чверті XIX ст. В міру росту прошарку кріпосних і вільнонайманих робітників, на Україні починається робітничий рух. Він показує, що на боротьбу проти гніту кріпосництва і капіталістичної експлуатації, що зароджується, підіймається нова сила, хоч на початку робітничий рух мав характер роздрібнених стихійних вибухів, які виникали на окремих підприємствах і

¹ Ф о м и н, Горная и горно-заводская промышленность Юга России, т. I, Харьков, 1915, с. 18.

характером своїм були близькі до селянських виступів того часу. В цей час, за визначенням Енгельса, «пролетаріат, що тільки починав виділятися з загальної маси неімущих у вигляді лише зародка нового класу, цілком нездатний ще до самостійної політичної дії, був тільки гнобленою страждаючою масою, здатною в своїй беспорядності в кращому випадку чекати визволення ззовні, від якоїсь вищої сили»¹.

Одною з найпоширеніших форм боротьби робітників проти експлуатації, яка мало чим різнилась від каторги, були часті втечі робітників поодинці і групами. Але вже з самого початку XIX ст. робітники почали переходити до вищих форм боротьби — страйків.

Першим з відомих на Україні страйків був страйк у друкарні Києво-Печерської лаври в 1805 р. Всі робітники друкарні (21 чол.) працювали по вільному найму. Вони подали монахам вимогу про підвищення заробітної плати, яка 18 років стояла на одному рівні, хоч ціни на продукти в Києві за цей час дуже зросли. Коли монахи відмовились виконати цю вимогу, в друкарні почався страйк. Не маючи змоги знайти на місце страйкарів інших робітників, монахи після марних спроб розколоти робітників змушені були піти на поступки і виконати вимоги страйкарів.

До найбільш ранніх робітничих виступів належить також спроба організувати страйк на Луганському заводі в жовтні 1818 р. Почалося з того, що два робітники заводу, Михайло Степанченко і Логвин Никифоров, відмовились виконати наказ маркшейдера Козина і підмовили на це своїх товаришів. За це адміністрація заводу нещадно розправилась з організаторами страйку. Степанченка били шпіцрутенами, пропустивши крізь стрій в 1500 чол., а Никифорова засудили до 200 ударів палками і після кари обох заслали на каторжні роботи в вугільні шахти.

Відомий у першій чверті XIX ст. також виступ кріпосних робітників Машівської суконної мануфактури (у Шептаківській волості Чернігівської губернії), що належала гр. Розумовському, а пізніше його зятеві гр. С. Уварову. Машівська мануфактура в 20-х роках була одним з найбільших суконних підприємств на Лівобережжі. В той час як більшість

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. X, сс. 511—512.

їх нараховували від 3 до 16 верстатів, у Машівській мануфактурі було 120 верстатів і працювало 962 робітники, що виробляли до 50 тис. аршин солдатського сукна на рік (мануфактура працювала на армію).

Всі робітники на мануфактурі були кріпаки, взяті з трьох чернігівських маєтків Розумовського, де серед селян був здавна розвинутий ткацький промисел. За роботу на мануфактурі селяни не одержували ніякої плати і годувалися за рахунок своїх родин, які, крім цього тягара, несли ще на собі і тягар панщини.

Машівські селяни писали про своє становище, що вони «на своєму утриманні, не одержують плати і харчів і, буди безперервно зайняті на ткацькій роботі, ні платні, ні пайка ніякого не одержують, харчі мають з своїх домів і достатків, а казенні податки виплачують за них батьки, а в кого їх немає, то й родичі, а інші ж домашні, крім них, працюють і відбувають інші панські повинності».

Селяни працювали на Машівській мануфактурі цілий тиждень протягом усього року. Тільки під час збирання хліба їх відпускали на кілька днів на польові роботи.

Робочий день на мануфактурі становив 15—18 годин на добу. Надзвичайно широко застосовували дитячу працю — цілі цехи обслуговувались дітьми і підлітками від 10 до 18 років. У прядильному цеху, наприклад, працювали 500 дітей. На підприємстві процвітала кулачна розправа, і бували випадки, що діти вмирали від побоїв наглядачів.

В кінці 1823 р. Уваров видав наказ підвищити на мануфактурі норму виробітку ткачів на 50%, збільшивши її з 5 до 7,5 аршина на день, для чого робочий день було збільшено з 18 до 21 години на добу. Ткачі вставали о 3-ій годині ранку і кінчали роботу о 1-ій год. ночі. Не витримавши такої експлуатації, вони відправили в Чернігів делегацію з 23 своїх товаришів скаржитись губернаторові на нестерпний порядок, заведений Уваровим на мануфактурі.

Ходаків, що привезли скаргу, відправили назад у Машів етапом як «не имеющих письменного вида», а в кінці грудня 1823 р. у Машів прибув відділ земського суду. Але й у присутності судових чиновників робітники відмовились виконувати нові норми і вимагали поновлення старих. Вони, за словами складеного чиновниками протоколу, «оказали непо-

виновение, изъясняя, что они будут работать на фабрике в то только время, что прежде ими исполнялось, а так как ныне управляющий и смотритель принуждают их выткать сукно по урокам, то они не желают и не могут того выполнять, а готовы лучше итти в тюрьму, на Сибирь, либо в солдаты». І тільки тоді, коли була пущена в хід сила, робітники були «приведены в безмолвное повинение». 18 чол. з числа делегатів, що ходили з скаргою в Чернігів, були заарештовані і ув'язнені. Суд цілком підтримав Уварова і визнав виступ робітників «неосновательным, заслуживающим строгого законного наказания». 18 заарештованих відсиділи в тюрмі 2¹/₂ роки і після тілесної кари були повернені в Машів.

3. МАСОНСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ І ДЕКАБРИСТСЬКИЙ РУХ НА УКРАЇНІ

Масонські організації на Україні. В перші роки ХІХ ст. на Україні дістали дальший розвиток масонські ложі, що існували ще в ХVІІІ ст. і являли собою в той час єдину форму громадських організацій дворянської інтелігенції.

Найбільшою на Україні була організована в 1818 р. в Полтаві ложа «Любові до істини». На чолі її стояв М. Новіков, чиновник канцелярії губернатора Репніна, а найактивнішими членами були великі поміщики С. Кочубей і переяславський предводитель дворянства В. Лукашевич, а також відомий поет І. Котляревський¹.

Кілька масонських організацій було також на Правобережжі, де найвидатнішою була київська ложа «Об'єднаних слов'ян», що існувала з 1818 р. Організаторами і особливо активними діячами київської ложі, що об'єднувала до 30 членів, були польські поміщики Ростишевський, Харлінський, Шимановський, Проскура та ін. Туди ж входили і майбутній декабрист Волконський, а також представники інтелігенції — лікарі Клот, Чичкін, Саат, учителі Шапалінський, Кульчинський, Аврамов та ін. Київська ложа, як і інші ложі Правобережної України, підтримували тісний зв'я-

¹ Ложа проіснувала всього коло року і була закрыта Репніним з наказу Олександра І в 1819 р., очевидно, за зв'язок з «Союзом благоденствія» (про нього див. нижче).

їх нараховували від 3 до 16 верстатів, у Машівській мануфактурі було 120 верстатів і працювало 962 робітники, що виробляли до 50 тис. аршин солдатського сукна на рік (мануфактура працювала на армію).

Всі робітники на мануфактурі були кріпаки, взяті з трьох чернігівських маєтків Розумовського, де серед селян був здавна розвинутий ткацький промисел. За роботу на мануфактурі селяни не одержували ніякої плати і годувалися за рахунок своїх родин, які, крім цього тягара, несли ще на собі і тягар панщини.

Машівські селяни писали про своє становище, що вони «на своєму утриманні, не одержують плати і харчів і, будучи безперервно зайняті на ткацькій роботі, ні платні, ні пайка ніякого не одержують, харчі мають з своїх домів і достатків, а казенні податки виплачують за них батьки, а в кого їх немає, то й родичі, а інші ж домашні, крім них, працюють і відбувають інші панські повинності».

Селяни працювали на Машівській мануфактурі цілий тиждень протягом усього року. Тільки під час збирання хліба їх відпускали на кілька днів на польові роботи.

Робочий день на мануфактурі становив 15—18 годин на добу. Надзвичайно широко застосовували дитячу працю — цілі цехи обслуговувались дітьми і підлітками від 10 до 18 років. У прядильному цеху, наприклад, працювали 500 дітей. На підприємстві процвітала кулачна розправа, і бували випадки, що діти вмирили від побоїв наглядачів.

В кінці 1823 р. Уваров видав наказ підвищити на мануфактурі норму виробітку ткачів на 50%, збільшивши її з 5 до 7,5 аршина на день, для чого робочий день було збільшено з 18 до 21 години на добу. Ткачі вставали о 3-ій годині ранку і кінчали роботу о 1-ій год. ночі. Не витримавши такої експлуатації, вони відправили в Чернігів делегацію з 23 своїх товаришів скаржитись губернаторові на нестерпний порядок, заведений Уваровим на мануфактурі.

Ходаків, що привезли скаргу, відправили назад у Машів етапом як «не имеющих письменного вида», а в кінці грудня 1823 р. у Машів прибув відділ земського суду. Але й у присутності судових чиновників робітники відмовились виконувати нові норми і вимагали поновлення старих. Вони, за словами складеного чиновниками протоколу, «оказали непо-

виновение, изъясняя, что они будут работать на фабрике в то только время, что прежде ими исполнялось, а так как ныне управляющий и смотритель принуждают их выткать сукно по урокам, то они не желают и не могут того выполнять, а готовы лучше итти в тюрьму, на Сибирь, либо в солдаты». І тільки тоді, коли була пущена в хід сила, робітники були «приведены в безмолвное повиновение». 18 чол. з числа делегатів, що ходили з скаргою в Чернігів, були заарештовані і ув'язнені. Суд цілком підтримав Уварова і визнав виступ робітників «неосновательным, заслуживающим строгого законного наказания». 18 заарештованих відсиділи в тюрмі 2½ роки і після тілесної кари були повернені в Машів.

3. МАСОНСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ І ДЕКАБРИСТСЬКИЙ РУХ НА УКРАЇНІ

Масонські організації на Україні. В перші роки XIX ст. на Україні дістали дальший розвиток масонські ложі, що існували ще в XVIII ст. і являли собою в той час єдину форму громадських організацій дворянської інтелігенції.

Найбільшою на Україні була організована в 1818 р. в Полтаві ложа «Любові до істини». На чолі її стояв М. Новіков, чиновник канцелярії губернатора Репніна, а найактивнішими членами були великі поміщики С. Кочубей і переяславський предводитель дворянства В. Лукашевич, а також відомий поет І. Котляревський¹.

Кілька масонських організацій було також на Правобережжі, де найвидатнішою була київська ложа «Об'єднаних слов'ян», що існувала з 1818 р. Організаторами і особливо активними діячами київської ложі, що об'єднувала до 30 членів, були польські поміщики Ростишевський, Харлінський, Шимановський, Проскура та ін. Туди ж входили і майбутній декабрист Волконський, а також представники інтелігенції — лікарі Клот, Чичкін, Саат, учителі Шапалінський, Кульчинський, Аврамов та ін. Київська ложа, як і інші ложі Правобережної України, підтримували тісний зв'я-

¹ Ложа проіснувала всього коло року і була закрыта Репніним з наказу Олександра I в 1819 р., очевидно, за зв'язок з «Союзом благоденствія» (про нього див. нижче).

зок з польським національно-визвольним рухом, що розвивався з початку XIX століття. Таємний поліцейний агент, що стежив за діяльністю правобережних лож, писав про це Олександр І: «Масонские ложы со дня на день все больше укрепляются во всей стране, дело идет уже не о масонстве — это секретное собрание людей злоумышленников. Наиболее знаменитые ложы в Житомире. Есть тайная ложа в Кременце, а также в Волынской губернии в Рафаловке у Нарциса Олизара, который, как говорят, в сношениях с Краковым, главным центром польских злоумышленников»¹.

В масонських організаціях поруч з реакційною більшістю, що грала в них провідну роль, усе виразніше почала оформлюватись ліберальна течія.

Проникнення в масонські ложі ліберальних елементів, які вносили туди чимраз виразніше опозиційне ставлення до царського уряду, викликало різкий опір з боку основної маси масонів-містиків і монархістів, що стояли на чолі руху. Голова масонської організації Кушельов звернувся до Олександра І з доповідною запискою про стан масонських організацій і подав у ній пропозицію або очистити масонство від ліберального елемента, або зовсім закрити ложі. 1 серпня 1822 р. Олександр І заборонив масонські ложі.

Але ще задовго до цього, на 1816 р., ряд членів масонських лож вийшли з них і почали організовувати товариства з яскраво виявленою політичною метою.

Лукашевич намагався утворити з полтавської ложі так зване «Малороссийское общество», метою якого мало стати «визволення» України в складі Польщі. Але далі намагань справа не пішла, і товариство організоване не було. На початку 1826 р. під час слідства над декабристами Лукашевича за зв'язок з ними було притягнуто до слідства і в лютому 1826 р. посаджено в Петропавлівську фортецю. Проте незабаром з'ясувалось, що будьякої помітної ролі в декабристських організаціях Лукашевич не грав. Щодо планів задуманого ним «Малороссийского общества», то вони виявились, очевидно, такими далекими від їх реалізації, що навіть слідча комісія, яка відрізнялась надзвичайною підозрілістю і

¹ Крім зазначених організацій, одна масонська ложа була в Катеринославі (1820 р.), три на Поділлі і ще кілька організацій на Київщині, Волині і в Одесі.

жорстокістю, не знайшла підстав піти далі ув'язнення Лукашевича і звільнила його, для обережності зобов'язавши його надалі безвиїзно жити на селі під доглядом поліції¹.

Ріст лібералізму серед передової частини дворянства на початку XIX ст. З другої половини 10-х років XIX ст. в Росії і на Україні почали виникати перші політичні організації, які виявляли інтереси передової ліберальної частини дворянства і буржуазії, що народжувалась. Ці організації склались головним чином з офіцерів. На оформлення їх політичних поглядів дуже вплинули демократичні ідеї Західної Європи, з якими вони познайомились під час воєн 1805—1815 років. «Тоді — казав Ленін — керівництво політичним рухом належало майже виключно офіцерам і особливо офіцерам-дворянам; вони були заражені стиканням з демократичними ідеями Європи під час наполеонівських воєн. Маса солдат, що складалась тоді ще з кріпосних селян, трималась пасивно»².

Один з представників цієї дворянської інтелігенції М. Фон-Візін писав: «В походах по Германії и Франції наши молодые люди ознакомились с европейской цивилизацией, которая произвела на них тем сильнее впечатление, что они могли сравнивать все видимое ими за границей с тем, что им на всяком шагу представлялось на родине: рабство огромного большинства русских, жестокое обращение начальников с подчиненными, всякого рода злоупотребления власти, повсюду царствующий произвол,— все это возмущало и приводило в негодование образованных русских и их патриотическое чувство»³.

На ліберальні елементи початку XIX ст. вплинуло вчення французьких просвітителів, фізіократів, Адама Сміта та ін., що особливо виявилось у творах декабристів Н. Тургенева, П. Пестеля, економіста М. Швіткова, у виступах згаданих уже професорів Якоба і Шада.

Після перемоги над Наполеоном ця передова частина дворянства сподівалась на цілий ряд ліберальних реформ

¹ Див. В. Семевский, Политические и общественные идеи декабристов, сс. 299—301.

² Ленин, Сочинения, с. XIX, с. 351.

³ М. А. Фон-Визин, Обзорение проявлений политической жизни в России, изд. Библиотеки декабристов, М., 1907, сс. 86—87.

на зразок того, що вони бачили за кордоном. А замість цього в Росії почалась смуга варварської аракчєєвської реакції, коли навіть початок царювання Олександра I здавався періодом ліберальних свобод.

Ненавість передової частини дворянства до аракчєєвщини штовхнула найактивніші його елементи на шлях утворення таємних політичних організацій, скерованих проти самодержавства.

Перші таємні політичні організації — «Союз спасіння» і «Союз благоденствія». В 1816 г. в Петербурзі виникло перше таємне політичне товариство в Росії під назвою «Союз спасіння». Ця конспіративна організація своїми організаційними формами була подібна до масонських лож, але мала яскраво виявлене політичне забарвлення. На чолі «Союзу спасіння» стояли офіцери Н. Муравйов, кн. С. Трубецкой, І. Якушкін і два брати С. і М. Муравйови-Апостоли. Серед членів «Союзу спасіння» був близький друг великого російського поета Пушкіна — І. Пущін. Сам Пушкін у цей час був уже просякнтий революційними ідеями і написав відому оду «Вольность» (1817 р.), де висував ідею обмеження самодержавства конституцією і закликав народні маси до повстання проти тиранії. Незабаром після організації «Союзу» в нього вступив Павло Іванович Пестель, згодом один з найвидатніших діячів декабристського руху. Пестель був сином сибірського генерал-губернатора і належав до тодішньої дворянської верхівки. За свідченням сучасників, він був одним з найосвіченіших людей свого часу, людина незвичайних здібностей, великої сили волі й упертого характеру. Пушкін надзвичайно високо цинив Пестеля. Після зустрічі їх 9 квітня 1821 р. в Кишиневі Пушкін записав у своєму щоденнику: «Утро провел с Пестелем. Умный человек во всем смысле этого слова... Мы с ним имели разговор метафизический, политический, нравственный и проч. Он один из самых оригинальных умов, которых я знаю»¹.

Під впливом Пестеля «Союз спасіння» прийняв програму обмеження самодержавства в Росії конституцією і звільнення селян з викупом на користь поміщиків.

Хоч Пестель покищо не йшов далі конституційних

¹ Пушкін, Полное собрание сочинений, т. V, кн. 2, сс. 803—804, М. и Л., ГИХЛ, 1933.

О. С. Пушкін (з портрета роботи художника Кіпрєвського).

прагнень, він був у «Союзі спасіння» на крайньому лівому крилі і своїм різко виявленим співчуттям до буржуазної французької революції, а особливо до якобінської диктатури одразу відокремився від далеко поміркованішої більшості організації.

«При первом общем заседании для прочтения и утверждения устава — пишет про це в своїх записках кн. Трубецкой — Пестель поселил в некоторых членах некоторую недоверчивость к себе. В прочитанном им выступлении он сказал, что Франция блаженствовала под управлением Комитета общественной безопасности. Восстание против этого было всеобщее и оно оставило невыгодное для него впечатление, которое никогда не могло истребиться и которое навсегда поселило к нему недоверчивость»¹.

«Союз спасіння» вважав, що вся намічена ним програма перетворення Росії повинна бути виконана виключно силами членів «Союзу» і рішуче висловлювався проти будьякої роботи серед мас, боячись росту революційного селянського руху. Князь Трубецкой писав: «С восстанием крестьян неминуемо соединены будут ужасы, которых никакое воображение представить себе не может, и государство делается жертвою раздоров и может быть добычею честолюбцев; наконец может распасться на части и из одного сильного государства обратиться в разные слабые»². В 1818 р. «Союз спасіння» був реорганізований у «Союз благоденствія». Під тиском найпоміркованіших елементів з статуту «Союзу» була викреслена вимога звільнення селян. За новим статутом у «Союз» могли входити тільки дворяни, купці, міщани і взагалі вільні люди.

Крім названих вище осіб, які були перед тим членами «Союзу спасіння», в «Союз благоденствія» входили також і такі, як Кавелін і Бібіков, що пізніше стали великими сановниками³. В «Союз благоденствія» входили Лукашевич і Новіков, колишні члени полтавської масонської ложі.

Головні осередки, або «управи» «Союзу благоденствія» існували в Петербурзі, Москві і на Україні — в с. Каменці на

¹ Записки кн. Трубецкого, СПб, 1907, с. 13.

² Там же.

³ Кавелін був пізніше петербурзьким генерал-губернатором, а Бібіков — генерал-губернатором Литви.

Київщині, в Тульчині на Поділлі, де був розташований Вятський полк, яким тоді командував Пестель. При «Союзі благоденствія» була літературна філія під назвою «Зелена лампа», куди увійшов і Пушкін. До цього періоду діяльності Пушкіна (1818—1819 рр.) належать його твори «К Чаадаеву», «Noël» и «Деревня», що відбивали прагнення революційного крила «Союзу благоденствія» і збігались в основному з поглядами Пестеля, який переходив тоді на республіканські погляди. Незабаром під впливом революції в Іспанії, Неаполі, П'ємонті, Португалії (1820 р.) Пестель разом з своїми однодумцями С. Волконським, М. Фон-Візіним, Н. Басаргіним остаточно визнали потребу повалення царизму і встановлення республіки в Росії.

Відповідаючи пізніше на запитання слідчої комісії про причини, що привели його до республіканських поглядів, Пестель поруч з впливом на нього французької республіканської літератури вказував також на приклад Сполучених Штатів Америки і особливо революції в Західній Європі.

«Происшествия в Неаполе, Гишпании и Португалии имели тогда большое на меня влияние. Я в них находил по моим понятиям неоспоримые доказательства в непрочности монархических конституций и полные достаточные причины к недоверчивости к истинному согласию монархов на конституции, ими принимаемые. Сии последние соображения укрепили меня весьма сильно в республиканском и революционном образе мыслей... Все сие произвело — закінчував Пестель — что я сделался в душе республиканцем и ни в чем не видел большего благоденствия и высшего блаженства для России, как в республиканском правлении¹.

Щодо способу встановлення в Росії республіки, то Пестель єдиним шляхом боротьби з самодержавством уважав організацію військового перевороту, зробленого військом під керівництвом офіцерів — членів таємного товариства. Щоб забезпечити успіх перевороту і запобігти «міжусобицям» і «внутрішньому розбратові», Пестель уважав за потрібне одразу після повалення самодержавства організувати в Росії з членів таємного товариства тимчасовий уряд з диктаторськими повноваженнями

¹ Восстание декабристов, Материалы, т. IV, ГИЗ, 1927, с. 91.

В грудні 1820 р. в маєтку членів товариства Давидових у с. Каменці відбувались збори південної організації «Союзу» для обміркування дальшої діяльності його і обрання представників на передбачуваний з'їзд. На одних з цих зборів був Пушкін, засланий Олександром I на південь.

«Південне товариство». З'їзд відбувся в Москві в січні 1821 р. Під впливом поміркованого крила, яке не згоджувалося з революційними поглядами Пестеля і боялось репресій з боку уряду, «Союз» був оголошений розпущеним. Але Пестель і члени Тульчинської організації однодушно постановили роботу продовжувати і вважати «Союз» існуючим «с прежней целью и с прежним значением». Головою організації був обраний Пестель, а заступником його — генерал-інтендант 2-ої армії А. Юшневський. Ця нова організація була названа «Південним товариством».

Товариство було остаточно оформлене в січні 1822 р. на з'їзді в Києві. Воно поділялось на дві управи (комітети) — Тульчинську на чолі з Пестелем (з'їзд затвердив його керівником організації) і Каменську на чолі з В. Давидовим і С. Волконським. На цьому ж з'їзді до організації приєднався С. Муравйов-Апостол, підполковник Чернігівського полку, розташованого коло Києва.

На з'їзді Пестель виступив з викладом програми товариства, яку він на цей час почав складати. В основу програми була покладена ідея повалення монархії в Росії і встановлення республіки. За думкою Пестеля, після військового перевороту, який мав повалити царизм, влада мала перейти в руки тимчасового революційного уряду — директорії, яка встановлювала свою диктатуру для проведення в життя програми товариства. З'їзд прийняв цю програму і тактичні положення Пестеля.

Трохи пізніше, восени 1822 р., в Петербурзі частина колишніх членів «Союзу благоденствія» — Н. Муравйов, князь С. Трубецкой, князь Є. Оболенський, І. Пущін та ін. організували «Північне товариство», що існувало незалежно від «Південного».

На наступній нараді «Південного товариства», що відбулась у Києві в 1823 р., було визнано необхідним для успішності революційного перевороту знищити всіх членів царської родини і вирішено встановити зносини з польським

таємним товариством, яке мало свої філії на Правобережній Україні. Тоді ж за рекомендацією С. Муравйова-Апостола в організацію було прийнято одного з найактивніших у

П. І. Пестель

майбутньому декабристів — М. Бестужева-Рюміна, офіцера Чернігівського полку.

Того ж року в м. Василькові, де був розташований Чернігівський полк, була організована третя управа товариства. На чолі її стали С. Муравйов-Апостол і Бестужев-Рюмін.

Васильківська управа формально підлягала керівництву Тульчинської директорії. Одразу ж після організації Васильківської управи її керівники виробили план повстання. Вони думали заарештувати Олександра І під час відвідання ним Бобруйської фортеці, рушити свої війська на Москву й Петербург і разом з «Північним товариством» проголосити повалення царизму.

Цей план, разом з питанням про тактику товариства в зв'язку з поразкою революції в Іспанії, в листопаді того ж року обмірковували на зборах керівників «Південного товариства» в с. Каменці. На цих зборах були Пестель, Давидов, Волконський, Сергій Муравйов-Апостол і Бестужев-Рюмін.

Муравйов-Апостол був за негайний виступ. «Я з 1823 г. в Києве, в Каменке, при всяком случае уговаривал всегда членов отбросить медлительность, доказывая им, что решившись раз на такое дело они поступили бы безрассудно, оставаясь в бездейственности, что они сами умножат лишь опасности на каждом шаге нам угрожающие» — писав він про це згодом¹. Але ця лінія Муравйова-Апостола зустріла опір з боку Пестеля, який під впливом досвіду іспанської революції починав розуміти безнадійність тактики військового повстання, яке спиралось виключно на таємні офіцерські організації. В той же час Пестель, як дворянський революціонер, не міг, звичайно, не вагаючись перейти на шлях організації народного повстання проти царизму. Втративши певність у правильності військового перевороту, Пестель не згоджувався на негайні дії і відкинув намічений Васильківською управою план повстання. Пестеля підтримували керівники Каменської управи Давидов і Волконський, і план ухвалений не був.

Одночасно росли також непогодження між Пестелем і керівниками «Північного товариства». В березні 1824 р. Пестель виїхав у Петербург, щоб обміркувати питання про зв'язок і спільні дії обох товариств. Але він натрапив на рішучий опір своїм планам з боку керівників «Північного товариства» і повернувся в Тульчин, не досягнувши своєї мети. Керівники «Північного товариства», які не йшли в своїх вимогах далі конституції, категорично відмовились прийняти основний пункт програми Пестеля про республіку. Запропо-

¹ Восстание декабристов, Материалы, т. IV, с. 349.

нований Пестелем Н. Муравйову, С. Трубецкому і Н. Тургеневу план — повалити царизм, знищити всю царську родину і встановити в Росії тимчасовий уряд з диктаторськими повноваженнями здався їм «несбыточным, невозможным... варварским и противным нравственности».

С. І. Муравйов-Апостол.

В січні 1825 р. в Києві відбувся черговий з'їзд «Південного товариства». На ньому, крім Пестеля, були С. Муравйов-Апостол, М. Бестужев-Рюмін, А. Юшневський, В. Давидов, С. Волконський, Повало-Швейковський і Тізенгаузен. Останні двоє приєднались до С. Муравйова-Апостола, який запропонував з'їздові прийняти складений ним і Бестужевим-Рюмінім новий план повстання, подібний до першого. Але більшість з'їзду підтримала Пестеля, що виступив проти плану, і план знову був відкинутий.

На цьому ж з'їзді в присутності двох представників польського таємного товариства, Яблоновського і Гродецького, було затверджено постанову про спільні дії обох товариств під час повстання.

«Руська Правда» Пестеля. В 1824 р. Пестель почав писати програму «Південного товариства» — «Руську Правду», що є найяскравішим з складених декабристами документом. Основні вимоги, висунуті в «Руській Правді», були такі: ліквідація кріпацтва, розв'язання земельного питання і заміна в Росії самодержавства республікою. Виступаючи проти кріпацтва, Пестель писав: «Обладать другими людьми как собственностью своею, продавать, закладывать, дарить и наследовать людей на подобие вещей, употреблять их по своему произволу... есть дело постыдное, противное человечеству...»¹.

За проектом Пестеля вся земля, що була в користуванні державних і монастирських селян, поділялась на дві частини: одна переходила у власність селян, а друга в розпорядження держави; ця остання частина поділялась на участки, і їх віддавали в оренду або продавали приватним особам.

Щодо поміщицьких селян, то вони звільнялись від кріпацтва не одразу, а поступово. При цьому Пестель відзначав, що за поміщиками повинні залишитись їхні маєтки і доходи з них, пропонуючи в одному з варіантів своєї програми відібрати безплатно на користь держави тільки лишки поміщицьких земель понад 5000 десятин. Разом з тим, не відповідаючи конкретно на питання про наділення кріпаків землею, Пестель обмежувався вказівкою на те, що «освобождение должно доставить крестьянам лучшее положение противу теперешнего, а не мнимую свободу им даровать».

Але, не зважаючи на цю непослідовність і суперечності, аграрна програма Пестеля в цілому давала поштовх для розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві Росії.

В питанні розвитку промисловості і торгівлі Пестель висував вимоги, що відбивали інтереси буржуазії: знищення цехів і повну волю для розвитку промисловості й торгівлі. Цю волю він бачив у такому: «1. Чтобы каждый гражданин имел право и позволение заниматься тою или теми отраслями промышленности, которые он заблагорассудит избрать, лишь бы честен был и к законам исполнительен; 2. Чтобы каждому дозволено было любой заниматься промышленностью, не только в одних городах и назначенных местах,

¹ «Русская Правда», СПб, 1906, с. 66.

но, равным образом, и в селениях всякого рода и вообще везде, где только пожелает и 3. Чтобы сама промышленность была освобождена, елико возможно, от всяких затруднений и препятствий... чтобы она находила в распоряжении правительства не препоны своему преуспеванию, но, напротив того, защиту и содействие»¹. Крім того, Пестель відзначав необхідність організації банків і страхових установ, «дабы обеспечить посредством оных предприятий промышленников»².

Це була програма, що відбивала вимоги промислово-капіталістичного розвитку Росії.

Ідучи по лінії розвитку буржуазних відносин у країні, Пестель вважав необхідним знищити стани і зрівняти всіх громадян у правах: «Учреждение сословий непременно должно быть уничтожено, что все люди в государстве должны составлять только одно сословие, могущее называться гражданским и что все граждане и государственные люди в государстве должны иметь одни и те же права и быть перед законом все равны»³.

Виняток він робив тільки для осіб, що мають особливі заслуги перед державою; він пропонував дати їм особливі переваги і затвердити за ними дворянське звання.

Говорячи про державний устрій, Пестель пропонував організацію в Росії постійного представницького, тобто парламентського, правління, в утворенні якого брали б участь усі громадяни країни. Вся законодавча влада країни повинна була належати так званому «народному вічу», обраному з представників народу строком на 5 років. Віче повинне було видавати закони, оголошувати війну і мир. Розпустити віче ніхто не мав права. Вся виконавча влада зосереджувалась у державній думі, під владою якої були всі міністерства й державні установи, і, нарешті, вищою судовою установою країни був верховний собор, що наглядав за виконанням законів. В поділі державної влади на законодавчу, виконавчу і судову яскраво виявлявся вплив на Пестеля передових течій європейської буржуазної політичної думки того часу (Монтеск'є та ін.).

¹ «Русская Правда», с. 72.

² Там же, с. 241.

³ Там же, сс. 60 і 91.

Майбутня російська республіка повинна була стати, на думку Пестеля, строго централізованою державою: «Объявляется российское государство... единым и неразделимым, отвергающим при том совершенно всякое федеративное образование, устройство и существование государства» — писав він у «Руській Правді»¹. При цьому в програмі Пестеля відбилися риси російського великодержавництва, бо він відкидав за всіма населяючими Росію численними народами право на будьяку самостійність і незалежність, вимагаючи їх підкорення «на вечные времена» Росії. Зокрема Пестель пропонував населення України і Білорусії «истинными россиянами почитать, от сих последних никакими особыми названиями не отделять»². Виняток Пестель робив тільки для Польщі.

В цілому програма Пестеля вигідно відрізнялась від програми «Північного товариства» — конституції Н. Муравйова — своїм прямішим поставленням питання про ліквідацію кріпацтва та інших феодальних пережитків, республіканським характером і послідовно в основному проведеною лінією на розвиток буржуазних відносин у Росії. Н. Муравйов робив значно менший крок уперед, ніж Пестель, бо прагнув у своїй програмі лише до конституційної монархії і разом з іншими керівниками «Північного товариства» відкидав необхідність і можливість утворення в Росії республіки. За його проектом до управління державою допускались тільки представники поміщиків і великої буржуазії. Виставляючи, як і Пестель, вимогу звільнення селян від кріпацтва, Муравйов, проте, пропонував виділити їм лише по дві десятини на двір, а решту землі лишити в руках поміщиків.

«Товариство об'єднаних слов'ян». Поруч з «Південним товариством» серед офіцерів 8-ої артилерійської бригади 1-ої армії в 1823 р. в Новоград-Волинську (на Волині) виникло ще одно таємне товариство, назване «Товариством об'єднаних слов'ян». Його засновниками були офіцери брати А. і П. Борисови³ і польський шляхтич Ю. Люблінський, засланий за участь у польському таємному това-

¹ «Русская Правда», сс. 23—24.

² Там же, с. 40.

³ А. Борисов був поручик у відставці, а його брат служив підпоручиком у 8-ій артилерійській бригаді.

ристві на батьківщину в Новоград-Волинськ. Воно складалось з кількох десятків членів — молодших офіцерів і нижчих чиновників, здебільшого безпомісних або дрібнопомісних дворян, що жили з платні. Крім засновників товариства, в нього одразу ж ввійшли молоді офіцери — прапорщики В. Бесчаснов і підпоручик І. Горбачевський. Далі прийняті

П. І. Борисов.

були підпоручик П. Громницький, підпоручик А. Пестов, поручик А. Усовський і деякі інші. «В конце 1824 г.— за словами Горбачевского — тайное общество под названием «Славянского союза» или «Соединенных славян» состояло из малого числа членов, рассеянных по разным местам Южной России»¹. Більшість членів вступили в товариство пізніше — в 1825 р. Це були офіцери Чернігівського полку А. Кузьмін, І. Сухінов, М. Щепілла, В. Соловйов та інші. Всього в товаристві було 51 членів.

¹ И. Горбачевский, Записки, с. 1.

Найталановитіші представники його, П. Борисов, Люблінський і Горбачевський, намітили ряд програмних положень, які прийняла організація. Головним з цих положень були: звільнення від самодержавства всіх слов'янських народів, знищення існуючої між ними національної ворожбечі і об'єднання їх земель в один федеративний союз демократичних слов'янських республік. Ці республіки (числом 8) мали об'єднати росіян, поляків, угорців, помилково причислених до слов'ян, богемців, кроатів, далматів, сербів і «мораван».

Союз слов'янських республік повинен був охопити землі між чотирма морями — Чорним, Балтійським, Адріатичним і Льодовитим¹.

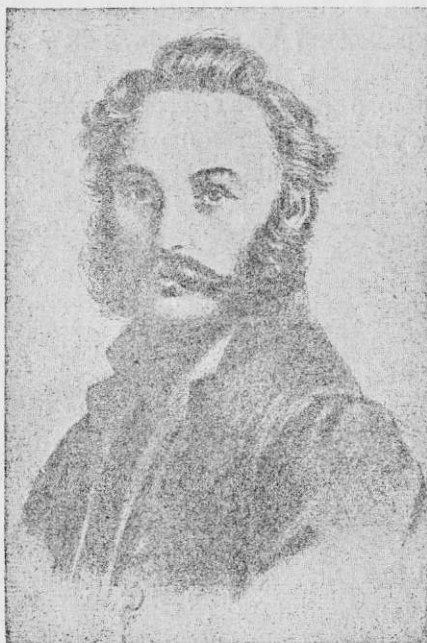
Члени товариства ставили перед собою завдання збирати засоби для викупу кріпаків, сприяти організації сільських шкіл, виховувати солдат і селян так, щоб збудити в них бажання позбутись кріпосницької залежності. Повалення царизму і проведення в життя своїх вимог товариство мало здійснити за допомогою збройного повстання, керованого членами товариства.

Погляди «Товариства об'єднаних слов'ян» на державний устрій збігалися з думками Пестеля про майбутній республіканський безстановий устрій, але вони розходились у питанні про форми його. Республіка Пестеля мала бути централізованою російською державою, республіка об'єднаних слов'ян — федеративним союзом слов'янських держав.

¹ Горбачевський у своїх «Записках» так стисло описує програму товариства: «Общество имело главной целью освобождение всех славянских племен от самовластия, уничтожение существующей между некоторыми из них национальной ненависти и соединение всех обитаемых ими земель федеративным союзом. Предполагалось с точностью определить границы каждого государства, ввести у всех народов форму демократического представительного правления, составить конгресс для управления делами Союза и для изменения, в случае надобности, общих коренных законов, предоставляя каждому государству заняться внутренним устройством и быть независимым в составлении частных своих узаконений». Розгортати і поширювати промисловість «отвращающую бедность и нищету», «нравственность» исправляющую бурные наклонности, смягчающую страсти и внушающую человеколюбие», нарешті — освіту — «вернейшего сподвижника в борьбе противу зол», — «поставлялось — за твердженням Горбачевського — в первую и неизменную обязанность славянина» (Горбачевский, Записки, с. 57).

Разом з тим, відмінно від «Південного товариства», яке стояло на погляді військового перевороту, «Об'єднані слов'яни» визнавали потрібним готувати до повстання проти царизму солдат і селян. Вони вели постійну пропаганду серед солдат своїх частин. «Офицеры — казав Горбачевський — не пренебрегали их (солдат — Ф. Я.) беседами и,

І. І. Горбачевський

напротив, старались всеми средствами облагородить чувства подчиненных, возвысив их в собственных глазах и тем пробудить в их сердцах желание свободы». Через це кілька передових солдат, особливо з унтер-офіцерів, стали, за словами Горбачевського, постійними членами таємного товариства і самі провадили революційну роботу серед своїх товаришів. До таких солдат належали, наприклад, Анойченко (учасник повстання Семенівського полку в Петербурзі в 1820 р.), Zenin та ін. Анойченко користувався чималим авторитетом серед солдат і брався підняти на повстання без участі офіцерів весь Саратовський полк, де він служив.

Зокрема роботу серед солдат провадили П. Борисов, Горбачевський, Кузьмін, Сухінов і Щепілла.

Надзвичайно характерно, що при тій великій увазі, яку «Об'єднані слов'яни» виявляли до національного питання і зокрема до питання про звільнення окремих народів, вони навіть не згадували про український народ, хоч походження значна частина їх були, безперечно, українські дворяни. Це пояснювалось насамперед тим, що навіть серед передової частини української інтелігенції, яка в той період була майже вся дворянська, не було ще скількибудь оформленого національного руху. Тому, виступаючи як передові борці свого часу проти царського самодержавства й кріпосництва, ця найрадикальніша частина дворянських революціонерів ішла в руслі загальноросійського декабристського руху.

Влітку 1825 р. члени «Товариства об'єднаних слов'ян» довідались про існування «Південного товариства». Незабаром представники обох організацій погодились об'єднати їх з тим, щоб «Слов'яни» влились у «Південне товариство» і підлягали Васильківській управі. Через кілька днів на загальних зборах «Об'єднаних слов'ян» відбулось формальне об'єднання двох організацій. Платформою цього об'єднання було повалення царизму, утворення республіки і звільнення селян від кріпацтва.

Але й після злиття «Об'єднані слов'яни» лишились окремою течією в «Південному товаристві», демократичнішою своїм складом і поглядами, ніж основне його ядро. Страх «Південного товариства» перед пропагандою серед мас, непогодження з програмою Пестеля в питанні про форму майбутнього державного устрою, побоювання, що тимчасовий уряд, який проектував Пестель, після повалення самодержавства узурпує владу,— все це примушувало «слов'ян» триматись у «Південному товаристві» окремо.

Виступ декабристів 14 грудня 1825 р. 19 листопада 1825 р. в Таганрозі умер Олександр I, і царем був проголошений його брат, намісник Польщі, Константин Павлович. Але після того, як уся армія і чиновництво прийняли присягу Константинові, стало відомо, що він незадовго до смерті Олександра (в 1823 р.) підписав акт про відмовлення від права на престол. В результаті цього в Петербурзі деякий

час було непевне становище, і урядові довелось готувати новий маніфест про вступ на престол другого брата Олександра — Миколи.

«Північне товариство» вирішило використати це замішання й вагання в урядових верхах і призначило на 14 грудня, день присяги новому цареві, виступ військових

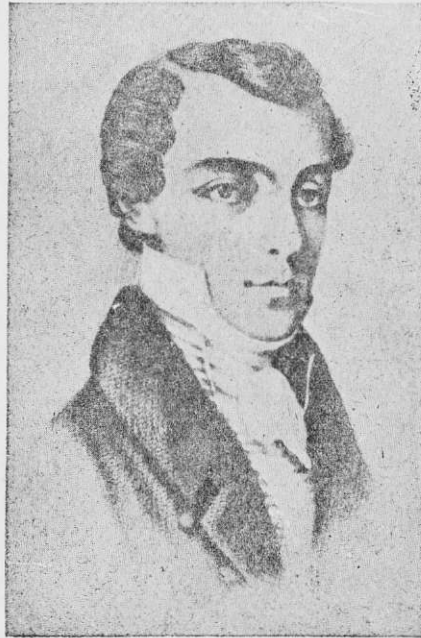
П. Г. Каховський.

частин, у яких були офіцери — члени товариства. Цим своїм виступом члени товариства сподівались примусити сенат проголосити в Росії тимчасовий уряд. Головою виступу був призначений князь Трубецкой.

14 грудня з ранку на Сенатській площі, де війська повинні були присягати Миколі, сталося повстання кількох військових частин, що нараховували близько 2000 чоловіка. Ці частини були підтримані юрбою народу і робітниками, які будували тоді Ісаакіївський собор. Але повна відірваність керівників виступу — Рилеева, Каховського та інших від народу і нерішучість їх дій дали змогу Миколі I взяти ініціа-

тиву в свої руки. На вечір повстанці мусили тікати під вогнем царської артилерії. Після розгрому виступу почались арешти його учасників і членів декабристських організацій.

Повстання Чернігівського полку. Коли Пестель і його товариші дізнались про смерть царя, вони вирішили не відкладати повстання на Україні. Але 13 грудня за доно-

К. Ф. Рилєєв.

гом провокатора, капітана Майбороди, Пестеля було заарештовано. 23 грудня в Чернігівському полку стало відомо про виступ у Петербурзі і про його розгром.

Подія ця викликала велику розгубленість серед членів «Південного товариства», бо більшість з них не думали про негайне повстання. 25 грудня в Васильків з'явились жандарми для арешту С. Муравйова-Апостола і, не знайшовши його там, вирушили з командиром Чернігівського полку Гебелем на розшуки його в Житомир. Тим часом Муравйов-Апостол перебував у Любарі в члена «Південного товариства» Артамона Муравйова, командира Охтирського гусарського полку.

Одержавши від Бестужева-Рюміна, що випередив жандармів, повідомлення про готування арешту, Муравйов-Апостол запропонував Артамону Муравйову почати з своїми гусарами повстання, але той відмовився. Муравйову-Апостолу з Бестужевим довелось вирушити назад у Васильків. По дорозі туди вони спинились 28 грудня на ніч у с. Трилісах. Звідси Муравйов-Апостол вирішив послати в Васильків, де зібрався весь полк для присяги Миколі, записку Кузьміну (командирові розташованій в Трилісах 5-ої роти Чернігівського полку), просячи його негайно повернутись у Триліси, взявши з собою Соловйова, Щепіллу і Сухінова, щоб обміркувати становище.

Прибувши на ранок 29 грудня в Триліси і довідавшись, що вночі Гебель з жандармами заарештували Муравйова-Апостола¹, ці чотири члени «Товариства об'єднаних слов'ян» вирішили негайно почати повстання і схилити до нього солдат 5-ої роти. Коли солдати, що ненавиділи Гебеля, довідались про наміри своїх командирів, «успех был невероятный; солдаты изъявили готовность во всем повиноваться своим офицерам»². Гебеля, що намагався вчинити опір, «слов'яни» поранили штиками, жандарми втекли і Муравйов-Апостол був звільнений. Йому не лишалось тепер іншого виходу, як приєднатись до фактично початого «Об'єданого слов'янами» повстання. Як старший чином, він прийняв на себе командування повсталими частинами. «Я положил — каже він — не отлагая времени начать возмущение и, отдав поручику Кузьмину приказание собрать 5-ую роту и идти на Ковалевку, сам поехал вперед для сбора второй гренадерской роты. Соловьеву же и Щепилле приказал из Ковалевки ехать в свои роты и привести их в Васильков»³.

Солдатська маса з захопленням приєдналась до повстання, і 30 грудня авангард повсталих рот під командою Сухінова ввійшов у Васильків. Коли майор Трухін спробував тут розброїти повсталих, він зустрів обурення солдатської маси. «Мгновенно исчезло миролюбие солдат. Они бросились с бешенством на ненавистного для них майора, сорвали с

¹ Бестужеву-Рюмину вдалось утекти в с. Ковалівку.

² Горбачевский, Записки, с. 137.

³ Там же, с. 145.

него эполеты, разорвали на нем в клочки мундир, осыпали его ругательствами, насмешками и, наконец, побоями»¹. 4-та і 6-та роти також з радісними вигуками приєднались до С. Муравйова.

Сили повсталих складались з 6^{1/2} рот і доходили до 1000 чоловіка. На чолі повстання стала військова рада в офіцерів. Це були три брати Муравйови-Апостоли, Бестужев-Рюмін, Сухінов, Кузьмін, Щепілла і Соловйов.

«Слов'яни» і особливо Сухінов відіграли в повстанні головну роль. Вони були його надхненниками, організовували й об'єднували солдат, вливали в них твердість і рішучість іти до кінця: «Они старались воодушевить солдат новым мужеством и поддерживать бодрость их духа. Чтобы успешнее действовать на них, они всеми силами старались обеспечить их продовольствием. Сами солдаты в приготовлении к походу показывали не менее ревности: ружье, патроны и вся амуниция были осмотрены с величайшим тщанием и все недостатки были исправлены»².

В керівництві повстанням одразу намітилось дві течії. С. Муравйов-Апостол, що командував повсталим полком, увесь час вагався, провадячи вичікувальну тактику, і утримувався від рішучого розвитку повстання. З самого початку сумніваючись в успіху повстання, він чекав, поки удасться налагодити зв'язок з іншими військовими частинами, де були члени «Південного товариства», і поки ці частини прибудуть для з'єднання з Чернігівським полком.

І замість того, щоб одразу рушити на Київ і спробувати захопити його раптовим ударом, втягаючи своїм прикладом у повстання розташовані там частини, і розвивати повстання далі, як наполегливо пропонували «Об'єднані слов'яни», С. Муравйов-Апостол гаяв час.

31 грудня він вивів повсталий полк у Мотовилівку і оголосив тут на 1 січня днівку. Проти цього виступила значна частина солдат: «Что нам медлит, зачем еще дневка, лучше бы без отдыха итти до Житомира» — казали вони³.

Але Муравйов-Апостол продовжував, як і раніше, додержувати вичікувальної тактики. До цього його схилив ще:

¹ Горбачевский, Записки, с. 150.

² Там же, с. 150.

³ Там же, с. 168.

й страх перед селянським повстанням. А околишні селяни з величезною увагою стежили за повстанням і гаряче співчували йому. Вони гостинно приймали повсталих солдат, «заботились о них и снабжали их всем в избытке, видя в них не постояльцев, а защитников»¹.

Муравйов-Апостол спробував зв'язатися з 8-ою артилерійською бригадою, 8-ою піхотною дивізією, 17-им егерським полком і з частинами, розташованими в Києві, де також були члени організації. Він вирядив туди гонців, доручивши їм розкидати в околицях міста текст написаної ним прокламації, де закликав солдат до виступу проти царизму. Поширенням цих листівок Муравйов-Апостол сподівався добитись якщо не активної допомоги, то принаймні співчуття повстанню з боку інших військових частин.

Прогаявши даремно в Мотовилівці цілий день 1 січня 1826 р., Муравйов-Апостол 2 січня повів повстанців до с. Пологів коло Білої Церкви і зайняв його. Тут він думав сам об'єднатись з розміщеним у Білій Церкві 17-им егерським полком, але виявилось, що цей полк уже виведено звідти. Всі спроби Муравйова-Апостола з'єднатись з іншими сусідніми частинами були також невдалі, бо царське командування, довідавшись про виступ Чернігівського полку, вже встигло перекинути «ненадійні» частини в тил і послати назустріч Чернігівському полкові свої війська.

3 січня недалеко від с. Устимівки повстанці раптом напали на карний загін у складі чотирьох ескадронів гусар з двома гарматами під командою генерала Гейсмара. Кілька залпів картечі розладили ряди чернігівців. С. Муравйов-Апостол був тяжко поранений у голову. Багато солдат було вбито. Сухінов, Кузьмін і Соловйов пробували організувати опір. «Последний, желая подать собою пример и одушевить их (солдат) своею храбростью, показывал явное презрение к жизни, становился под самые картечные выстрелы и звал их вперед; но все было тщетно»².

Найсвідоміша частина солдат бачила хиби керівництва повстанням і обурювалась з нерішучості С. Муравйова-Апостола. За оповіданням Горбачевського, коли генерал Гейсмар громив повсталих, до пораненого Муравйова-Апостола,

¹ Горбачевский, Записки, с. 166.

² Там же, с. 176.

коло якого був у той момент Соловйов, «приблизилася один рядовою 1-ою мушкетерскою ротою. Отчаяние изобразилось на его лице, вид Муравьева-Апостола привел его в исступление, ругательные слова полились из дрожащих от ярости уст его. «Обманщик» — вскричал он наконец... и с этим словом хотел заколоть С. Муравьева-Апостола штыком. А когда Соловьев закрыл собою Муравьева-Апостола, солдат прицелился в Соловьева, грозя застрелить его, если он не откроет С. Муравьева; Соловьев схватил лежащее на земле ружье и сделал наступательное движение, которое заставило опомниться солдата, он удалился, не сказав ни слова»¹. Загін Гейсмара захопив у полон 5 офіцерів і 859 солдат Чернігівського полку, не втративши жодної людини з свого складу. Серед повсталих же було вбито й поранено 60 солдат і 12 селян з обозу. З офіцерів загинули Щепілла і Іпполіт Муравйов-Апостол. В той же день застрелився взятий у полон Кузьмін.

Одразу після розгрому виступів у Петербурзі і на Україні царизм почав слідство в справі про «таємні товариства». Створеною для розправи слідчою комісією фактично керував сам Микола I. Після довгих знущань з ув'язнених у Петропавлівській фортеці декабристів п'ятеро з них: Пестель, Рилеев, Каховський, С. Муравйов-Апостол і Бестужев-Рюмін були повішені. Решта учасників руху були заслані на різні строки на каторжні роботи.

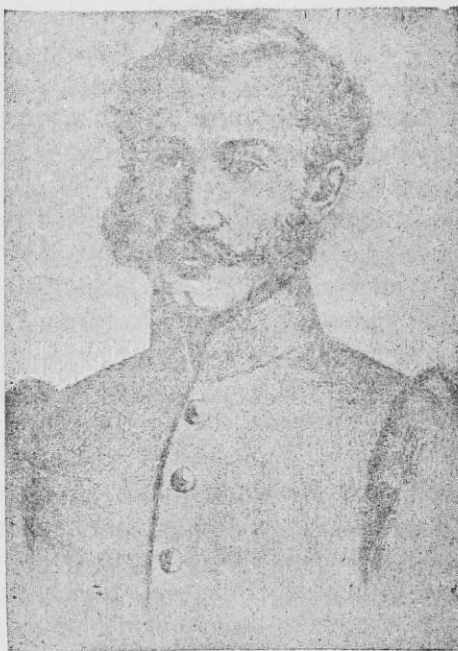
Особливо люто розправився царизм з солдатами-учасниками повстання Чернігівського полку. Закованих у ланцюги солдат² судив військовий суд. Найактивнішим з солдат — рядовим Анойченкові, Ніколаєву і Малофєєву суд розпорядився дати по 12 тисяч ударів шпіцрутенами кожному; 17 дістали по 5 тисяч ударів; решта були покарані шпіцрутенами, засланням на каторгу на Сибір або заслані були в найдавніші полки, головним чином на Кавказ.

Виступ декабристів, а особливо повстання Чернігівського полку, не зважаючи на невдачу, гучною луною відізналось по всій країні, де й до того йшла безперервна революційна боротьба широких мас гнобленого селянства. Селяни в

¹ Горбачевский, Записки, с. 176.

² Гр. Браніцька, що володіла місцевістю, де розгорнулось повстання Чернігівського полку, пожертвувала на ці ланцюги 100 пудів заліза.

маєтках гр. Браніцької, яка володіла в Васильківському та інших повітах Київщини близько 100 тисячами кріпаків, гаряче співчували виступові Чернігівського полку. «Якби солдати Чернігівського полку прийшли в Білу Церкву, то ми почали б своє діло,— казали вони»¹.

В. М. Соловійов.

Серед селян Білоцерківщини й Уманщини довго після придушення повстання Чернігівського полку ходили уперті чутки, що повстало багато полків, які разом з селянами будуть різати поміщиків. В Уманському повіті селяни, крім того, вірили, що десь з'явився син Гонти, який вимагає, щоб польські пани віддали селянам землю, а самі якомога швидше втікали б у Варшаву, бо всіх, хто залишиться в своїх маєтках, селяни повбивають. У 1825—1826 рр. уперті селянські заклоти спалахнули в с. Підвисоцькому, що належало Потоцьким. Селяни цілих три роки відмовлялись тут

¹ Иконников, Крестьянское движение в Киевской губернии 1826—27 г., Збірник, присвячений Ламанському.

відбувати панщину, вважаючи себе вільними. Лише за допомогою двох батальйонів війська власникові маєтку удалось примусити селян до покори.

В с. Єреміївці Золотоніського повіту на Полтавщині селяни в 1825 р. уперто відмовлялись відбувати будьякі повинності на користь своїх поміщиків. Налякані рухом навколишні поміщики почали кидати свої маєтки і тікати в міста. Для придушення руху в Єреміївку було прислано дві роти солдат. Навіть за допомогою війська селян довго не могли примусити стати на панську роботу, поки вони, нарешті, не скорилися силі. Шість «призвідців» цього виступу було віддано на розправу царському судові.

Декабристське повстання мало деякий відгук і серед робітників. Безпосередню участь у ньому взяли й робітники в Петербурзі під час виступу на Сенатській площі. Відомо також, що декабристи поширювали свої листівки серед робітників Київського арсеналу і на суконній фабриці.

Але декабристський рух у цілому, особливо його керівники, були дуже далекі від народу, і тому царизм так легко розправився з ними.

Історичне значення руху декабристів. Ленін схарактеризував декабристів як дворянських революціонерів, попередників майбутніх поколінь борців проти царизму:

«... ми бачимо ясно три покоління, три класи, що діяли в російській революції. Спочатку — дворяни і поміщики, декабристи і Герцен. Вузьке коло цих революціонерів. Страшенно далекі вони від народу. Але їх справа не пропала. Декабристи збудили Герцена. Герцен розгорнув революційну агітацію.

«Її підхопили, розширили, зміцнили, загартували революціонери-різничинці, починаючи з Чернишевського і кінчаючи героями «Народної Волі». Ширше стало коло борців, ближчий їх зв'язок з народом. «Молоді штурмани майбутньої бурі» — називав їх Герцен. Але це не була ще сама буря.

Буря це — рух самих мас. Пролетаріат, єдиний до кінця революційний клас, піднявся на чолі їх і вперше підняв до відкритої, революційної боротьби мільйони селян. Перший натиск бурі був у 1905 р.» — писав Ленін у 1912 р.¹.

¹ Ленін, Сочинения, т. XV, сс. 468—469.

Весь декабристський рух у цілому був результатом загальноросійської соціально-економічної і політичної обстановки і виник під безпосереднім впливом західноєвропейських революційних ідей кінця XVIII і початку XIX ст. Тому грубою фальсифікацією історії є спроби українських націоналістів, Єфремова та інших, підтримані Грушевським, поділити декабристський рух на дві незалежні одна від одної течії — «великоруський» і «український» декабризм або подавати Пестеля як носителя «української національної ідеї». Ні у Пестеля, ні у «Об'єднаних слов'ян» не було навіть найменших натяків на український націоналізм.

Перекручення, плутанину і пряму фальсифікацію лєнінських поглядів на декабристський рух являють собою також оцінки цього руху Покровським і його «школою». Виходячи з антимарксистських позицій економічного матеріалізму, Покровський виставляє як основну причину декабристського руху падіння хлібних цін, ігноруючи показані вище складні політичні причини виникнення в нашій країні таємних політичних товариств і їх діяльності. Вся діяльність декабристів з погляду «школи» Покровського сходить нібито до того, що вони ставили перед собою єдину програмну ціль — знайти нові «передові» форми експлуатації селянства. Всі ці фальсифікації, як і націоналістичні перекручення, не мають нічого спільного з справжньою історією декабристського руху.

II

Україна в період самодержавства Миколи I

1. МИКОЛАЇВСЬКА РЕАКЦІЯ НА УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1820-х І В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1830-х РОКІВ ХІХ СТ.

Початок миколаївської реакції. Царювання Миколи I (1825 — 1855 рр.), що почалось повстанням декабристів, було заповнене безперервною боротьбою царизму проти зростаючого селянського руху, проти революційної демократії, що розвивалась у Росії, і революції в Західній Європі.

Військова муштра разом з поліційною регламентацією всього життя були найяскравішими відзнаками внутрішньої політики «фельдфебеля-царя» Миколи I, що дивився на Росію як на казарму, а на народ — як на підкорену йому «команду»¹.

Переважними рисами особистого характеру Миколи I були упертість і жорстокість, але разом з тим у рішучі моменти (наприклад, під час повстання декабристів) він виявляв похливість, що переходила в боягузство.

«Деспот по природі — каже про Миколу відомий історик С. Соловйов,— имея инстинктивное отвращение от всякого движения, от всякого выражения индивидуальной свободы и самостоятельности, Николай любил только бездушное движение войсковых масс по команде. Это был страшный нивелировщик: все люди были перед ним равны, и он один имел право раздавать им по произволу способности, знания, опыт в делах... Он не отставал до конца от своего взгляда и направления, до конца не переставал ненавидеть и гнать

¹ «Сдаю тебе команду, но не в полном порядке» — казав він, умираючи, своєму наслідникові.

людей, выдававшись из общего уровня..., до конца не переставал окружать себя посредственностями и совершенными бездарностями, произведенными в великие люди по воле начальства, по милости императора. Не знаю, у какого другого деспота в такой степени выражалась ненависть к личным достоинствам, природным и трудом приобретенным, как у Николая»¹.

Його улюбленим заняттям була все та ж «фрунтова наука» і паради. Вони процвітали при Миколі, як і при його батьку і браті. «Ружейные приемы» Микола робив з такою надзвичайною спритністю, «что вряд-ли лучший ефрейтор мог с ним сравняться, и показывал также барабанщикам, как им надо бить»².

Витрачаючи на армію не менш як половину державного бюджету, Микола вимагав від неї тільки зовнішньої виправки і показної парадності. Безглуздою муштрою, що супроводилась звірськими карами за найменше відхилення від військового уставу, прагнули вибити з солдата всякий прояв людського достоїнства. Миколаївська казарма своїми страхіттями могла зрівнятись тільки з миколаївською тюрмою³. Продовжуючи, за прикладом своїх попередників, всіма засобами зміцнити самодержавство, Микола I вилучив з відання державної ради й комітету міністрів усі основні галузі управління і зосередив їх безпосередньо в своїх руках.

В організовану для цієї мети «собственную его величества канцелярию» були передані законодавство, освіта, селянське питання і таємна поліція. Таємна поліція (так зване «III отделение собственной его величества канцелярии») була при Миколі реорганізована і надзвичайно підсилена; був створений спеціальний поліцейський корпус жандармів на чолі з Бенкендорфом для боротьби з політичним незадоволенням у країні, і під контроль III відділу була поставлена робота всього державного апарату.

¹ Записки Сергея Михайловича Соловьева, сс. 116—117.

² Див. Сыромятников, Николай I, Энциклопедический словарь «Гранат», т. XXX.

³ Солдати десятками тисяч умирили, не мігши витримати режиму казарми. За офіціальними даними за 25 років — з 1825 до 1850 року — було вбито під час війни 30 тисяч солдат, умерло від хвороб понад 1 мільйон і втекло з армії 150 тисяч.

Одним з найважливіших проявів миколаївської реакції була боротьба уряду проти освіти й друкованого слова. Неук Микола не визнавав ніяких наук і з презирством ставився до них. Ставлення Миколи до освіти цілком ясно виразив його найближчий помічник Бенкендорф, який заявляв, що треба тримати народ у неучтві, «чтоб он не стал по кругу своих понятий в уровень с монархами и не посягнул бы тогда на ослабление их власти»¹.

Друковане слово при Миколі розглядалось як «крамола», яку треба було виганяти всіма засобами. За виданим у 1826 р. новим цензурним уставом уся цензура була вилучена з видання університетів і передана спеціальним установам, які фактично підлягали таємній поліції. Та сама книга повинна була проходити перед виходом у світ через нескінченний ланцюг різних цензурних установ: «если сосчитать всех лиц, заведующих цензурою — казав цензор Нікітенко — их окажется больше, чем книг, печатаемых в течение года».

Найменший натяк у друку на критику дій уряду і його установ загрожував винним тяжкими карами. Ряд газет і журналів було закрито за вміщення в них самих невинних статей. Для випуску кожного нового періодичного видання потрібний був особистий дозвіл Миколи I.

«По воцарении Николая — пише Соловйов — просвещение перестало быть заслугою, стало преступлением в глазах правительства; университеты подвергались опале, Россия передана была в жертву преторианцам; военный человек как палка, как привыкший не рассуждать, но исполнять и способный приучить других к исполнению без рассуждений, считался лучшим, самым способным начальником везде... Фрунтовики воссели на всех правительственных местах и с ними воцарилось невежество, произвол, грабительство, всевозможные беспорядки. Смотр стал целью общественной и государственной жизни. Все делалось напоказ для того, чтобы державный приехал, взглянул и сказал: «Хорошо, все в порядке»².

Епоха Миколи I була в історії Росії, за висловом Герцена, періодом, коли «все было прибито к земле, одна официаль-

¹ В. Сыромятников, Николай I.

² С. Соловьев, Записки, сс. 116—118.

ная низость громко говорила, литература была приостановлена и вместо науки преподавали теорию рабства»¹.

На Україні миколаївська реакція ознаменувалась насамперед дальшим підсиленням тут царського апарату. В 1827 р. на Правобережжі було поновлено генерал-губернаторство, скасоване під час війни 1812 р.

Зовнішня політика Росії на початку царювання Миколи I. Щоб зміцнити самодержавство й кріпосництво всередині країни, царська Росія продовжувала провадити захватницьку зовнішню політику, нападаючи на ослаблі східні країни — Туреччину і Іран і намагаючись захопити в них частину території, особливо Босфор і Дарданели. В 1827 р. Микола I почав війну з Іраном. В результаті її за Туркманчайським мирним договором 10 лютого 1828 р. до Росії були приєднані вірменські ханства Єреван і Нахічеван. Разом з тим провадилась війна проти Туреччини. В Херсонській, Катеринославській, Полтавській, Слобідсько-Українській, Київській і Подільській губерніях, «найближчих до меж війни», було взято на війну по два рекрути на кожні 300 селянських душ.

В 1828 р. царська армія, посуваючись до Константинополя, окупувала Молдавію і Валахію. Під час воєнних дій кошовий Задунайської січі Гладкий і кілька сотень козаків перейшли від Туреччини на бік Росії. Після війни царський уряд оселив задунайських козаків на західному узбережжі Азовського моря і, долучивши до них місцевих селян і переселенців з Чернігівської губернії, організував так зване Азовське козацьке військо на чолі з Гладким. Недостача землі і надмірні податки зробили умови життя козаків такими тяжкими, що частина їх незабаром втекла назад у Туреччину².

Зазнавши поразки, Туреччина віддала Росії за Адріанопольським миром (1829 р.) гирло Дунаю, ряд фортець на східному березі Чорного моря і відкрила протоки для вільного проходу російських суден³. Молдавія і Валахія перейшли під протекторат Росії. «Ще до царювання Катерини

¹ А. Герцен, Былое и думы, ч. IV, гл. XXIX, с. 109.

² В 1852—1865 рр. азовці були переселені на Кавказ, де злилися з кубанськими козаками.

³ II полное собрание законов, т. IV, № 3128.

Другої — писали Маркс і Енгельс — Росія не пропускала жодної нагоди, щоб добитись для себе переваг у Молдавії і Валахії. Це їй удалось у такій мірі, що Адріанопольський договір 1829 р. дав Росії в цих князівствах більше прав, ніж самій Туреччині»¹.

Таким чином, уже перші кроки Миколи I характеризувались підсиленням реакційним натиском на всі сторони громадського й політичного життя країни, підсиленням колоніального гніту і захватницькою зовнішньою політикою.

Польське повстання 1830 — 1831 рр. В липні 1830 р. у Франції, де 15 років тому європейська феодальна реакція на чолі з Олександром I реставрувала династію Бурбонів, знову вибухла революція.

Як тільки звістка про липневі події дійшла до Росії, Микола I почав готувати армію до походу на Захід, але його намір захистити реакцію був зірваний польським повстанням, що почалось у листопаді 1830 р. під безпосереднім впливом липневої революції. «... В 1830 р. — писали про це Маркс і Енгельс, — коли імператор Микола і пруський король готові були здійснити свій план з тим, щоб новим нападом на Францію поновити легітимну монархію, — в цей час польська революція... загородила їм шлях»².

29 листопада нового стилю 1830 р. в Варшаві почалось повстання, організоване і підготовлене переважно представниками демократично настроєної дрібної польської шляхти, що спиралась на підтримку польських народних мас, які сподівались одержати в результаті повстання землю і добитись поліпшення умов існування і праці. Царська влада в Польщі була повалена і повсталі утворили свій уряд. Але провідна роль у повстанні належала польській аристократії, яка всяко стримувала розмах боротьби.

На початку вересня 1831 року царська армія вдерлась у Польщу і почала просуватись до Варшави, завдаючи поразки польській армії. Польська армія складалася з селян, які напочатку охоче пішли проти царизму, сподіваючись одержати в свої руки землю. Але, переконавшись, що аристократи обмежуються самими обіцянками і що все лишається по-старому, солдатська і селянська маса все більше почала

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Сочинения, т. IX, сс. 393—394.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Сочинения, т. XV, с. 548.

ставитись до повстання як до панської справи. Це й було одною з головних причин поразки повстання. 7 вересня 1831 р. командувач царської армії Паскевич узяв Варшаву.

Револьюційне значення польського повстання полягало в тому, що при всій його вузькості й обмеженості воно було збройним виступом проти царської монархії, який сприяв ослабленню цієї тюрми народів і опори європейської реакції.

Польське повстання перекинулось і на Україну. Але тут воно не могло набрати такого широкого розмаху, як у Польщі, бо відбувалось на території Правобережжя, де українські народні маси пам'ятали колишній гніт польської шляхетської влади і боротьбу проти нього і де більшість поміщиків, як і раніш, були польської національності.

На початку квітня 1831 р. посланий польським урядом 8-тисячний загін повстанців на чолі з генералом Дверніцьким вступив з Польщі в Волинську губернію. Це й стало поштовхом до повстання на Правобережжі. До Дверніцького приєдналось значне число місцевих поміщиків і дрібної шляхти. Не зважаючи на досить упертий опір царським військам, повстанці зазнали рішучої поразки 6—7 квітня під м. Боромлем.

2 травня в бою під Дашевим був розбитий другий загін повстанців на чолі з генералом Колиском, що мав 3 тисячі кінноти, 4 тисячі піхоти і 4 гармати. Повстанці зробили ще кілька спроб учинити опір, але скрізь були розбиті. Рештки їх загонів у липні 1831 р. відступили з України в австрійські володіння.

Повстання на Правобережжі зазнало невдачі з тих самих причин, що й у Польщі. Крім того, українське селянство, продовжуючи свою давню боротьбу проти польських поміщиків, не тільки не підтримало польського повстання, а допомагало царському війську ловити розпорошених після бою повстанців.

Російські й українські поміщики і міське купецтво виступили проти польського повстання. Київський магістрат організував проти повсталих міліцію в числі 1000 чол. піхоти і 400 чол. кінноти. На Лівобережжі для вирядження проти повсталих поляків, у червні 1831 р. уряд почав формувати 8 козацьких полків у Полтавській і Чернігівській губерніях.

При активній допомозі поміщиків 8-тисячний загін був організований тут протягом одного місяця¹.

Придушивши повстання в Польщі і на Правобережжі, царський уряд приступив до розправи з його учасниками. Спеціально організована в Києві комісія віддавала захоплених повстанців у рекрути або засилала в Сибір.

Маєтки польських шляхтичів — учасників повстання були незабаром після повстання конфісковані і передані в розпорядження військового міністерства. В 1837 р. з цих маєтків, що були на Київщині й Поділлі, а також належних до них сіл, були утворені для підсилення армій 5 округ і два участки військових поселень, а кілька десятків тисяч селян, що населяли їх, були обернені в військових поселенців². Крім того, після 1831 р. царський уряд ліквідував особливі торговельні тарифи, що існували в Польщі, а в 1850 р. скасував митний кордон між Росією і Польщею.

Підсилення николаївської реакції на Україні після придушення повстання 1830—1831 рр. Після розгрому польського повстання царизм почав ще енергійніше провадити політику насильницької русифікації на Правобережжі. Міністр освіти Уваров заявляв, що царський уряд має «ввести край сей (Правобережну Україну — Ф. Я.) силою возвышения православия и элементов русских в безразличное единение с великороссийскими губерниями», — тобто остаточно русифікувати його.

Для цього в листопаді 1831 р. Микола I утворив комітет західних губерній на чолі з головою державної ради і комітету міністрів Кочубеем і наказав йому цілком прирівняти губернії Правобережжя³ «во всех отношениях внутренним малороссийским губерниям и ввести в них порядки губерний великороссийских». Центром русифікації Правобережжя став Київ. Починаючи з 1832 року, протягом 20 років Микола

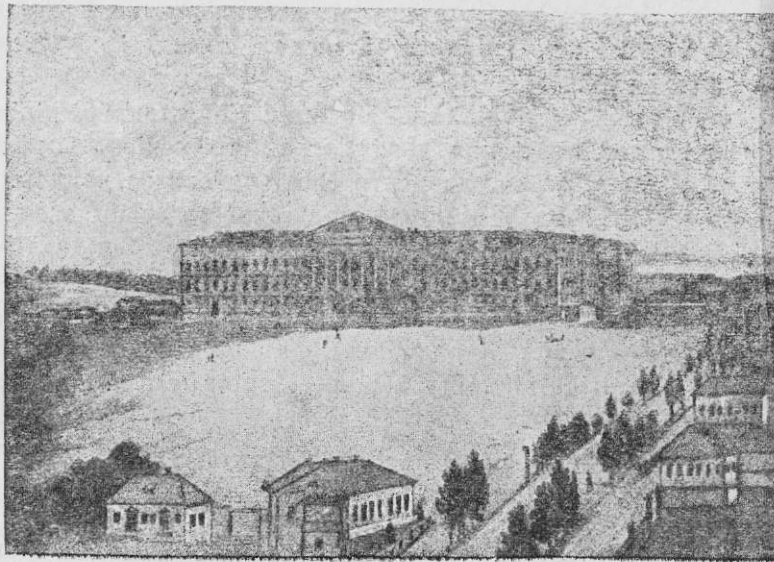
¹ Правда, на цей час повстання на Правобережжі було вже придушене, і восени половину козаків розпустили. Інші 4 полки були затримані на службі до 1834 р. Коли ж серед них почалось незадоволення, царський уряд, боячись заколотів, «подякував» козакам за службу, переселивши їх з України на Кавказ, на Терек. Слідом за ними туди ж були переселені з Лівобережжя 500 дівчат для одруження.

² Військові поселення були скасовані в 1857 р.

³ А також Литву й Білорусію.

кілька разів відвідав Київ для того, щоб особисто перевірити, як здійснюється його колоніальна політика.

В кінці 1831 р. на Правобережжі були закриті всі польські школи і замість них організовані російські з новим штатом учителів. В 1832 р. російська мова була оголошена єдино дозволеною в усіх судах Київської, Подільської і Волинської губерній. Прагнучи створити на Правобережжі

Київський університет (рисунок першої половини XIX ст.).

ідеологічний центр русифікаторської кріпосницької пропаганди, Микола відкрив 15 липня 1834 р. в Києві університет. Про цю мету царського уряду Уваров прямо заявив у своїй промові, виголошеній в університеті:

«Університет св. Владимира — мое создание, но я первый наложу на него руку, если он окажется несоответственным назначению своему и благим видам правительства. А назначение университета — распространять русское образование и русскую народность в ополяченном крае Западной России»¹.

Так царський уряд боровся на Правобережній Україні проти польської шляхетської культури, що душила україн-

¹ Пыпин, История русской этнографии, т. III, с. 21.

менші придатним для вироблення продукції на ринок. Поглибленню кризи особливо сприяв порівнюючи повільний ріст внутрішнього ринку, а також неорганізованість транспорту, що утруднювало перевезення хліба та інших сільськогосподарських продуктів. Усе це приводило до того, що значні маси сільськогосподарських товарів, які були в руках поміщиків, не знаходили збуту.

Криза вдарила по поміщицькому господарству України, при чому особливо різко вона виявилась у хитаннях цін на хліб. Ціна на пшеницю становила від 2 руб. 57 коп. за четверть (1828 р.) до 5 крб. 43 коп. (1834 р.) і 6 крб. 35 коп. (1847 р.) «В этом колебании цен — писал сучасник — заключается главный источник жалоб сельских хозяйств на расстройство доходов, зависящих от хлебопашества».

Частина поміщиків шукала виходу з кризи в скороченні землеробства, пробуючи замінити його скотарством, особливо на величезних просторах південної (степової) України, де вже на початку століття почали розводити тонкорунних овець.

В 1806 р. на півдні України було всього 9 тисяч меринів, а в 1848 р. їх було вже 3,7 мільйона. Окремі отари овець доходили в 30-х роках до 50—75 тисяч голів, а найбільші власники, як, наприклад, німецькі колоністи Філіберт і Фейн, мали кожний по 100 тисяч голів овець. За словами сучасника, вівчарство дійшло вже в 30-х роках «такого розміру, що не тільки наші суконні фабрики постачались російською вовною, а й багато її відправляли за кордон». Через порти Чорного моря з 1831 р. до 1860 р. було вивезено в південну Європу близько 3 млн. пудів вовни.

В цей період поміщики старались також розвивати гуральництво, переробляючи на горілку силу хліба, якого вони не могли збути на ринку. Горілка, як і раніш, становила одно з головних джерел поміщицького доходу. В 40-х роках на Україні було понад 7 тисяч гуралень, де було зайнято 35 тисяч робітників. З 1801 по 1860 рік кількість виробленої на Україні горілки зросла з 5 до 40 мільйонів відер. Значну частину цієї горілки поміщики вивозили (почасти відкрито, почасти контрабандою) за межі своїх губерній і навіть у центральну Росію. Але основну частину продукції поміщики збували на місці, споюючи селян. За звітом

Бібікова за 1847 р., на самому лише Правобережжі нараховувалось 22374 шинків¹. Споювання горілкою вело до ще більшого руйнування селянства, до зубожіння, виродження і вимирання села.

Крім усіх цих спроб побороти кризу й уберегти свої маєтки від загрожуючої руїни, поміщики просто намагались перекласти тягар кризи насамперед на селянство і почасти на державу. Для цього вони підсилювали натиск на селянство², а також вимагали розширення дворянського кредиту, натуралізації частини податків, зменшення проценту платежів у банк за заставлені маєтки, зосередження в їх руках казенних поставок хліба за ринковими цінами тощо.

Але ні спювання селян, ні розведення овець, ні всякі інші спроби поміщиків знайти вихід з кризи не могли спинити розкладу кріпосницької системи, тим більше, що, наприклад, питома вага одної з найбільш розвинутих галузей промисловості, зв'язаної з сільським господарством — гуральництва, — з 1830-х років почала падати, не зважаючи на перехід багатьох гуралень на парову техніку. Це пояснювалось насамперед підсиленою конкуренцією між поміщиками-власниками гуралень, число яких росло. Цілий ряд сучасних свідчень відзначає це. «Когда каждый почти помещик устроил у себя завод — говорил профессор Харківського університету Гордієнко в університетській актовій промові в 1847 р., — при сильном соперничестве цены на хлебное вино упали, труд остается ненагражденным и помещик имеет только ту выгоду, что в вине продает свой хлеб, который без того оставался бы долго в его магазинах»³. В Чернігівській губернії в середині 1840-х років у зв'язку з конкуренцією поміщики зменшили продукцію своїх гуралень наполовину, а то й на три чверті.

При всьому своєму бажанні поміщики не могли перетворити весь товарний хліб у горілку. Щодо вівчарства, то воно могло являти собою допомічну статтю доходу тільки для поміщицької верхівки — Понятовського, гр. Розумовського, гр. Літти, Канкріна, Кочубея та ін., а почасти для

¹ Рукописний відділ Бібліотеки АН УРСР. Папери Бібікова.

² Див. про це нижче.

³ Гордієнко, О фабричной промышленности Харьковской губернии, с. 53.

купців, найзаможнішого селянства й колоністів, що мали достатні земельні площі, а головне — мали потрібні засоби для вівчарства¹.

Безперервно зростаюча заборгованість поміщиків була також показником кризи кріпосницької системи: на 1833 р. по всій Росії було заставлено 4,5 мільйона душ (37% загального числа кріпаків), а в 1856 р. — уже 6 мільйонів (62% всіх селян). на 1848 рік у самій лише Київській губернії було заставлено $\frac{2}{3}$ всіх поміщицьких маєтків і більш як половина селян². При цьому основними кредиторами українських поміщиків були переважно петербурзькі й московські кредитні установи, а це ще тісніше зв'язувало українських поміщиків з російським царизмом.

Як і в першій чверті XIX ст., лише окремі поміщики переходили на Україні від традиційних трипілля чи переліжної системи до інтенсивніших, передових методів ведення господарства в своїх маєтках. Як приклад такого господарства можна навести маєток генерала Папкова в с. Красний Кут (Слав'яносербський повіт Катеринославської губернії). В 1830-х роках там була заведена складна господарська система, при чому землеробство сполучалося з промисловістю. В маєтку було 7300 десятин землі³ і 1250 селян-кріпаків обох статей.

Поруч з хліборобством у маєтку було заведено вівчарство, бджільництво, садівництво. В цілому сільське господарство давало Папкову чистого прибутку близько 23 тис. карбованців на рік.

Головну статтю доходу з маєтків становили промислові підприємства — суконна і кашемирова мануфактури, що мали вовну від власних овець і кіз, винокурня, гуральня і свічний (з салотопнею) завод, що працювали також на власній сировині. Крім того, в Красному Куті було два млини — паровий і водяний, а також заводи цегельний, вапняний, че-

¹ «Тонкорунное овцеводство, требующее для заведения значительного капитала, специального знания, искусного ухода и тщательного присмотра, сопряженное потому с немалыми издержками, может процветать только в значительных имениях» (Фундуклей, ч. II, с. 159).

² Позики, що рахувались за ними, доходили до 54 крб. на кожного заставленого селянина.

³ Крім того, Папков орендував ще для вівчарства 11 тисяч десятин казенної землі.

речичний і дві кам'яновугільні шахти, звідки добували до 30 тисяч пудів вугілля на рік.

В суконній і кашемировій мануфактурах Папков використовував парові машини, що працювали на власному кам'яному вугіллі. Крім кількох найнятих спеціалістів, на всіх підприємствах Папкова працювали кріпаки, яких на суконній і кашемировій мануфактурах було 346 чоловіка. В цілому Красний Кут давав Папкову чистого прибутку понад 250 тисяч карбованців на рік.

З ряду інших аналогічних господарств можна назвати ще маєток кн. Радзівілл на Київщині (м. Хабне і 12 сіл при ньому) з 1753 чоловіка селян чоловічої статі і 10 тисяч десятин орної землі¹, де широко застосовувалися багатопілля і удобрення і мали підвищений порівнюючи з трипільним господарством урожай.

В маєтку гр. Олізара, також на Київщині (м. Коростишів з 16 селами), де було понад 10 тисяч десятин орної землі і 2512 чол. кріпаків чоловічої статі, трипільна система була замінена 12-пільною. В наслідок заведення багатопілля прибутковість цих маєтків збільшилась у 2—3 рази.

Але в другій чверті XIX ст., не зважаючи на ріст цих передових поміщицьких маєтків, величезна більшість поміщиків України (крім півдня, де розвиток капіталістичних відносин проходив значно швидше)² і далі лишалась при старих, примітивних методах ведення кріпосницького господарства і трипільної системи. «Как ни полезны эти хозяйственные преобразования — писав Журавський про перехід частини поміщиків на Київщині до культурніших форм господарства,— как ни очевидна необходимость их в бесплод-

¹ Див. Фундуклей, ч. II, сс. 108—113.

² Колонізація південної України під час царювання Миколи I і далі йшла підсиленими темпами, при чому, як і в попередні десятиліття, населення півдня, крім природного приросту, значно збільшувалось коштом притоку сюди селян-утікачів. Крім них, сюди йшло також з внутрішніх губерній Росії чимало селян, відпущених їхніми панами на оброк; самі поміщики також продовжували переселяти сюди кріпаків з своїх північних маєтків. Переселялись сюди і державні селяни. Наприклад, в 1843 р. з дозволу царського уряду з Полтавщини на південь України переселилось 14,5 тисяч селян обох статей, а з Поділля — 1114. Населення південної України (разом з Бессарабією) зросло в період 1838—1862 рр. з 2296 тис. до 5118 тис.

ном краю, однако они не составляют еще ничего значительного в общей массе хлебопашества целого Полесья»¹.

Процес розкладу кріпосницької системи не ослаб і в 40-х роках, коли в результаті неврожаїв у Західній Європі в 1846—1847 рр. і скасування хлібних законів в Англії там надзвичайно збільшився попит на хліб. Для українських експортерів хліба відкрились найблискучіші перспективи. За один тільки 1847 рік ціна на пшеницю в Одесі зросла з 5 крб. 93 коп. до 8 крб. 14 коп. за четверть, ціна на жито — з 3 крб. 44 коп. до 4 крб. 17 коп. за четверть.

Посіви, насамперед на півдні України, почали швидко рости: за 1845—1851 рр. вони зросли з 1997 тис. четвертей до 2909 тис. Вивіз пшениці з чорноморсько-азовських портів становив у 1840 р. 1,7 мільйона, в 1847 р.— 5 мільйонів, а в 1853 р.— 6,2 мільйона четвертей, що становило за період 1840—1854 рр. від 88,5 до 94,1% експорту пшениці з європейської Росії.

При цьому збільшення експорту хліба Росії йшло в основному коштом України і особливо її південних районів.

Щоб бути незалежними від купців-негоціантів, поміщики в цей період намагаються організувати власні компанії для вивозу хліба, шерсті тощо. З другого боку, з середини століття багато великих купців все більше вкладають свої капітали в промисловість, при чому вони зовсім або частково кидають торгівлю хлібом та іншими продуктами сільського господарства.

Але цей швидкий ріст хлібної торгівлі ще більше підсилював розклад кріпосництва «...Продуктування хліба поміщиками на продаж, що особливо розвинулось в останній час існування кріпосного права, було вже провісником розпаду старого режиму» — говорив з цього приводу Ленін².

Руйнування селянського господарства. Кріпосницька експлуатація в 1840—1850 рр. Розшарування селянства в другій чверті XIX ст. Криза і хитання цін на хліб, що тяжко відбивались на поміщицькому господарстві, несли з собою для основної маси селянства повну руїну. Підвищення цін на хліб в неврожайні роки в 4—5 разів прирікало селянство на

¹ Фундуклей, ч. II, с. 117.

² Ленін, Сочинення, т. III, с. 140.

голод, бо свого хліба йому нестало, а купити за високу ціну воно не могло. Навпаки, в роки добрих урожаїв ціни різко падали і селянин, маючи деякі лишки хліба, змушений був продавати їх за безцінь, так що одержаної суми йому нестало навіть для виплати боргів і недоїмок, які зібрались за неврожайні роки.

Постійні недороди, що були результатом екстенсивного хижацького господарювання поміщиків, також руйнували селянство, бо всі втрати від них поміщики намагались перекласти насамперед на плечі своїх кріпаків.

За першу половину XIX ст. в Росії було 35 неврожайних років, тобто на кожні три роки два були голодні. На Україні особливо тяжкі були неврожаї в 1832 — 1833 — 1834 рр., що охопили Слобідсько-Українську губернію, Полтавщину і південь України¹.

Систематичні голодування остаточно руйнували селянське господарство і приводили до вимирання десятки тисяч селян. Ті, що лишались у живих, масами тікали з поміщицьких маєтків, шукаючи хліба.

Усі ці селянські лиха й руйнування крились насамперед у самій кріпосницькій системі, натиск якої на кріпосне селянство став особливо нестерпний в 1840 — 50-х роках. Ці останні десятиліття панування кріпосницької експлуатації принесли з собою на Україну дальшу експропріацію селянських наділів, а звідси — зменшення селянського землеволодіння і посівів. Поміщики в цей час особливо намагались розширити коштом селянських земель свою ріллю, збільшуючи посіви пшениці і технічних культур, особливо цукрового буряка. В ці роки піша панщина і подушна система

¹ Наприклад, в 1833 р. в Старобільському і Куп'янському повітах за свідченням царського ревізора «поля и степи имели обнаженный вид, как после пожара. Бедствие увеличивалось вследствие бывшего здесь падежа, уничтожившего почти весь рабочий скот. Озимые посевы не могли быть исполнены ввиду дороговизны ржи, доходившей до 27 рублей за четверть. Запаски же для посевов яровых не были сделаны из-за недостатка скота».

В Катеринославській губернії також був падіж худоби, «а хлеб крестьянами вследствие недостатка в муке приготавлился с подмесью желудей, дубового листа или же лебеды». В Полтавській губернії були «горевшие от зноя поля и пастбища и вместе с тем полное отсутствие хлебных запасов».

експлуатації дістали перевагу над тягловою і подвірною, які ще переважали в попередню чверть століття. Знайома вже нам урочна система була заведена в більшості панщинних робіт, при чому розміри уроків збільшувались. Було підсилено також притягання на панщину жінок і дітей. До вищої природної границі кріпосницька експлуатація і експропріація селянських наділів дійшли тоді, коли на Україні в поміщицьких маєтках почало особливо поширюватись так зване «місячництво». Поміщики цілком відбирали в селян наділи і переводили їх на безперервну панщину, видаючи їм за це місячне утримання натурою.

Місячники, за свідченням Самаріна, «не имея ни собственных изб, ни земли, ни хозяйства, получают от своего помещика помещение, обыкновенно в нарочно выстроенных флигелях или казармах, по несколько семейств в одной избе, получают определенное продовольствие, одежду и за это круглый год работают на него целой семьей»¹.

Особливо швидко зростало число «місячників» на Україні з 1851 по 1858 рік, головним чином на Лівобережжі і на півдні, де кількість дворових зростає коштом включення в їх число місячників на 120 тис. чол. З тої ж причини в губерніях Харківській і Херсонській число дворових доходило $\frac{1}{4}$ загального числа кріпаків.

Одночасно з переводом селян у місячники поміщики також широко практикували торгівлю робочою силою своїх кріпаків. Вони вибирали серед них зруйнованих і неімущих і здавали їх «вербовщикам», агентам різних підприємців, що мали мануфактури, або відправляли їх на цукрові плантації. Чоловіків, жінок і дітей силою, без харчів і теплого одягу сотнями гнали на роботу далеко від рідних сіл. По дорозі вони хворіли, вмирили, тікали назад, але їх знову ловили і після жорстоких кар повертали назад. «Пришедши на место, эти белые негры томятся болезнями, умирают десятками,

¹ Самарин, Записки о крепостном состоянии и переходе из него к гражданской свободе. Сочинения, т. II. М., 1878, с. 55.

Місячників переводили звичайно в категорію дворових селян. Цим пояснюється і ріст числа дворових, який показують ревізії 1850-х років. За 9-ю ревізією 1851 р. дворових нараховувалось по всій Росії 1 мільйон (з 10 мільйонів ревізських душ), а по 10-ій ревізії 1858 р. число їх зросло до 1460 тис. при загальному скороченні числа кріпаків.

тоскують і бегут толпами, так що в роботах бывають оста- новки»,— писав про них Самарін¹.

Про становище кріпаків у цей час Т. Г. Шевченко писав:

«Чорніше чорної землі
Блукають люди; повсихали
Сади зелені; погнили
Біленькі хати, повалялись;
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли,—
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть...»

В результаті масового руйнування і вимирання селянства число кріпосного населення України зменшувалось. За 5 років 1853—1857 рр. воно зменшилося з 2554 тис. до 2493 тис. дорослих чоловіків².

Аналізуючи це явище, загальне для всієї дореформеної Росії, Ленін казав: «...Повільний ріст населення найбільше залежав від того підсилення експлуатації селянської праці, яке сталось у результаті росту товарного виробництва в поміщицьких господарствах в наслідок того, що вони почали вживати панщинну працю для виробництва хліба *на продаж*, а не на свої тільки потреби»³.

В становищі державних селян і лівобережних козаків у другій чверті XIX ст. сталися чималі зміни. Щоб зміцнити бюрократичний апарат, який управляв державними селянами, і впорядкувати надходження в казну податків і оброків від державних селян, царський уряд організував у кінці 1837 р. нове міністерство — «Министерство государственных имуществ», яке з 1838 р. почало управляти державними селянами.

З тою ж метою в 1844 р. для всіх державних селян була введена оброчна система. Ця реформа касувала натуральні панщинні повинності, які ще лежали на державних селянах,

¹ Самарин, Сочинения, т. II, сс. 5—6.

² Бібіков у своєму звіті за 1840 р. писав про зменшення кріпосного населення на Правобережжі: «Замечено даже в некоторых местах, что прибывь народонаселения между помещичьими крестьянами уменьшилась, ибо бедность препятствует вступать в брак» (Рукописний відділ Бібліотеки АН УРСР. Папери Бібікова).

³ Ленін, Сочинения, т. I, с. 324.

і переводила їх на грошовий оброк. До найбільших змін оброчна реформа привела в західних губерніях Росії, в тому числі й на Правобережній Україні. На кінець 1850 р. віддані царським урядом в оренду казенні маєтки були відібрані в посесорів і переведені на оброк, що фактично трохи поліпшило становище селян у цих маєтках. Щодо лівобережних козаків, то царський уряд у другій чверті XIX ст. повів наступ на право їх вільно розпоряджатись належною їм землею. Виданий у 1832 р. указ забороняв козакам продавати людям неказацького стану землі, одержані «от предков, малороссийских же казаков». «Земли эти — оголошувалося в указі — должны навсегда остаться казачьими, т. е. владельцы их обязаны исполнять возложенные на это сословие обязанности». Землі куплені, але одержані в спадщину, продавати також заборонялось. Указ дозволяв тільки обмінювати їх на інші землі, та й то з дозволу казенної палати і затвердження військового губернатора, при чому за цю землю козаки також повинні були платити відповідні податки. Виняток становили тільки землі, набуті за купчими: їх можна було продавати і відчужувати без ніяких обмежень.

Таким чином, указ, забороняючи лівобережним козакам вільно розпоряджатись більшою частиною їх земель, погіршував становище козаків.

Зубожіння і руйнування основної маси селянства в другій чверті XIX ст. йшло поруч з чимраз швидшим процесом розшарування кріпосного села. На одному полюсі села, обплетаного кріпосницькою експлуатацією, росла коштом кабали і лихварства заможна частина селянства — куркулі і лихварі, на другому росли злидні, руйнування і вимирання мільйонних селянських мас.

Багаті селяни різними способами експлуатували і закабалили масу. Намагаючись звести кінці з кінцями, селяни-бідняки, що не мали достатнього інвентаря і робочої худоби для обробляння землі, змушені були брати їх у багатих, віддаючи для виплати за це до $\frac{2}{3}$ свого мізерного наділу під посів своєму кредиторіві або відробляючи на землі багача певне число днів. Маса безземельних селян ішла в найми до заможних односільчан або в сусідні села під час польових робіт за третій або за четвертий сніп.

Лихварі й мироїди з кожним роком усе міцніше облутували незаможних селян. Звичайно зимою, коли становище селян було особливо скрутне, лихварі й скупники давали їм на ріст гроші, беручи за це до 40 і більше процентів на рік. Нерідко мироїд відпускав біднякові хліб, вимагаючи, щоб той замість узятого пуда повертав по пуду з чвертю і більше. Практикувалось лихварське віддавання грошей на ріст «під овець»¹, «під коноплі» тощо.

Бували випадки, коли лихварі примушували своїх боржників за позику 7 крб. асигнаціями відробляти протягом 8—9 місяців по одному дню на тиждень (найняти батрака на цей же строк коштувало 14 крб.).

Щоб забезпечити себе дешевою робочою силою, заможні селяни дуже часто давали біднякам зимою позики під майбутню літню роботу і, користуючись безвихідними злиднями бідняків, знижували влітку і без того мізерний їх заробіток, який нерідко не перевищував 3 коп. на день і не забезпечував навіть найістотніших потреб.

Залежність бідняцької маси від місцевих мироїдів дуже часто була така велика, що, наприклад, у деяких селах на Київщині закабалені селяни влітку десятками приходили на поля багачів і буквально даремно працювали на них.

Про експлуатацію сільськими багачами селян «Земледельческий Журнал» писав, що мироїди дають селянину-бідняку «деньги на взнос казенных податей, отправляют за него подводы, снабжают семенами,— за все эти благодеяния пользуются участками принадлежащей ему земли, которую его же заставляют обрабатывать. Начальник, проезжая крестьянским полем, найдет, что всякий на своей земле убирает хлеб, но когда придет время уборки, то увидит, что на гумнах бедняков нет ни снопа, и они еще с осени просят у богатых хлеба, закладывают им свои тягловые участки земли или ходят за них на барщину. Богачи сии, как пиявки, сосут кровь из бедных...»²

Ростучий сільський куркуль мало-по-малу прибирав до своїх рук масу селян, робив їх своїми данниками, закабалив і руйнував їх. Нажившись на поті й крові своїх одно-

¹ В цьому випадку боржник за одержану позику мусив віддавати певне число овець з приплотом.

² «Земледельческий журнал», 1834 р. № 6.

сільчан, він нерідко простягав свої щупальця і на сусідні села, виступаючи тут у ролі скупника.

Досить розбагатівши, мироїд платив своєму поміщикові викуп, діставав волю і ставав купцем або підприємцем.

Процес обезземелення і зубожіння широких мас селянства під впливом кріпосницької і лихварської експлуатації зайшов уже так далеко¹, що не більш як половина зруйнованих селян могли знайти собі якийсь заробіток на місці або в ближчих околицях свого села. Десяткам тисяч решти доводилось щороку шукати собі роботу десь далеко на стороні, в сусідніх губерніях на цукрових плантаціях чи на півдні на збиранні хліба. Як багато було селян, що йшли на польові, грабарські, теслярські та інші роботи, видно, наприклад, з того, що в 1858 р. на Україні одержали паспорти на строк від двох місяців до одного року понад 200 тисяч таких «відхідників» з державних селян².

Відхідники заробляли в поміщиків і куркулів рідко більше 20 — 30 коп. на день і ніколи не приносили додому родині суми, достатньої для того, щоб вибитися з злиднів і руїни.

Еспропріація селянства на Україні і в Росії проходила, так само як і в інших країнах, «з найнещаднішим вандалізмом і під тиском найпідліших, найбрудніших, найдріб'язковіших і найшаленіших пристрастей» (Маркс)³.

¹ Обезземелення лівобережних селян у цей період характеризує така таблиця (див. Ігнатович, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, вид. 3, с. 231):

	Чернігівська губернія	Полтавська губернія	Харківська губернія
Процент селян, що мали землю і луг	53	72	76
Процент селян, що мали тільки садибу і город	32	4	—
Процент селян, що не мали землі	15	24	24
Всього .	100	100	100

² З них на Полтавщині було видано 75 тисяч паспортів і на Харківщині — близько 70 тисяч.

³ К. Маркс, Капітал, т. I, глава XXIV, М., Партиздат ЦК ВКП(б), 1937, с. 833.

На протязі першої половини XIX ст. поруч з ростом кріпосницької експлуатації все більше підсилювалась еспропріація селянської маси купцем і лихварем, усе різкіше розшаровувалось українське село, все більше виростав заможний шар купецтва, все більше розвивались кабальні й лихварські форми експлуатації селянина, все більше зростало застосування вільнонайманої праці в сільському господарстві.

Селянський рух у другій половині 1820-х і в 1830-х рр.
З самого початку свого царювання Миколі I довелось вести люту боротьбу проти селянського руху, який на протязі всієї другої чверті XIX ст. безперервно наростав, набираючи все бурхливішого характеру.

Селянський рух на Україні, метою якого було повне звільнення від кріпосницької експлуатації і захоплення поміщицької землі, тим самим ще глибше підкопувався під самі основи кріпосницького ладу, сприяючи розкладові й ослабленню всієї системи самодержавства.

Уже в перші місяці свого царювання, 12 травня 1826 р., Микола I змушений був звернутись до селянства з спеціальним маніфестом, де наказував селянам не вірити чуткам про звільнення і коритись своїм поміщикам. Але маніфест не допоміг, і селянські заколоти тривали.

В тому ж році рядовий Дніпровського полку Семенів, що був у відпустці, організував виступ на Уманщині. Видавши себе за царського флігель-ад'ютанта, ніби присланого для арешту всіх поміщиків Київської губернії і відпразки їх у Петербург, він заарештував у деяких селах місцеву адміністрацію, а в с. Мошурові зорганізував масовий селянський виступ проти посесора і скасував панщину. За Семеновим пішли селяни кількох сіл Уманського повіту. Незабаром Семенова і з ним 150 селян було заарештовано і віддано під військовий суд, а в розпропагандованих Семеновим селах були поставлені війська. Семенова засудили до смертної кари, а селян, що виступали, — до каторги, заслання на Сибір і до кари бато́гом.

В 1827 р. уряд за допомогою військової сили придушив селянські виступи в двох маєтках Харківської губернії. Під час неврожаю 1832 — 1833 рр. почались заколоти серед селян на Харківщині, Чернігівщині, Херсонщині, Наприклад, в 1833 р. в маєтку поміщиці Амосової (Чернігівська губ.)

селяни, бажаючи позбутися кріпосної залежності, відмовились відбувати повинності і, за словами жандармського доносення, «возмутились противу начальства». На чолі руху стояв селянин Хокін. Рух цей, як і ряд інших селянських заколотів цього періоду, був придушений поліцією і військом.

В 1835 р. спалахнув великий заколот серед лівобережного козацтва. Цього року тут було організовано 10 козацьких полків (на кошти самих козаків). Коли козаки довідались, що їх переводять у солдати, серед них почалось обурення, яке перейшло в повстання. Повстання було придушене військами, а його керівників було забито на смерть шпіцрутенами.

Широкий масовий рух проти поміщиків розвивався також на Правобережжі, де поміщицька експлуатація була особливо тяжка. В маєтку польського поміщика Собанського в Чигиринському повіті Київської губ. (села Осота, Мельники, Головківка і містечко Медведівка) селяни виступили проти нестерпної експлуатації і знущань управителя. Вони подали в Чигиринський суд скаргу на надмірну панщину, податки і биття, заявляючи, що «Собанському працювати не будуть, а хочуть бути казенними».

Рух цей був придушений вирядженням у Медведівку і Головківку батальйоном солдат. 12 чоловіка було ув'язнено, кількох покарано на тіло, а одного 80-літнього старика заслали на Сибір.

Устим Кармалюк. Особливо упертий був селянський рух проти поміщиків у 1820-х — 1830-х роках на Поділлі, де він набрав форми лютої партизанської боротьби. Рух охопив ряд сіл і містечок — Деражню, Гатну Деражню, Кальну Деражню, Галузинці, Нетичинці, Красносілку, Новосілку, Комаринці, Головчинці, Ходаки і Овсяники, перекидаючись також на сусідні повіти Волині й Київщини. На чолі цієї боротьби стояв кріпак Устим Кармалюк.

Кармалюк народився в 1787 р. на Поділлі в с. Головчинцях Літинського повіту в родині бідняка-кріпосного. В 1812 р. за якусь провину поміщик віддав Кармалюка, який перед тим служив у дворових, у солдати. Але Кармалюк незабаром утік з полку і повернувся в рідні місця. З двома товаришами, Данилом Хроном і Микитою Удодовим, він організував невеликий селянський загін і вчинив кілька нападів

на заможних хуторян і на головчинського шинкаря, а також спалив винокурний завод і клуню з хлібом у маєтку свого пана Пігловського.

В 1814 р. Кармалюка з товаришами зловили, судили і, давши кожному по 500 шпіцрутенів, відправили в військову команду в Крим. Кармалюк разом з чотирма солда-

Устим Кармалюк.

тами знову втік з армії і уперто продовжував свою боротьбу проти поміщиків. Після нового арешту в 1817 р. царський суд засудив Кармалюка до смерті; потім цей присуд було пом'якшено: Кармалюкові дали 25 ударів батою, затаврували і заслали на 10 років на каторгу в Сибір. Він знову втік на Поділля і знову повів боротьбу аж до нового арешту в 1822 р. За цей період своєї діяльності Кармалюк на чолі селянського загону вчинив ряд сміливих нападів на поміщиків.

Поміщики, бачачи в Кармалюку лютого ворога, докладали всіх сил, щоб покінчити з ним. Після довгого й упертого

опору їм удалось під час облави захопити Кармалюка. Під вартою 60 чоловіка його привезли в літинську тюрму. Довідавшись про захоплення свого керівника, селяни юрбами виходили на дорогу, щоб привітати його.

У лютому 1824 р. Кармалюка було ще раз прилюдно побито батою, затавровано і знову заслано на сибірські рудники на вічну каторгу. Але через кілька місяців Кармалюк уже знову був на Поділлі і знову почав збирати загін для боротьби з панами.

В загін Кармалюка стікалось багато селян, солдат, що десятками й сотнями тікали тоді з військових частин. Напади Кармалюка з його загonom на поміщиків у цей період тривали безперервно.

Досить назвати його напад на посесора с. Комаринці, Островського, на маєток Фігнера, на орендарів у селах Гуті, Гришках та ін. За короткий час загін Кармалюка захопив у поміщиків до 2000 волів і 1200 коней, не рахуючи іншого майна.

В червні 1827 р. поміщикам знову вдалось схопити Кармалюка. Коли селяни з наказу поміщиків зв'язували його вірьовками, розгніваний Кармалюк звернувся до них з словами: «Чому ви не в'яжете їх (панів) за те, що вони вас утискають?» Селян, що стерегли його, він переконував не слухатись поміщиків, не відробляти панщини, перестати покірно нести кріпацьке ярмо.

Цього разу до суду було притягнуто 750 селян. 180 обвинувачених було віддано в солдати, 300 побито батою і відправлено на Сибір. У результаті такої розправи опустіли цілі села. Самому Кармалюкові дали ще 100 ударів батою і знову погнали на Сибір.

Через 2 роки Кармалюк утретє втік з каторги і повернувся на Поділля, де знову зібрав загін. Протягом двох місяців загін Кармалюка і його найближчих помічників солдат-утікачів — Копчука, Мончинського і Поповського захопив у різних поміщиків 700 коней і близько 1000 волів.

В 1830 р. Кармалюка знову було схоплено. Слідство, до якого були притягнуті 613 чоловіка, тривало 1½ роки. На початку 1832 р. Кармалюк утік і знову став на чолі селянського руху на Поділлі.

Загони Кармалюка в цей час розходились по всьому

Правобережжю, заходячи навіть у Бесарабію. Надзвичайна популярність Кармалюка серед селянських мас робила його невловимим. Народ бачив у ньому свого керівника і оборонця в боротьбі проти ненависних панів і багатців. Своєю безмежною ненавистю до поміщиків, винятковою енергією, величезною мужністю і силою волі, які разом з залізною фізичною силою й витривалістю допомогли йому перенести тілесні катування і багаторазову тюрму й каторгу, Кармалюк здобув собі любов і популярність серед народу. Його ім'я стало легендарним ще за його життя, збуджуючи жах серед панів, надію серед кріпаків. У кожній селянській хаті він знаходив собі пристановище і друзів, готових сховати його від переслідувачів.

Нападаючи на поміщиків, Кармалюк роздавав захоплене майно бідноті:

«Зовуть мене розбійником,
Що людей вбиваю.
Я багатих убиваю,
Бідних награждаю,
З багатого хоть я візьму,
Убогому даю;
А так гроші розділивши,
Гріха я не маю...» —

співає народна пісня про Кармалюка.

Завжди в русі, одягнений так, щоб злитися з масою, він переходив з місця на місце, безнастанно працюючи в справі боротьби проти поміщиків. Йому доводилось заробляти собі на існування, наймаючись у батраки до поміщиків або заможних селян, яким і на думку не спадало, хто був їхній робітник.

Героїчну, що тривала майже чверть століття, боротьбу Кармалюка урвала поміщицька куля: під час одної з облав на нього, в ніч на 10 жовтня 1835 р., шляхтич Рутковський убив Кармалюка пострілом з рушниці.

Після смерті Кармалюка царському урядові ще довго не вдавалось придушити селянський рух на Поділлі. Комісія, що протягом кількох років вела слідство про Кармалюка і його спільників, зареєструвала понад 1000 нападів на поміщицькі маєтки і притягла до суду понад 2700 чоловіка. Всього протягом 25 років діяльності Кармалюка за ним пішли на боротьбу проти поміщиків до 20000 селян.

Але, оскільки селянство виступало на боротьбу проти поміщиків без керівництва пролетаріату, який тоді тільки ще зароджувався, несвідомість, стихійність і роздрібненість цього руху привели до його поразки.

В довгому ланцюгу селянських рухів першої половини XIX ст. рух на Правобережжі, зв'язаний з іменем Кармалюка, є одним з найзначніших. Кармалюк був народним героєм, проводирем руху, скерованого проти українських і російських поміщиків, але особливо проти польських панів, цих давніх і найлютіших ворогів і гнобителів українського народу.

Недарма польські дворянські історики (на зразок історика-публіциста Ролле та ін.), подавали народного героя Кармалюка як кримінального злочинця.

Майже одночасно з Кармалюком з другої половини 20-х до кінця 30-х років подібну ж діяльність розвинув у Харківській губернії селянський ватажок Звонаренко.

Серед найбільших селянських рухів цього часу слід відзначити також ряд виступів на Київщині (в селах Деремезні, Шарках, Спендівці, Бузовій, Толокуні, Осоті, Медведівці, Черничках, Горностайполі, Глинній, Ораному, Підвисокому та ін.), а також виступи селян на колишній території Великого Лугу на Запоріжжі в маєтку гр. Скавронської. В 1839 р. селяни послали звідси своїх уповноважених Панаса Грицяя і Семена Прудника до отамана Азовського козацького війська Гладкого з проханням прийняти їх у число козаків. Тільки втручання військової сили припинило рух.

В кінці 20-х і в 30-х роках, крім відкритих виступів проти поміщиків на Україні, надзвичайно поширена була і така форма боротьби проти кріпосного гніту, як утечі. Селяни масами тікали з Лівобережжя і Правобережжя на Південь і звідти в Бессарабію і за кордон. Так, у маєтку Собанського в Ольгопольському повіті Подільської губернії з 5 тисяч селян утекли 536 чоловіків і 316 жінок. До втеч селян спричинялись, за словами офіційного документа, «неумеренное отрабатывание ими барщины, взыскивание с них разных денежных сборов, наказывание и другие притеснения». Утечі набрали таких загрозливих розмірів, що за словами деяких поміщиків населення в їх маєтках зменшилось наполовину. Чигиринський предводитель дворянства Нечай навіть звернувся до уряду з спеціальним проектом

боротьби проти втеч, заявляючи, що коли уряд не вживе рішучих заходів, «дальнейший развал наших имений не может приостановиться и вскоре наши села станут опустошенными». Дворянство Херсонської губернії також зверталось до Миколи I з вірнопідданським проханням, благаючи вжити всіх заходів проти селянських утеч. У травні 1839 року Микола дозволив поміщикам самим розшукувати селян-утікачів.

Зародження капіталістичних відносин в селянських промислах. Дуже велику роль у промисловості України в 2-ій чверті XIX ст. продовжувало грати дрібне ремесло — сільське і міське, куди все більше проникали капіталістичні відносини.

На Україні селянські промисли були розвинуті порівнюючи з центральною Росією слабо. Панщина залишала тут селянинові дуже мало часу для заняття ремеслом. У Київській і Чернігівській губерніях селяни добували залізну руду, топили залізо і виробляли з нього на ручних сиродутних горнах сільськогосподарське знаряддя і різні речі для домашнього господарства, займались лісовим промислом, пиляли дерево, випалювали вугілля, гнали смолу, сплавливали судна і плоти по ріках, тримали млини. В Полтавській губернії ткали з місцевого льону полотно, виробляли грубе шерстяне сукно й килими, шили кожухи й чоботи. Там же робили різні дерев'яні вироби — колеса, вози, граблі, лопати, вулики, рибальські сіті, рогові гребінці.

Значна частина продукції селянського ремесла, особливо одяг, взуття, сільськогосподарський інвентар, споживалась у самому селянському господарстві, яке в основному мало ще натуральний характер. Меншу частину ремісничих виробів продавали на сусідніх торгах і ярмарках. Ремесло давало селянству дуже малий заробіток, бо воно оподатковувалось дуже великими поборами (головним чином грошовими) на користь поміщика, і тому лев'ячу частку доходів від продажу своїх виробів селянин віддавав поміщикові, а державний селянин — державі.

З другого боку, селянське ремесло, оскільки воно вже виходило на ринок, все більше попадало в руки купців, які, скуповуючи речі селянського виробництва, від себе вже продавали їх на ринку. Скупники, «промышленный клас» — так називав скупників автор «Записок о Полтавской губер-

нии» — Арандаренко, — «занимаются сборкой табаку, крестьянского сукна, сапог, шапок, ниток, воску, меду, ветоши и продают это в Ромнах во время Ильинской ярмарки или же отправляют в Николаев, Херсон, Одессу»¹. Цей скупник, який одночасно був і лихварем, даючи селянинові гроші вперед і забираючи в нього останні доходи від ремесла, діяв щодо цього поруч з поміщиком і царською казною.

Про роль скупника Ленін писав: «Основна господарська операція скупника полягає в купівлі товару (продукту чи сировини) для перепродажу його... При мізерному розвитку товарного виробництва дрібний виробник обмежується збутом виробів на дрібному місцевому ринку, іноді навіть збутом безпосередньо в руки споживача. Це — нижча стадія розвитку товарного виробництва, що ледве виділяється від ремесла. В міру розширення ринку такий дрібний роздрібнений збут (що був у повній відповідності з дрібним, роздрібним виробництвом) стає неможливим. На великому ринку збут повинен бути великим, масовим. І ось дрібний характер виробництва опиняється в непримиренній суперечності з необхідністю великого, гуртового збуту. При даних суспільно-господарських умовах, при ізольованості дрібних виробників і розкладі їх, ця суперечність не могла розв'язатись інакше, як тим, що представники заможної меншості забрали збут у свої руки, сконцентрували його. Скупуюючи вироби (або сировину) в масових розмірах, скупники таким чином здешевлювали витрати збуту, перетворювали збут з дрібного, випадкового і неправильного в великий і регулярний — і ця чисто економічна перевага великого збуту неминуче привела до того, що дрібний виробник опинився відрізнаним від ринку і беззахисним перед владою торговельного капіталу. Таким чином в обстановці товарного господарства дрібний виробник неминуче попадає в залежність від торговельного капіталу через чисто економічні переваги великого, масового збуту над роздрібним дрібним збутом»².

Тоді як інші мироїди закабалили селянина на землі, скупник захоплював його тут і облутував з усіх боків, ставлячи його в саме «безпорадне і жалюгідне становище». (Ленін)³.

¹ Арандаренко, Записки, т. III, с. 184.

² Ленін, Сочинения, т. III, сс. 278—279.

³ Там же, с. 284.

Поступово скупник витискав селян-ремісників з ринку, займав там монопольне становище і, користуючись ним, безмірно знижував ціни на селянську продукцію. Селянинові-реміснику нерідко доводилось при цьому віддавати свої вироби скупникові за борг також за зниженою розцінкою.

Раз-у-раз скупник розплачувався з закабаленим ним селянином товарами, при чому часто це була сировина, потрібна селянинові в його ремісничому виробництві. Цим скупник відрізував ремісника від ринку сировини і остаточно підкоряв його собі. І нарешті наставала вища форма експлуатації селянина-ремісника скупником, «...коли скупник просто роздає матеріал «кустарям» на вироблення за певну плату. Кустар стає *de facto* найманим робітником, що працює в себе дома на капіталіста; торговельний капітал скупника переходить тут у промисловий капітал». (Ленін)¹.

Наприклад, у Полтавській губернії в Зіньківському (в м. Опошні, сс. Зайчинцях, Попівці та ін.) та інших повітах ткачі виробляли полотно з хазяйської пряжі, одержуючи за цю роботу плату з аршина. Так само виробляли селяни рибальські сіті. Цю ж систему почали практикувати і купці — власники суконних мануфактур, даючи на дім ремісникам-ткачам матеріал для оброблення (наприклад, у купецьких суконних підприємствах на Волині). Таким шляхом скупник переплітався з мануфактуристом.

Ленін про цей процес писав: «...*найтісніший і нерозривний зв'язок між торговельним і промисловим капіталом* є одна з найхарактерніших особливостей мануфактури. «Скупник» майже завжди переплітається тут з мануфактуристом («фабрикантом», за ходячим, неправильним слововживанням, яке відносить усяку більш-менш велику майстерню до «фабрики»)»².

На Україні, переважно серед державних селян, у першій половині XIX ст. широко розвинувся чумацький промисел, що здавна існував тут. Чумаки перевозили з Київської, Полтавської та інших губерній України різні вантажі в Одесу і назад, їздили в Крим по сіль, якою постачали всю Україну,

¹ Л е н і н, Сочинення, т. III, с. 285.

² Там же, с. 342.

ходили на Дон, у Москву й Нижній Новгород і обслуговували численні українські ярмарки.

Чумацький промисел поступово захопили в свої руки заможні чумаки — власники кількох десятків пар волів, підкоривши собі всю масу чумаків, які були спочатку в них у невивільнених боргах, а потім перетворились у батраків-погоничів.

Платячи найманим чумакам-погоничам до 25 крб. на рік, багаті чумаки (що мали по 30 і більше пар волів) заробляли від 4 до 10 тисяч крб. за літо. За словами одного з чумаків-підприємців, він протягом 40 років заробляв, торгуючи рибою, до 12 тисяч карбованців на рік. Дрібні чумаки, що мали 1 — 2 пари волів, ледве перебивались, чимраз більше заплутувались у боргах і, кінець-кінцем, раз-у-раз ставали батраками у великих підприємців-чумаків. Цей чумацький промисел, надзвичайно поширений на Україні до збудування залізниць, був головним засобом перевезення вантажів на далекі відстані. Чумакування, як і ремесло, в умовах товаризації кріпосного села, що розвивалось, сприяло прискоренню процесу розшарування села, зміцненню його заможних торговельних і лихварських елементів і зuboжінню основної маси селянства.

Багатіючи на експлуатації селянина-ремісника, чумака та ін., в українському селі росли лихвар, скупник, багатий чумаки. Частина їх перетворювалась у великих купців і підприємців, сприяючи таким чином народженню торговельної і промислової буржуазії.

Ріст капіталістичних відносин у міському ремеслі. В містах України нараховувались сотні цехових ремісників, а в більших міських центрах (Києві, Одесі, Харкові) число їх доходило до кількох тисяч. В 1840-х роках у Києві було до 4 тисяч цехових ремісників і до 2-х тисяч тимчасових робітників (телярів, малярів, каменярів). Загальне число ремісників у Київській губернії доходило в цей час до 12 тисяч (без сезонних робітників)¹.

В Одесі в 1823 р. було 1293 цехових майстрів і підмайстрів, а в 1837 — 3626. В Харкові в 1836 р. в цехах було 1809 чол., в тому числі 293 хазяїни, 612 робітників і 904

¹ В 1852 в Київській губернії нараховувалось 16639 ремісників (Фундуклей, т. III, сс. 255—256).

учні. Таким чином, у першій половині XIX ст. число ремісників на Україні доходило кількох десятків тисяч, безперервно при цьому зростаючи. Міське ремесло в цей час остаточно не відокремилось ще від землеробства. В багатьох дрібних міських центрах (містечках) ремісники продовжували займатись землеробством, мало відрізняючись від селянської маси. «По большей части уездные ремесленники соединяли со своим мастерством еще какой-нибудь другой промысел или несколько промыслов» — писав Журавський у середині XIX ст. в «Описании Киевской губернии»¹.

Разом з кількісним ростом цехове ремесло в першій половині XIX ст. переживало процес розкладу. Дрібний міський ремісник, подібно до ремісника-селянина, також попадав у кабалу до ростучого хазяйчика чи до того ж скупника, жив упроголодь і вщент руйнувався, перетворюючись у найманого робітника. Міське ремесло чимраз більше підпорядковувалось капіталістичним відносинам, цілком підтверджуючи дану Леніним характеристику того, як у рамках пануючої феодально-кріпосницької системи «... з роздрібненого дрібного виробництва виростає *капіталістична проста кооперація*»², тобто перша стадія промислового капіталізму.

Своєю організацію ці перші капіталістичні підприємства майже нічим не різнились від майстерень дрібних ремісників — в них не було навіть скількинебудь розвинутого поділу праці. «Відмінність капіталістичної майстерні від майстерні дрібного промисловця — каже про це Ленін — полягає спочатку тільки в числі одночасно займаних робітників. Тому перші капіталістичні підприємства, будучи кількісно в меншості, ніби зникають у загальній масі дрібних підприємств»³.

Але вже саме збільшення числа одночасно зайнятих у капіталістичних майстернях робітників давало їм величезні переваги перед дрібними ремісниками.

«... Використання більшого числа робітників — казав з цього приводу Ленін — неминуче веде до послідовних змін і в самому виробництві, до поступового перетворення виробництва. При ручній первісній техніці відмінності між

¹ Фундуклей, т. III, с. 239.

² Ленін, Сочинения, т. III, сс. 274—275.

³ Там же, с. 275.

окремими робітниками (щодо сили, спритності, майстерності тощо) завжди бувають дуже великі; уже з самої цієї причини становище дрібного промисловця стає надзвичайно хитким; його залежність від ринкових хитань набуває найтяжких форм. При наявності ж кількох робітників у підприємстві, індивідуальні відмінності між ними згладжуються вже в самій майстерні; «сукупний робочий день великого числа одночасно зайнятих робітників є вже сам по собі днем суспільної середньої праці»; і через це виробництво і збут продуктів капіталістичної майстерні набуває незрівнянно більшої регулярності і міцності»¹.

В Києві, за даними Журавського, великі хазяїни-шевці тримали в своїх майстернях від 3 до 6 робітників і від 10 до 15 хлопчиків-учнів. Техніка виробництва була тільки ручна; у всіх шевців були в основному однотипні інструменти (ніж, шило, колодки та ін.). Лише в більших майстрах набір інструментів був багатший і якість їх трохи вища, ніж у решти. Великий швець-підприємець робив чоботи звичайно з власного товару, купленого на ринку. Його майстерня виробляла до 800 пар чобіт на рік і його чистий прибуток, крім витрат на приміщення і утримання його родини, доходив до 400 крб. сріблом на рік. Такий підприємець платив своїм робітникам від 36 до 72 крб. сріблом на рік, не рахуючи харчів. Учні одержували тільки харчі і одяг.

Великі підприємці-кравці тримали по 10 — 15 робітників (майстрів і учнів) і мали на рік прибутку понад 2000 крб. сріблом; пекарі мали до 600 крб. і т. д.

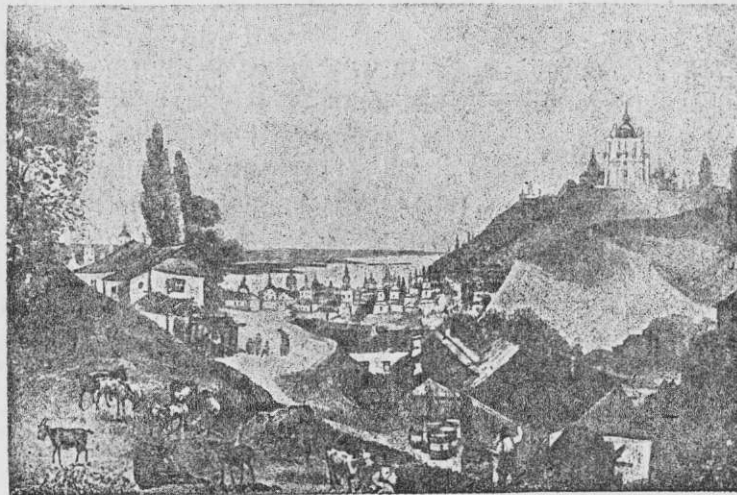
Страхіття експлуатації в капіталістичних майстернях у містах мало різнилися від умов праці на тодішніх кріпосницьких мануфактурах. Майстрам і учням доводилось жити і працювати в абсолютно нестерпних умовах. В тісних, темних комірках, в холодних сараях по 12 — 15 годин на добу, від зорі до зорі, працювали шевці, кравці, шкіряники та інші ремісники, що перетворились уже в найманих робітників своїх хазяїнів.

Хронічні хвороби, передчасна старість, інвалідність, злидні стали долею ремісника, що попадав у руки капіталіста, який народжувався. Хазяїни, як правило, обраховували своїх

¹ Л е н и н, Сочинения, т. III, с. 275.

робітників і ніколи не видавали їм повного заробітку, причому дуже часто розплачувались з ними замість грошей товаром.

Своїм матеріальним становищем дрібний капіталіст, що виростав з ремісника і багатів на лютій експлуатації своїх робітників, різко відрізнявся від маси самостійних ремісників-одинаків. Так, наприклад, самостійному дрібному шев-

Краєвид Києва (рисунок першої половини XIX ст.).

цеві його ремесло раз-у-раз не забезпечувало існування. «Промысел простых сапожников редко может прокормить их, особенно при многочисленном семействе. Поэтому как в Киеве, так и в других городах и местечках вместе с сапожным мастерством они соединяли еще какой-нибудь промысел; одни нанимают землю для огорода, луга для сбора и продажи сена и т. п.»¹.

Так серед маси міських ремісників, як і на селі, народжувались підприємці-капіталісти, що починали потроху експлуатувати іншу масу.

В цілому на Україні ремесло було розвинуте далеко слабше, і процес проникання в нього капіталістичних відносин відбувався значно повільніше, ніж у центральній Росії,

¹ Фундуклей, ч. III, с. 242.

де з широко розвинутих промислів протягом першої половини XIX ст. дуже швидко виростили великі суконні і бавовняні мануфактури, що відтиснули на задній план поміщицькі вотчинні підприємства¹.

На Україні ремесло і капіталістична мануфактура такого розвитку й розмаху, як у центральній частині Росії, ніколи не набували.

Поміщицька мануфактура в другій чверті XIX ст. Розвиток промисловості в другій чверті XIX ст. характеризується насамперед змінами її структури, що виявлялось у переході частини підприємств до вищої техніки (застосування машин, механічних верстатів і парових двигунів) і в рості вільнонайманої праці. При цьому купецька капіталістична мануфактура, яка в першу чергу переходила до вищої техніки і одразу почала застосовувати вільнонайману працю, чимраз більше витискала поміщицько-кріпосницьку, оскільки та в своїй масі лишалась при низькій техніці і використовувала, як і раніш, переважно кріпацьку працю.

Найміцніше трималась поміщицька мануфактура в найбільшій промисловій галузі того часу на Україні — суконній. Суконні поміщицькі підприємства далі росли і розширювались. Так, наприклад, Таганчанська суконна мануфактура Йосифа Понятовського, яка на початку століття була ще невеликим підприємством з двома ткацькими верстатами і оборотним капіталом 3000 крб. сріблом, в 1838 р. уже нараховувала в своїх чотирьох відділах 120 верстатів, а в 1840 р. в ній було поставлено привезену з Англії парову машину на 45 кінських сил².

¹ Досить указати на такі найбільші промислові села, як Іваново-Владимирської губ., де ще в кінці XVIII ст. майже все населення займалось набиванням бавовняних і полотняних матерій і де з дрібного селянського ремесла виник ряд бавовняних мануфактур. Уже на початку XIX ст. в деяких купецьких ситценабивних і бавовноткацьких мануфактурах в Іванові працювало до 1500 робітників (Туган-Барановский, Русская фабрика, с. 97). Так же розвивались у с. Зуєві (коло Москви) бавовняні підприємства відомого фабриканта Сави Морозова, колишнього кріпака-ткача поміщика Рюміна; в с. Павлові Нижегородської губернії — відомі підприємства Зав'ялова та інших, що виробляли сталні вироби.

² В 40-х роках на мануфактурі працювало 13 вільнонайманих вільних службовців (директор, 4 іноземні майстри і 8 писарів) і 733 ро-

На Хабенській суконній мануфактурі кн. Радзівілл у 1840-х роках працювали 300 — 400 робітників-кріпаків, набраних з найбідніших селян і «бездомних сирот». Крім праці кріпаків, на цьому підприємстві використовували також і працю найману. В 1844 р. тут працювали 348 кріпаків і 119 вільнонайманих робітників.

На Полтавщині в 1840-х роках найбільшим суконним підприємством була мануфактура гр. Розумовської (Карлівка, Константиноградського повіту), де було понад 60 ткацьких верстатів, які приводили в рух дві парові машини, і коло 600 робітників, і особливо Рясківська мануфактура кн. Юсупова (Прилуцький повіт), де було 165 ткацьких верстатів і близько 900 робітників.

Продукція суконних підприємств йшла головним чином на місцевий український ринок, а деякі підприємства, як, наприклад, Таганчанська мануфактура, вивозили своє сукно в Росію і навіть за кордон. Частина підприємств постачала сукном армію (Рясківська мануфактура Юсупових на Полтавщині, Батуринська Розумовських на Чернігівщині, Славутська Сангушків на Волині та ін.); деякі суконні поміщицькі мануфактури були зв'язані виключно з військовим відомством і працювали на армію.

Другою галуззю промисловості, де поміщик займав майже монополне становище, було виникле на Україні в другій чверті XIX ст. цукроварство. Цукрова промисловість почала робити свої перші кроки в 1820-х роках, але особливо розвинулась з 40-х років.

У середині 1840-х років на Лівобережжі було вже 47 цукроварень. Правобережжя і насамперед Київська губернія швидко випереджували Лівобережжя і вже в 40-х роках зайняли перше місце¹.

Робітників-кріпаків. Робітники одержували на фабриці плату від 8 до 70 крб. на рік, залежно від кваліфікації. Загальна продукція сукна доходила 1000 кусків на рік на суму понад 230 тисяч карбованців сріблом. Сукно відправляли на продаж у Петербург, Москву, Курськ і в усі губернії України. Підприємство давало в 40-х роках до 21% прибутку на оборотний капітал.

¹ На Київщині в 1842 р. було 15 цукроварень, а в 1848—49 рр. число їх зросло до 72, при чому тут були найбільші підприємства, що в кінці 40-х і в 50-х роках дали до 60% усього українського цукру і 70% усієї продукції фабрично-заводської промисловості Київ-

Загальне число цукроварень на Україні зросло за період 1848 — 1861 рр. з 209 до 258, при чому величезна більшість їх була зосереджена в руках поміщиків.

Розвиток цукрової промисловості вимагав вищої агрикультури. На бурякових плантаціях треба було переходити до багатопільної сівозміни, глибокої оранки, рядкового посіву тощо. А це вело до застосування і поширення досконаліших знарядь — плугів нових систем, рядкових сівалок та ін.

Бурякові плантації заводили коштом підсиленої експропріації поміщиками селянських наділів, при чому селян переводили на пішу панщину чи на роботу при фільварковій запряжці, або вони просто працювали на цукрових плантаціях свого поміщика. Наприклад, Бобринський в 1840 р. спеціально купив у Харківській губернії 1000 кріпаків і переселив їх на смілянські цукрові заводи. Росли кадри так званих кабальних робітників. Це були селяни, яких їх поміщики силою прислали працювати на бурякові плантації. Чимраз ширше почали застосовувати найману працю, бо при малопродуктивній кріпацькій праці не можна було цілком налагодити виробничий процес на плантаціях і насамперед у самих цукроварнях. Загалом по цукровій промисловості Київщини в середині 40-х років працювало 74,5% кріпаків і 25,5% вільнонайманих робітників, при чому значна кількість робітників приходила на бурякові плантації України з Росії і Білорусії.

Цукрова промисловість грала велику роль у поміщицькому господарстві¹. Але розвиток цукрового виробництва

щини. З цукровописочних заводів найбільші були заводи Абази в Шполі, Трощинського в Кагарлику, Потоцького в Орлівці, Бобринських у Смілі, Браніцького в Ольшані та ін. На Поділлі в цей час було 37 цукроварень, на Волині — 14. Найбільшими рафінадними заводами, що випускали в 1860-х роках понад 100—200 тисяч пудів рафінаду на рік, були завод гр. Браніцьких, Шепетівський завод гр. Потоцької і Смілянський завод гр. Бобринських.

¹ В 1840—1850-х роках на Правобережжі, за оповіданням публіциста Падалиці, «вся жизнь местного общества (тобто поміщиків) была подчинена интересам сахарной промышленности. Изголовавшееся шляхетское хозяйство во что бы то ни стало требовало увеличения доходности имений... По нашим салонам и шляхетским домам ни о чем столько не говорили, как о сахарной свекле, сахарном заводе, сахарном песке».

був насамперед під силу лише найбільшим поміщикам — Браніцьким, Потоцьким, Бобринським та ін. Спроби дрібніших підприємців з поміщиків відкривати в себе цукроварні нерідко кінчались крахом через брак коштів; це було особливо частим явищем у 1850-х роках, коли цукрова промисловість переходила до вищої техніки — від «вогневих» цукрових заводів до «парових». В цілому розвиток цукрового виробництва розхитував підпори натурального кріпосницького господарства. Воно було кроком у бік розвитку товарного землеробства. Дрібні підприємства, що руйнувались, або закривались, або переходили в оренду до купців¹.

Казенні підприємства на Україні в другій чверті XIX ст. Казенні підприємства, що, як і поміщицькі мануфактури, працювали переважно на кріпацькій праці, переживали в другій чверті XIX ст. тяжку кризу. В 1820-х роках майже всі дрібні казенні підприємства були ліквідовані, а в кінці 20-х років перед урядом стало навіть питання про ліквідацію Луганського заводу². Після довгих вагань завод усе таки залишили, перевівши його частково на виробництво різних чавунних виробів, сільськогосподарських машин тощо.

В другій чверті XIX ст. трохи просунулось уперед також добування кам'яного вугілля в Донецькому басейні. В 1850 р. тут було добуто 3,3 млн. пудів вугілля, в тому числі на казенних землях (гірничого відомства) — 600 тисяч пудів, на поміщицьких — 310 тисяч, на землях державних селян — 150 тисяч і на землях донських козаків — 2,2 млн. пудів. Вугілля йшло на Луганський завод, на поміщицькі винокурні, на виварювання солі, обпалювання вапна та на інші потреби³.

Ріст купецької мануфактури в другій чверті XIX ст. Витискання кріпосницької мануфактури капіталістичними підприємствами. В галузях, зв'язаних з оброблянням продуктів

¹ «Сахарные заводы вспыхивают, лопаются и гаснут, как привидения, освещенные бенгальским огнем,— писал той же автор.— Промышленные дон-жуаны... одиноко борются... или падают в бессилии под градом процентов, расписок и разного завсдского хлама». (Там же).

² Чавун і залізо привозили в той час на завод з Урала, а це було не вигідно для уряду.

³ На потреби чорноморсько-азовського пароплавства йшло тоді головним чином вугілля, яке привозили з Англії.

скотарства (шкіряній, салотопній, свічно-восковій, свічно-сальній, миловарній і стеариновій промисловості), купецька мануфактура ще з першої чверті століття займала відносно поміщицьких підприємств пануюче становище, щороку більше витискаючи їх.

В 1832 р. 94,1% всіх підприємств у цих галузях належали купцям і лише 5,9% поміщикам. Найбільші салотопні були в Херсонській губернії. Продукція їх, що виросла в період з 1846 до 1857 р. з 363 тисяч до 1137 тисяч крб., ішла в значній своїй частині за кордон (через Одесу).

У руках купців була також канатна промисловість. Сім канатних заводів Херсонщини давали в середині XIX ст. продукції на 500 тисяч крб. на рік. Швидко зростали шкіряні підприємства. Найбільший на Україні шкіряний завод кийвського купця Серебрянікова в 1840-х роках виробляв продукції на 350 тисяч крб. В руках ростучої буржуазії було зосереджене також і оброблення тютюну. В 1832 р. на Україні було дві тютюнові мануфактури, а в 1861 р. їх нараховувалось уже 276 з річною продукцією на 2 млн. карбованців.

У другій чверті XIX ст., особливо з 1840-х років, спостерігається також перетворення торговельного капіталу в промисловий у таких галузях, як оброблення зерна і шерсті. Купці, що продавали хліб і шерсть на вивіз, у міру збільшення попиту на високоякісне зерно, муку і шерсть, починають заводити власні млини і шерстомийні.

В усіх цих галузях, які були зосереджені головню в руках підприємців-капіталістів, переважала вільнонаймана праця. В середині 1840-х років на Київщині було:

У виробництві	Робітників-кріпосних	Вільнонайманих
	(у процентах)	
Шкіряному	25,7	74,3
Салотопному	—	100
Свічно-восковому . .	11,8	88,2
Свічно-сальному . . .	10,0	90,0
Миловарному	22,2	77,8
Тютюновому	—	100

Промисловий капітал усе енергійніше проникав у суконне, полотняне (парусне), паперове, залізобне, скляне і мідне виробництво, де досі переважав поміщик. Суконні підприємства, що належали купцям і іноземним колоністам, були, наприклад, на Волині (Рожище), в Київській (Коростишів) і Подільській (Дунаївці) губерніях. Промислова буржуазія, що розвивалась, сама зосновувала нові суконні підприємства, а також прибирала до рук і підприємства поміщицькі. Так, уже в 1828 р. на Волині з 45 суконних підприємств 13 були в руках поміщиків, 28 належали купцям і 4 були в оренді в купців. Крім того, купці орендували великі суконні мануфактури в князів Радзівіллів і Четвертинського, графів Ворцеля, Олізара, Поцея, Ільїнського, поміщиків Стецького, Прушинського, Валевського та ін.

В 1832 р. на Волині поміщицькі суконні підприємства становили 21,8% всіх суконних мануфактур, а на 1861 рік у руках поміщиків лишилось усього 4,4%. На Поділлі за ці ж 30 років число поміщицьких суконних мануфактур упало з 53,9% до 0. В Київській губернії деякі великі суконні підприємства (в тому числі Хабенська мануфактура) перейшли в руки купців. У Чернігівській губернії в 1832 р. було 63,6% поміщицьких суконних підприємств, а на початок 1860-х років число їх упало до 22,2%. Лише в Полтавській, Харківській, Херсонській і Катеринославській губерніях суконні підприємства збереглись до 1861 р. в руках поміщиків.

Промислова буржуазія швидко зміцняла свої позиції і в цукровій промисловості, де панували поміщики. Яхненко і Симиренко в 40-х роках збудували в Млієві (Київської губ.) цукроварний завод, що давав до 70 тисяч пудів цукру на рік, а також рафінадний завод у Городищі з річною продуктивністю понад 300 тисяч пудів рафінаду. Частина заводів орендували купці. В цілому на 1860-й рік купецькі рафінадні підприємства дали 50,9% всієї рафінадної продукції України.

В 1840-х роках на Україні продовжували розвиватись машинобудівні заводи, при чому і тут найбільшими були заводи, що належали купцям. В 1847 р. Яхненко і Симиренко збудували в тому ж Млієві завод, що виробляв апарати для цукроварства, сільськогосподарські машини, фаб-

рично-заводське устаткування і пароплави для Дніпра¹. Завод давав до 50 тисяч крб. прибутку на рік. В 1850-х роках в Славуті кн. Сангушко і англійський інженер Вард збудували машинобудівний завод, де вже в 1860 р. працювали 600 робітників і виробляли продукції на 100 тисяч крб. на рік. На початок 1860-х років на Україні було 25 невеликих машинобудівних заводів.

Взагалі напередодні реформи 1861 р. купецькі підприємства майже остаточно витиснули на Україні поміщицькі з багатьох галузей. На кінець 1850-х років число поміщицьких підприємств становило лише $\frac{1}{17}$ загального числа підприємств. Якщо в 1828 р. поміщицьких підприємств по всій Україні було 53,8%, а купецьких 46,2%, то на 1861 рік поміщицьких підприємств лишилось усього 5,8%, а число купецьких зросло до 94,2%². Поміщики найбільше зберегли свої позиції в цукровій і винокурній промисловості.

В 1828 р. кріпаки становили 74,4% всіх робітників, а в 1861 р. 73,7% становили вже робітники вільнонаймані³.

Поступове витискання поміщицької мануфактури купецькою пояснювалось тим, що перша була технічно устаткована гірше, застосовувала переважно примусову працю і тому давала меншу проти капіталістичних підприємств продуктивність праці, випускаючи гіршу продукцію. Її вироби «виробувались грубо, а количество оных по числу рук слишком мало, содержание и ремонт от году дороже, дохода меньше».

В 1851 р. на суконних підприємствах Чернігівської губернії виробіток одного робітника на поміщицькій мануфактурі становив усього 106,9 крб., а на купецькій — 415 крб.

В суконному, цукроварному і машинобудівному виробництвах капіталістичні підприємства цього періоду являли собою мануфактуру з широким поділом праці. В інших галузях переважала капіталістична майстерня, заснована на простій кооперації. Як мануфактура, так і капіталістична

¹ Перші два пароплави з'явилися на Дніпрі в 1842 р.

² Загальне число підприємств на Україні в 1844 р. було 1542, в 1851 р. — 1655 і в 1860 р. — 2329.

³ Загальне число робітників в 1860 р. було на Україні близько 82 тисячі чол. По всій Росії в цей час нараховувалось 565 тисяч робітників, з яких вільнонайманих було 87%, кріпаків 11%, посесійних 2%

майстерня в цей період майже цілком ґрунтувались ще на ручному виробництві і тому розвивались порівнюючи повільно.

«Збереження ручного виробництва, як бази мануфактури, пояснює її порівнюючу нерухливість, що особливо впадає в очі при порівнянні її з фабрикою. Розвиток і поглиблення поділу праці відбувається дуже повільно, так що мануфактура протягом цілих десятиліть (і навіть століть) зберігає раз прийняту форму» — каже Ленін¹.

Зародження капіталістичної фабрики на Україні. В середині XIX ст. в Росії і на Україні почала вже робити перші кроки і дальша, вища форма капіталістичної промисловості — фабрика з застосуванням машин. Значно зростав довіз у Росію машин, головним чином сільськогосподарських, що доходив:

в 1830 р.	близько	30 тис. крб.
„ 1846—1850 рр.	„	1681 „ „
„ 1851—1855 „	„	2103 „ „
„ 1856—1860 „	„	7513 „ „

Довіз машин на Україну також швидко зростав, особливо в 1850-х роках. За час 1850—1854 рр. вартість ввезених через Одесу машин дорівнювала 303,8 тис. крб., а за час 1856—1860 рр.—995,8 тис. крб.

В 1830-х роках почало налагоджуватись і російське виробництво машин. В 1831 р. виник завод бр. Бутенопів у Москві, який за період 1833—1846 рр. випустив продукції на 1 млн. карбованців сріблом².

Пізніше виникли такі ж виробництва й на Україні: купців Дехтерьових у Києві, Шумана в Луганську, Заславського в Катеринославі, Ріхтера в Ромнах, Лільпопа в Білій Церкві; поміщиків: Кандиби в Конотопському повіті, Потьомкіна коло Кременчука, кн. Долгорукової та ін. Сума продукції машин у Росії зросла за період 1850—1855 рр. з 423 тисяч крб. до 2005 тисяч.

Кінець 50-х і початок 60-х років були, за характеристикою Леніна, початком розвитку сільськогосподарського ма-

¹ Ленін, Сочинення, т. III, с. 332.

² 1100 молотарок, 6060 віялок, 1600 плугів, 125 екстирпаторів, 1200 борін, 550 соломорізок тощо.

шинобудування в Росії і застосування машин у сільському господарстві. «Пореформена епоха — каже Ленін — поділяється на чотири періоди за розвитком сільськогосподарського машинобудування і застосування машин у сільському господарстві. Перший період обіймає останні роки перед селянською реформою і перші роки після неї. Поміщики кинулись було купувати закордонні машини, щоб обійтись без «дарової» праці кріпаків і усунути труднощі щодо найму вільних робітників. Спроба ця закінчилась, звичайно, невдачею; гарячка скоро проходила, і з 1863 — 1864 рр. попит на закордонні машини упав»¹.

В цілому в промисловості України напередодні реформи капіталізм здобув рішучу перемогу. В рамках феодално-кріпосницької системи, що розкладалась, на початок другої половини XIX ст. дозрівала, оформлювалась нова, капіталістична соціально-економічна формація.

Промисловість України продовжувала в другій чверті XIX ст. відставати від промисловості центральної Росії. Намагаючись зберегти український ринок для збуту продукції російських підприємств, царський уряд усяко гальмував розвиток на Україні одної з основних тоді галузей промисловості — текстильної. Бавовняної промисловості на Україні майже зовсім не було².

Металургійне виробництво також було розвинуте надзвичайно слабо, при чому, починаючи ще з кінця XVIII ст., воно під впливом конкуренції привізного заліза поступово падало³.

¹ Ленін, Сочинения, т. III, сс. 161—162.

² В Росії в 1857 р. сума продукції бавовняних виробів доходила 105 млн. карбованців. В ній було зайнято 136 тисяч робітників, не рахуючи 385 тисяч, зайнятих ткацтвом і набивкою на дому.

³ В двох губерніях Правобережжя — Волинській і Київській, де особливо було розвинуте добування заліза з болотної руди, за приблизними даними, в середині XIX ст. на 36 заводах працювали всього 380 робітників, що добували близько 12 тисяч пудів заліза, з яких виробляли головним чином сільськогосподарське знаряддя (сошники, лемеші, заступи, наральники, зуби для борін тощо). Продукція ця почасти лишалась у господарстві власників заводів, а головним чином ішла на ринок, де її збували околишнім селянам і скупникам. Крім цих підприємств, у Волинській і Київській губерніях було ще 6 доменних заводів. (Див. Исследование о железной промышленности в губерниях Киевского учебного округа, Н. Бунге, Киев, 1856).

Все це вело до того, що паралельно з розвитком капіталістичних відносин усе більше підсилювалась економічна залежність України від Росії.

Торгівля на Україні в другій чверті XIX ст. Торгівля на Україні в другій чверті XIX ст. продовжувала розвиватись. Розвиток торгівлі відбивав дальший ріст суспільного поділу праці і внутрішнього ринку, ріст товарного виробництва і підсилення капіталістичних відносин. Оборот українських ярмарків особливо виріс в 1840—1850-х роках. Про характер торгівлі цього періоду найяскравіше уявлення дає один з найбільших ярмарків — Іллінський (у Ромнах). Число місць на цьому ярмарку зросло в другій чверті століття до 3 тисяч. Сюди з'їздилися понад 20 тисяч возів з різними товарами. Привіз на ярмарок, що становив у 20-х роках від 6 до 13 млн. карбованців, тепер доходив до 20 млн. В 1852 р. Іллінський ярмарок перевели з Ромен у Полтаву (щоб піднести значення цього губернського міста і щоб наблизити ярмарковий центр до чорноморсько-азовських портів). В перший же рік у Полтаву було привезено до 12 тисяч підвод різних вантажів і приведено на 1,8 млн. карбованців коней. На ярмарку торгували понад 1000 поміщиків, до 5,5 тисяч купців, до 10 тисяч селян. На Харківський ярмарок за 10 років було привезено товарів на суму понад 22 млн. карбованців. На Київський контрактний ярмарок в 1835—1849 рр. було привезено товарів на 2,3 млн. карбованців.

Починаючи з 40-х років на ярмарки Лівобережжя, крім різних інших відомих нам товарів, почали привозити в великій кількості цукор місцевого виробництва¹.

З початку другої чверті XIX ст. дуже збільшився привіз на українські лівобережні ярмарки шерсті, що доходив 300—400 тисяч пудів на рік. Крім українських ярмарків, шерсть вивозили також у центральну Росію і за кордон — у Францію, Туреччину, Італію, Австрію та ін.

Серйозним гальмом для розвитку української торгівлі, як і раніш, був транспорт, який протягом усієї першої половини XIX ст. лишався на надзвичайно низькому рівні.

¹ Щорічний привіз рафінаду перевищував у середині 1850-х років 200 тисяч пудів (що становило $\frac{1}{4}$ усієї продукції українських цукроварень) і піску 60 тисяч пудів.

Шевченко писав з цього приводу в своєму щоденнику за 1857 рік: «Вели мы речь о том, что у нас пути сообщения... более нежели гнусны. Например, в 1843 г. в Чернигове на базаре продавали муку 20 коп. серебром пуд, а в местечке Гомеле ту же самую муку продавали по 1 рублю серебром пуд»¹.

Сумський поміщик Лялін писав у 1843 р., що через відсутність шляхів сполучення «мы видим, что с нашим урожаем сам-5 мы не знаем куда девать наши сельские произведения». Хліб та інші вантажі, як і раніш, перевозили чумаки і селяни-кріпаки. Не зважаючи на досить енергійні виступи в 1830—1850-х роках у пресі про збудування на Україні залізниць, справа далі статей і проектів не посувалася. Наприклад, спроби збудувати на початку 1850 р. залізницю Харків—Феодосія з віткою на Катеринослав зійшла, як і інші подібні спроби, лише до того, що група поміщиків і підприємців (Кочубей, Лівен, Огарев та інші) заснували «Общество Южной железной дороги». Для будування самої залізниці у засновників товариства нестало грошей².

Ріст внутрішнього ринку на Україні супроводився далішим завоюванням його російськими купцями й фабрикантами. Привіз на Україну з центральної Росії текстильних виробів та інших товарів у цей період надзвичайно зріс. На Україні на середину 1850-х років реалізувалось до $\frac{1}{3}$ те-

¹ Олександрівський поміщик гр. В. Крейц писав у 1851 р. про шляхи сполучення на Україні: «Сухопутных сообщений, т. е. удобных современных у нас нет. О шоссе и железных дорогах мы ничего знать не знаем. Нельзя же считать путями сообщения те почтовые, чумацкие и проселочные дороги, по которым двигаются наши почты, транспорты, торговля и вообще вся внешняя жизнь и интересы каждого — дороги, которые около полгода непроходимы от грязи, топкости, на которых часто нет ни мостов, ни гатей, которые чинятся или скорее вычищаются и заравниваются только перед ревизиею губернатора и, наконец, на которых малейшая речка или ручеек во время стаивания снегов представляют непроходимые препятствия и задерживают транспорты не дни, а целые недели; дороги, по которым письменная почта идет черепашим шагом так, что для 3—4-сотенного расстояния письмо ваше странствует нередко 15—20 дней, покуда дойдет по адресу». (Цит. за статтею О. л. Варнеке, До історії залізничного транспорту. Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. XI, 1927, с. 313).

² Залізничне будівництво на Україні почалось тільки на початку 1860-х років.

кстильної продукції всієї Росії (на суму близько 22 млн. карбованців на рік). Підсиленому завоюванню українського ринку російськими купцями дуже сприяв тариф 1822 р., що обкладав високими митами товари, які привозилися зза кордону¹.

Про те, що російські купці зайняли в другій чверті XIX ст. провідне становище на українських лівобережних ярмарках, можна судити хоч би з прикладу Роменського масляньського ярмарку. В 1854 р. з 197 прибулих сюди купців 140 приїхали з Росії (Москви, Тули, Серпухова, Костроми, Курська та ін.), в тому числі 67 (тобто понад $\frac{1}{3}$) прибули з Москви. Головним предметом їх привозу на ярмарок були тканини. Сава Морозов (з Богородська) привіз тканин на 100 тисяч карбованців, Єфім Лучков (з Москви) — на 80 тисяч; курські купці Петро і Олександр Гладкови привезли різних матерій на 200 тисяч, Єлісей Морозов (з Покрова) — на 40 тисяч і т. д. З загальної суми вартості привезених на ярмарок товарів 3626 тисяч карбованців російські купці привезли на 2600 тисяч, тобто на 75% вартості всіх товарів.

Таку ж приблизно картину можна було спостерігати і на інших лівобережних ярмарках. Крім текстилю, російські купці продавали тут майже на 2 млн. карбованців на рік різних залізних виробів, привезених з Росії.

Таким чином, у другій чверті XIX ст. ще більше, ніж у першій, збільшилась перевага російського купецтва в ярмарковій торгівлі України; торгівля ця росла значною мірою коштом привозу чимраз більшої кількості товарів з центральної Росії (переважно текстилю і металевих виробів). По лінії торгівлі, так само як і в галузі промисловості, колоніальна залежність України від Росії в цей період зростала².

¹ Про вплив тарифу 1822 р. на перетворення України в ринок для російського текстилю дослідник українських ярмарків середини XIX ст. Аксаков писав: «...Украина и Новороссийский край представлялись готовым обширным рынком. На него устремились взоры промышленников... Сбыт на ярмарках русских мануфактурных произведений простирается на сумму до 22 миллионов рублей серебром, составляя около $\frac{1}{3}$ общей стоимости производства всех русских мануфактур и превышая вдвое сбыт красных товаров на Нижегородской ярмарке» (Аксаков, сс. 12—14).

² Дані про зовнішню торгівлю див. вище, с. 114.

**3. ПОЛІТИКА САМОДЕРЖАВСТВА НА УКРАЇНІ В ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ 30-Х І В 40-Х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ.
СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ. ПОЯВА РЕВОЛЮЦІЙНИХ
ДЕМОКРАТІВ. Т. Г. ШЕВЧЕНКО.**

Політика самодержавства на Україні в другій половині 30-х і в 40-х роках ХІХ ст. Не зважаючи на постійні придушення селянського руху і на приборкання польського повстання 1830—1831 рр., на Україні і далі зростають селянські заколоти і не припиняється польський шляхетський рух на Правобережжі. Тому в 30—40-х роках царизм ще більше підсилив свій колоніальний наступ на Україну, особливо на Правобережжя. Цьому наступові чимало сприяло також і вказане вище зростання економічної залежності України від Росії.

З кінця 30-х років Микола І віддав Правобережну Україну в руки генерал-губернатора Д. Бібікова (1838—1852 рр.). Харківським і чернігівським генерал-губернатором був призначений М. Долгоруков (1840—1847 рр.). Південною Україною, Бессарабією і Кримом правив М. Воронцов (1823—1844 рр.). Шевченко в своєму вірші «Юродивий» так сха-рактеризував діяльність цих царських сатрапів на Україні:

«Во дни фельдфебеля-царя
Капрал Гаврилович Безрукий¹
Та унтер п'яний Долгорукий
Украйну правили. Добра
Таки чимало натворили,—
Чимало люду оголили
Оці сатрапи ундіра».

Особливо енергійну діяльність по проведенню колоніальної політики на Україні і по насильницькій русифікації Правобережжя розвинув Бібіков разом з своїм управителем канцелярії, злодієм і хабарником Пісаревим.

Про русифікаторські завдання, які стояли перед царизмом на Правобережній Україні, Бібіков писав: «Области, составляющие губернии Киевскую, Подольскую и Волынскую, издревле православные, с народонаселением большей частью русским, по всей справедливости требуют конечного

¹ Бібіков позбувся руки під час війни 1812 р.

соединения своего с общей семьею коренных русских губерний под сенью наших законов»¹.

Герцен в одному з своїх творів дав дуже яскраву характеристику Бібікова: «Это Цицерон николаевской эпохи, каждое слово — палка, сосновая, сухая, сучковатая палка. Нахальство, кровь в глазах, желчь в крови... дерзость без границ, раболепие без стыда, все, что мы ненавидим в офицере и в писаре, возведенное в генерал-адъютантскую степень».

Найближчий сподвижник Бібікова Пісарев, за оповіданням сучасника, «продавал все важнейшие места в генерал-губернаторстве по таксам, выжимал из помещиков все, что можно было выжать, налагая руку и на разные суммы, состоящие в распоряжении генерал-губернатора, и все дела вершил по своему усмотрению».

«А надто стрижений Гаврилич
З своїм ефрейтором малим
Та жвавим, на лихо лихим,
До того люд домуштрували,
Що сам фельдфебель дивувались
І маршировкою і всім
І «благодарні перебували
Всегда к ефрейторам своїм».
(Шевченко).

Микола І поставив своєю метою знищити навіть саму назву Україна. Він перейменував Слобідсько-Українську губернію в Харківську і скасував назву «Малороссийского генерал-губернаторства» на Лівобережжі, наказавши називати його, за назвами губерній, Полтавським і Чернігівським.

Налаяканий селянським рухом 1830-х років і польським повстанням, Микола не шкодував ніяких засобів для збільшення військових сил на Україні, особливо на Правобережжі. Тут військовим центром був зроблений Київ, куди перевели з Могилева штаб 1-ої армії. Від початку 1830 років до 1852 р. в Києві будувалась фортеця під особистим доглядом Миколи. Для сполучення Правобережжя з Лівобережжям і для швидкого перекидання військ з одного берега Дніпра на другий у Києві в 1848—1853 рр. був

¹ Вірнопідданська доповідь Бібікова за 1840 р. (Рукописний фонд Бібліотеки АН УРСР. Папери Бібікова).

збудований Ланцюговий міст, і в 1854 р. арсенал був переведений в кам'яні споруди. Для підсилення армії на Правобережжі в Київській і Подільській губерніях в 1837 р. було створено 5 нових округ військових поселень, що охопили кілька десятків тисяч селян. Під військові поселення була віддана частина шляхетських маєтків, конфіскованих під час польського повстання.

Щоб зміцнити позиції російських поміщиків, Бібіков протягом кількох років виключив з складу правобережного дворянства понад 80 тисяч дрібної шляхти, головним чином поляків. В 1840 р. Бібіков з розпорядження Миколи I завів у судах імперські закони, скасувавши Литовський статут. Ці ж закони були заведені замість Литовського статуту і на Лівобережжі царським указом від 4 березня 1843 р. Була введена паспортна система, в результаті чого на урядову адміністрацію був покладений облік усього кріпосного селянства. До неї перейшов обов'язок переслідувати і розшукувати селян-утікачів, що раніш робив сам поміщик. Щоб ще більше підсилити державну владу і роль царської адміністрації на Україні, Микола I вилучив кримінальні злочини, зроблені кріпаками, з підсудності поміщикам і передав їх царському судові.

Крім того, щоб знищити на Україні всякі рештки колишніх особливостей у міському управлінні, царський уряд скасував у 1835 р. в Києві магдебурзьке право. Київський магістрат, що підлягав досі безпосередньо сенатові, був перейменований у міську думу, яка залежала від місцевих губернських властей.

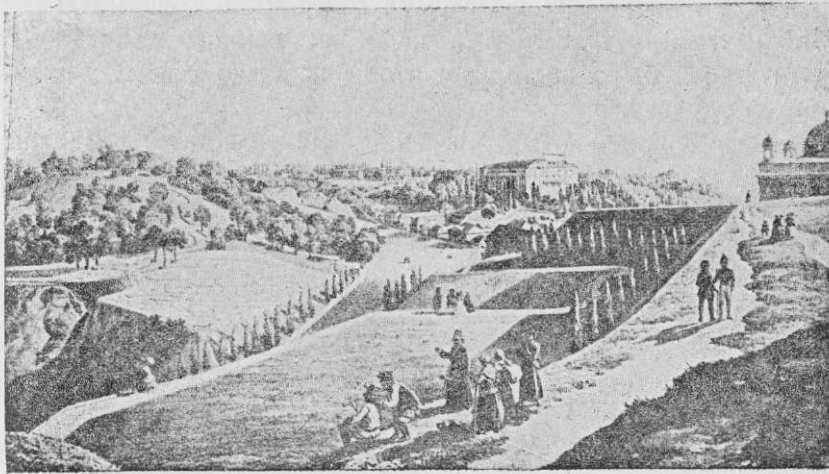
Все це ще більше зміцняло позиції царизму на Україні, підсилюючи тут вплив його адміністративного і судового апарату.

Особливо грубо провадилась політика русифікації України в галузі освіти, в якій Бібіков і Уваров підсилено намагались прищепити тут, як і в Росії, ідею «православия, самодержавия и народности». Уваров, за його власним визнанням, ставив своєю метою збільшити число «умственных плотин» і затримати розвиток Росії на 50 років, бачачи в цьому єдиний засіб проти революції.

Намагаючись перетворити освіту в виключний привілей пануючого класу і обмежити доступ в університети студентам

недворянам, Уваров заборонив приймати в Київський університет «молодих людей, не получивших в домах бедных и низкого происхождения родителей наружного образования».

Вся освіта була віддана в руки генерал-губернаторів: в їх відання були передані в 1847 р. Харківська, а в 1848 р. Київська учбові округи. У вищій і середній школах підсилювався дух воєнщини і муштри, які Бібіков називав «нравственным духом покорности».

Краєвид Києва (рисунок першої половини ХІХ ст.).

В 1835 р. в усіх університетах були заведені правила, які по-старому підкоряли студентів найсуворішій дисципліні і поліційному наглядові. За студентами був установлений щонайпильніший нагляд. Спеціальні інспектори і їх помічники повинні були стежити за кожним кроком студента — за «религиозным направлением учащихся в университете», за знайомствами студентів, за їх читанням і поведінням. Інспектори мали право коли завгодно прийти на квартиру студентів і перевірити, як вони проводять час. За найменший відступ від правил студентів записували в кондуїти або «чорні книги», що згодом часто вело до виключення з університету, саджали в карцер на хліб і воду тощо. В 1839 р. ці правила були замінені іншими, ще суворішими.

В середніх школах (гімназіях) головним засобом вихо-

вання були різки. За найменшу провину чи низький бал дітей варварськи катували. В чернігівській, а потім в житомирській гімназіях в кінці 1840 — 1850-х років лютував інспектор Китченко, який щодня карав не менше як 50 учнів. Другий учитель, Томарський, «при каждой ошибке немилосердно бил линейкой по рукам ученика, драл до крови за уши или крутил нос». Китченко зробив у гімназії 4 карцери — темні чи напівтемні кімнати. Покарані діти сиділи там нерідко по кілька днів і одержували раз на день «по куску хлеба и кружке воды; постелью служил совершенно грязный голый пол; температура была в карцерах немного выше нуля, т.-е. тепла было настолько, чтобы не было к утру замерзшего трупа»¹.

За один тільки 1858 рік в одинадцяти гімназіях України з 4100 учнів було висічено різками 551 чол.

Одним з основних знарядь колоніальної політики царизму на Україні були утиски неправославного населення. В 1839 р. царським указом було силою обернено в православ'я 130 тисяч уніатів Правобережжя². Це «обернення» супроводилось опором уніатів. Особливо великі заколоти в зв'язку з переведенням у православ'я спалахнули серед селян-уніатів в Овруцькому повіті Волинської губернії. Нещадними езекуціями і катуваннями царизм придушив рух, і уніатська церква скрізь була замінена православною. В 1840-х роках на Правобережжі було відремонтовано і наново збудовано до 2800 православних церков.

На основі царського указу 1841 р., що проголосив охорону «ненарушимости прародительские православные веры», почались репресії проти розкольників і сектантів, яких у той час було в Росії до 9 мільйонів. Духоборів і молокан силою висилали з України на Кавказ і в Сибір.

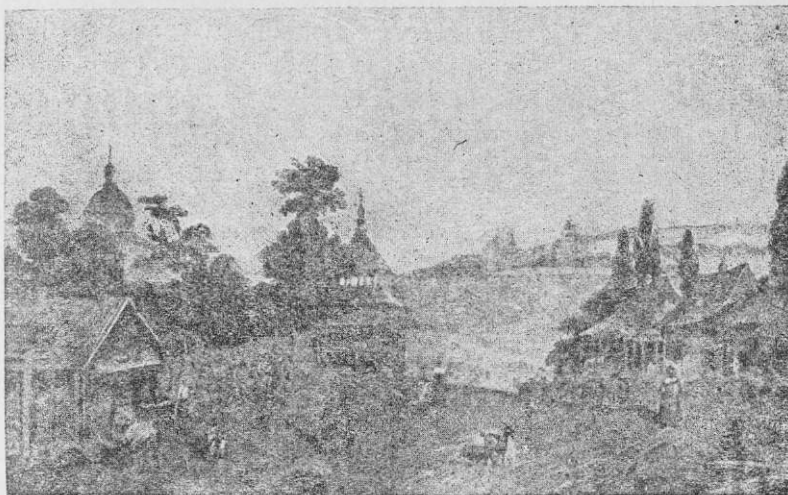
В той же час фактично була остаточно встановлена так звана «смуга осілості» для євреїв: в 1843 р. Микола I заборонив євреям жити в селах України, в місцях військових поселень, а також у місті Києві з передмістями і в 60-верстній прикордонній смузі.

¹ М. Ковалевский, Хрестоматия по русской истории, т. V, сс. 118—123.

² Загальне число уніатів на Правобережній Україні, в Білорусії і Литві доходило до 1,5 мільйона чол.

В 1843 р. в Києві при канцелярії Бібікова була організована особлива «Комиссия для разбора древних актов». Бібіков в одному з своїх звітів писав, що царизм, затверджуючи цю комісію, мав довести, що «Край (тобто Правобережжя.— Ф. Я.) был всегда русский и православный»¹.

В цілому комісія сумлінно виконувала поставлене царизмом завдання. Вона добирала матеріал для своїх видань так,

Краєвид Києва (рисунок першої половини XIX ст.)

щоб обґрунтувати законність зазіхань самодержавства на Правобережну Україну. Разом з тим вона провела і чималу позитивну роботу, надрукувавши в своїх виданнях багато цінних документів з історії України.

Ріст селянського руху на Україні в 40-х роках XIX ст. В 1840-х роках селянський рух на всій Україні зростав надзвичайно швидко під впливом різкого підсилення кріпосницького і колоніального гніту. В останні десятиліття перед реформою 1861 р. кріпосницька експлуатація селянства була доведена до її вищих меж, коли становище кріпаків було справді гірше, ніж становище худоби. Це вело до чимраз швидшого вимирання селянства. Смертність серед селян у цей період порівнюючи з першою чвертю століття зросла

¹ Рукописний фонд Бібліотеки АН УРСР. Папери Бібікова.

втрое. Збільшилось число самогубств. Бібіков у своєму звіті за 1840 рік писав з цього приводу, що «число самоубийств между крестьянами (Правобережжя — Ф. Я.) в течение трех лет (1838 — 1840) простиралось до 700». Частіше почали тікати селяни «за волею». Селяни тікали партіями, що доходили до тисячі і більше чоловіка. Вони тікали на південну Україну, на Кавказ, у Бессарабію, на Дон, на Кубань і за кордон. З самої тільки Київщини з 1834 до 1848 р. втекло головним чином на Херсонщину і Бессарабію понад 15 тисяч селян¹. Частіші стали в цей час і вбивства селянами поміщиків і поміщицької адміністрації. За офіціальними повідомленнями, селяни вбивали в Росії щороку не менш як 60 поміщиків, при чому половина з цього числа припадала на Україну.

Більшість селянських виступів у 1840-х роках закінчувались втручанням військової сили. За неповними даними за 1840 — 1851 рр., по всій Росії було близько 400 селянських виступів, з яких від 25 до 50 і більше процентів припадало в різні роки на Україну.

Поява революційних демократів на Україні. Т. Г. Шевченко. Розклад кріпосницьких відносин у Росії і на Україні і розвиток капіталізму на середину XIX ст. були ознаменовані ростом революційної боротьби і революційних настроїв. У країні з кожним десятиліттям наростав селянський рух; щороку підсилювався вплив західноєвропейського революційного руху і революційної думки, особливо напередодні і під час революції 1848 р.

Революційна боротьба проти феодалної реакції, що набувала чимраз більшого розмаху в Західній Європі і в Росії, виступ у Західній Європі на арену політичної боротьби найпередовішої революційної сили — пролетаріату, очолюваного геніальними проводирями, творцями наукового комунізму, К. Марксом і Ф. Енгельсом, дали потужний поштовх для розвитку в другій чверті XIX ст. в Росії і на Україні революційної думки.

Ця епоха висунула в Росії блискучу плеяду революціонерів-демократів, які провадили далі почату декабристами

¹ В 1849 р. з Київської губернії втекло 1858, з Волинської — 1190 і з Херсонської — 2348 селян.

і продовжену Герценом справу боротьби проти кріпосницького самодержавства. Белінський, а слідом за ним Чернишевський і Добролюбов з усією пристрасстю свого величезного таланту боролися з царизмом за буржуазну демокра-

О. І. Герцен.

тичну революцію, за республіку, висуваючи як свою програму погляди великих французьких утопістів — Сен-Сімона і Фур'є.

На боротьбу з самодержавством виступив і гурток Петрашевського (1845—1849 рр.), що був під ідейним впливом утопічного соціалізму.

Революційні демократи були, правда, ще дуже нечисленні — вони нараховувались одиницями, і це давало змогу

Миколі I покищо легко розправлятися з ними. Але ці перші революційні демократи зуміли виховати на своїх творах і на прикладі своєї особистої боротьби покоління самовідданих борців, які й продовжували їх справу.

В цю ж епоху революційні демократи почали з'являтися і на Україні. Визріваючи в обстанові ростучої революційної боротьби селянства і під безпосереднім впливом російської революційної думки того часу, українські революційні демократи виступили як ідеологи селянства й селянської революції.

З самого початку розходячись з лібералами в тактичних питаннях, українські революційні демократи дуже скоро зайняли різко ворожу позицію до них.

Першим і найвидатнішим представником української революційної демократії був геніальний народний український поет Тарас Григорович Шевченко (1814 — 1861 рр.), що вийшов з маси гноблених кріпаків.

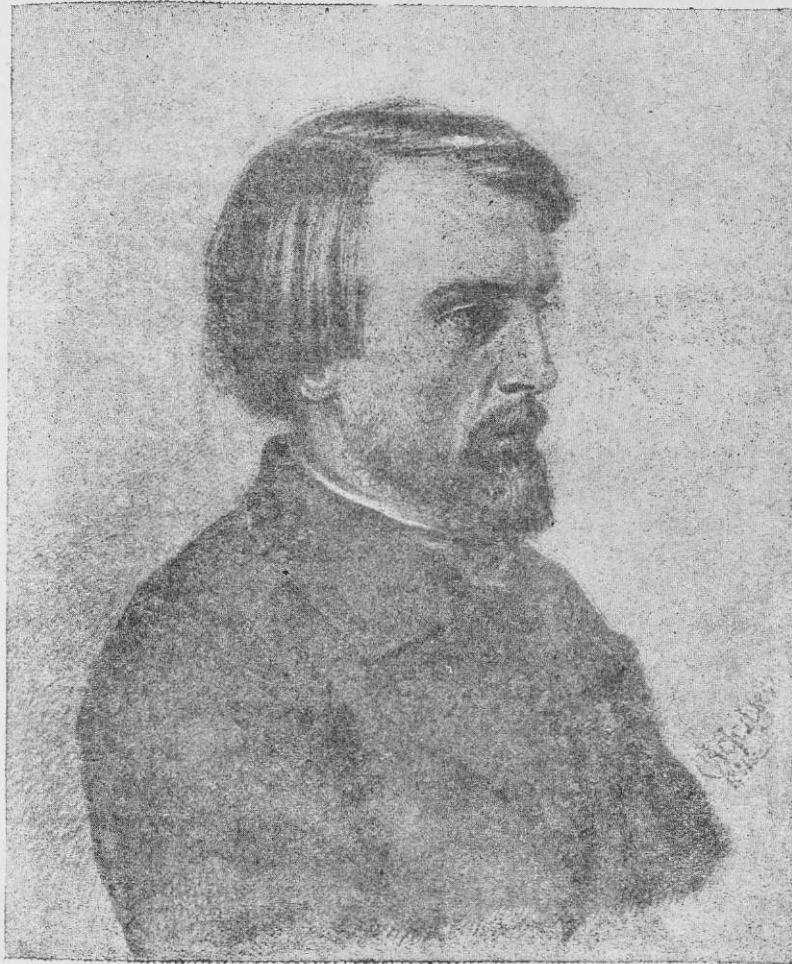
У своїх сповнених гніву віршах він виступив як найяскравіший представник революційно-демократичних прагнень закріпаченого народу вирватись спід соціального і національного гніту.

Відаючи своє життя боротьбі проти самодержавства й кріпосницького гніту, Шевченко був справжнім основоположником нової української літератури, що відбивала надії і боротьбу народних мас. Великий майстер художнього слова, він брав для своїх творів прекрасні зразки з невичерпної скарбниці народної мови і творчості. Разом з цим він узяв у свого народу найдорожче і найкраще — любов до гнобленої царськими сатрапами батьківщини і ненависть до кріпосництва, разом з невичерпною волею до боротьби проти нього.

Шевченко був основоположником революційно-демократичного напрямку української культури.

Талант Шевченка мужнів і зміцнявся під безпосереднім впливом чимраз гострішої боротьби російських революційних демократів проти царизму, і дійшов повного розквіту в 1840 — 1850-х роках, коли Шевченко ввійшов у перші ряди тодішніх революціонерів на чолі з Чернишевським і лишився в них до кінця свого життя.

Дитячі і юнацькі роки Шевченка. Шевченко народився 25 лютого 1814 р. в с. Моринцях Звенигородського повіту на Київщині в родині бідняка-кріпосного, що належала вели-

В. Г. Белінський.

кому поміщикові Енгельгардту. В 1816 р. Енгельгардт перевів усю родину Шевченка в с. Кирилівку. Енгельгардти в своїх маєтках довели тягар панщини до останніх меж: вони відбирали в селян наділи, городи, луги, сади, примушували кріпаків до нестями працювати на винокурних заводах.

Селяни масами тікали від цього гніту з енгельгардтівських маєтків¹.

Така була типова для величезної маси українських сіл обстановка, у якій ріс майбутній великий український поет. Дуже рано він лишився сиротою — батько і мати померли, не витримавши надсильної роботи на панщині. «Лишившись отца и матери,— розповідає про себе поет,— приютился у дьяка в школе, в виде школяра-попыхача. По многотажком двухлетнем испытании, прошел он грамматику, часослов и, наконец, псалтырь. Дьячок посылал его вместо себя читать псалтырь по усопшим крепостным душам, за что и платил ему десятую копейку «яко поощрение»...» Маючи з дитинства пристрась до малювання, Шевченко втік від дяка з Кирилівки в с. Лисянку, а далі в Тарасівку, щоб учитись малювати в тамтешніх малярів, які розписували церкви. Але вони нічого не могли навчити Шевченка, і в 1826 р. він повернувся в Кирилівку. В 1827 — 1829 рр. Шевченко пас громадську худобу, батракував у попа і нарешті його взяли на панський двір — спочатку на кухню, а потім у «козачки» до самого Енгельгардта. До 1832 р. Шевченко як «козачок» їздив з паном по різних містах, терпів від нього всякі знущання. Не раз пан наказував «кучеру Сидорке выпороть его хорошенько, что и было исполнено сугубо».

В 1832 р. Енгельгардт віддав Шевченка в Петербург «на 4 года разных живописных дел цеховому мастеру, некоему Ширяеву». Тут йому жилося не краще, ніж у пана. З сумом згадував поет своє юнацтво: «Далеко, далеко от моей бедной милой родины, без любви, без радости юность пролетела. Не пролетела, правда, а проползла в нищете, в невежестве, в унижении. И все это длилось ровно 20 лет».

Роки дитинства і юнацтва викували в Шевченка люту ненависть до кріпосництва, до панів, до царизму.

Перший період літературної і політичної діяльності Шевченка. В 1836 р. Шевченко познайомився з художником Сошенком, а через нього — з письменниками Гребінкою і Жуковським і з відомим художником Брюлловим.

Художній таланти Шевченка привернув до себе їх увагу, і за допомогою Брюллова, Жуковського та інших Шевченко

¹ За 15 років, з 1834 до 1848 р., звідти втекло загалом близько 900 чол.

в 1838 році був викуплений у Енгельгардта і вступив в Академію мистецтв. Ще 1837 року Шевченко написав свої перші поетичні твори: «Причинна», «Вітре буйний» та ін. Так

Т. Г. Шевченко.

увійшов молодий художник і поет у тодішні художні літературні кола. Але тут, серед поміщицьких літераторів і меценатів на зразок поміщика Тарновського, Шевченко почував себе чужим. «Я родился и вырос не между ними — казав він, — а грошовым воспитанием своим и подавно не могу

равняться с ними, и потому то, не смотря на всю очаровательную прелесть их жизни, мне больше нравится семейный быт простых людей».

В травні 1840 р. вийшов у світ перший збірник творів Шевченка «Кобзар», а в кінці 1841 р.— поема «Гайдамаки». В «Гайдамаках» Шевченко дав винятково яскраву картину боротьби українського народу проти його віковичних ворогів — польських панів — у 1768 р. Він вилив у цій поемі всю свою люту ненависть до панів-ляхів, гнобителів народу:

«Батьку, брате!
Чом я не сторукий?
Дайте ножа! дайте силу!
Муки ляхам! муки!
Муки страшної, щоб пекло
Тряслося та мліло!» —

казав він там.

Після того, як Шевченкові з величезними труднощами удалось провести «Гайдамаків» через царську цензуру і випустити свій твір у світ, він одразу ж викликав люті напади на нього з боку тодішніх представників «образованного общества».

«Драма ваша — писав Шевченкові відомий український письменник Куліш — кровавая бойня, от которой поневоле отворачиваешься».

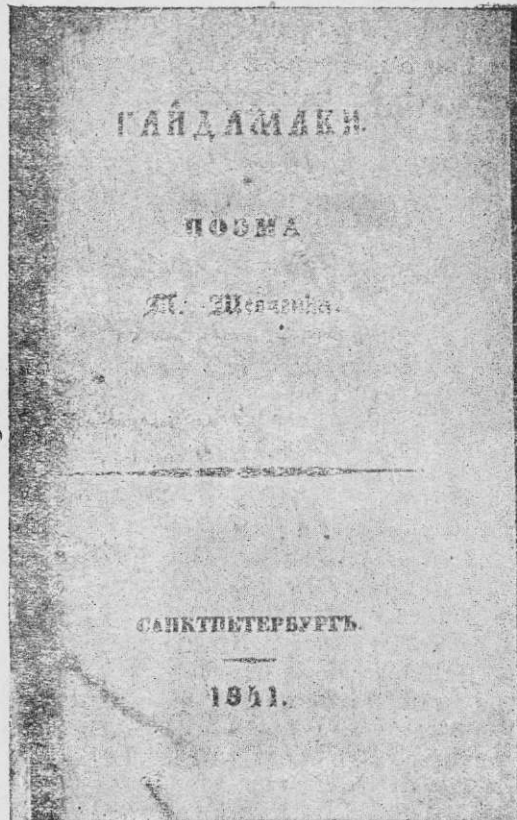
Українофіл поміщик Лукашевич, прочитавши поему «Гайдамаки», називав Шевченка в одному з своїх листів «негодяем» і «возмутителем черни».

Українські дворянські письменники і історики того періоду ставились до гайдамаків не інакше, як до розбійників і грабіжників. Наприклад, історик Скальковський називав гайдамаків не інакше, як «сухопутными пиратами, подобными хищным зверям», «грубой чернью», «отчаянными негодьями», «чистой сволочью». На ці виступи Шевченко дуже різко відповів у своєму творі «Холодний яр» (1845 р.), де писав:

«Гайдамаки — не воины:
Разбойники, воры,
Пятно в нашей истории»...
Брешеш, людоморе!
За святую правду — волю
Розбійник не стане,

Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний...»

В 1844 р. після подорожі на Україну, де оскаженіла миколаївська реакція заводила за допомогою жандармів і

Титульна сторінка „Гайдамаків“ Т. Шевченка.

чиновників колоніальний режим, Шевченко написав поему «Сон», просякнуту ненавистю до панів, до царизму, до кріпосного ладу і колоніального гніту.

В цьому творі Шевченко дав картину жахливої експлуатації селянства панамі:

«Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають,— бо нічим обуть
Княжат недорослих. А он розпинають

Вдову за подушне; а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,—
Єдину надію! — в військо отдають!
... А онде під тином
Опухла дитина — голоднее мре,
А мати пшеницю на панщині жне».

В 1847 р. на допиті у жандармів Шевченко пояснював, як виникали у нього ці настрої: «Будучи еще в Петербурге, слышал везде порицания на государя и правительство. Возвратясь в Малороссию, я увидел нищету, ужасное угнетение крестьян помещиками, посессорами и экономами-шляхтичами, и все это делалось и делается именем государя и правительства».

В 1845 році Шевченко написав поему «Кавказ», де він з усією силою свого генія плямував колоніальну політику царського режиму і закликав трудящих усіх народів до спільної боротьби проти царизму. Шевченко в «Кавказі» показав криваву епопею завоювання російським царизмом своїх колоній:

«За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі.
Отам то милосиві ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю,
Та й цькуємо. Лягло костями
Людей муштрованих чимало.
А сльоз! А крові! Напоїть
Всіх імператорів би стало,
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удових.* А дівочих,
Пролитих тайно серед ночі!
А матерніх гарячих сльоз!
А батькових — старих, кровавих!
Не ріки — море розлилось,
Огненне море...»

З величезною силою показав поет у «Кавказі», як царизм перетворив Росію в «тюрму народів», «благоденствуючих» під його ігом:

«А тюрм! а люду!.. Що й лічить!
Од молдаванина до фіна —
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!..»

З бичуючим сарказмом викривав Шевченко все лицемірство самодержавства, яке під виглядом насадження просвіти

і християнства здійснювало своє колоніальне грабіжництво, катування і винищення завойованих народів, зокрема на Кавказі:

«Просвітілись! Та ще й хочем
Других просвітити,
Сонце правди показати...
Сліпим, бачиш, дітям!!
Все покажем! Тільки дайте
Себе в руки взяти.
Як і тюрми мурувати,
Кайдани кувати —
Як і носити!.. І як плести
Кнути узлувати,—
Всьому навчим! Тільки дайте
Свої сині гори
Остатні... Бо вже взяли
І поле, і море!»

Поема «Кавказ», яку таємно поширювали в великому числі рукописних екземплярів, вперше була надрукована лише в 1859 р. в Лейпцігу в збірнику «Новые сочинения Пушкина и Шевченки».

В 1846 р. Шевченко поїхав у відрядження з експедицією, організованою «Комиссиею для разбора древних актов» з етнографічною і археологічною метою. Мандруючи по Правобережжю, він провадив тут агітацію серед селянства.

За спогадами сучасників, Шевченко «ходив у світі по селах, і тим, що збирались у корчмах, клав на стіл зерно пшениці і запитував, що б воно могло означати. Коли не могли відповісти, казав сам, що це — цар; далі розкладав навколо інші такі зерна і пояснював, що це генерал-губернатори і всякі чиновники; друге, ширше коло являло офіцерів, військових і далі, в кінці — панів. Коли слухачі уважно до цього приглядались, додавав: «А тепер наша черга — дивіться!» І, вийнявши з кишені цілу жменю пшениці, засипав нею всі розкладені зерна і говорив: «А це ми, — знайдіть но мені царя, губернатора, офіцерів чи хоч би навіть пана».

На цей час вірші Шевченка, за пізнішим свідченням Буташевича-Петрашевського, «разошлись в том краю (на Україні) во множестве и были причиной сильного волнения умов, вследствие которого и теперь Малороссия находится в брожении».

Семен Олійничук. В 1840-х роках на Україні жив і працював один з видатних представників кріпосної інтелігенції — Семен Олійничук. Він народився в 1798 р. у Вінницькому повіті Подільської губернії в родині селянина-кріпака, що належала поміщикам Собіщанським. В 1818 р. таємно від пана батько віддав свого сина вчитись у Вінницьку гімназію, де той пробув до 1824 р. і вийшов звідти освіченою на той час людиною. Коли Собіщанський хотів віддати Олійничука в рекрути, той утік і, купивши в шляхтича Сорочинського документи, прийняв католицтво і почав жити під чужим прізвиськом. Кілька років Олійничук був учителем по правобережних католицьких монастирях, а потім, повернувшись у православ'я, поїхав учителювати в Білорусію, де пробув кілька років.

В 1839 р. Олійничук повернувся на батьківщину і прийшов до свого поміщика. За втечу Олійничука заарештували і віддали під суд, який у 1843 р. звільнив його, визнавши «слабоумным». В 1845 р. Олійничук дістав від пана відпускну. З цього часу почався останній недовгий період його життя, коли він виступав з рішучим протестом проти кріпацтва. В 1847 р. Олійничук склав і послав Миколі I від імени поміщицьких селян Острозького повіту Волинської губернії прохання про переведення їх на оброк, подібно до державних селян.

Одержавши відпускну, Олійничук пішов мандрувати по Україні і Росії. Під час своїх постійних мандрівок по країні він збирав відомості про становище селян-кріпаків і «отвергая законность прав помещичьих и выставляя из разных рассказов частные злоупотребления их, замыслил описать все это в одном сочинении»¹. Олійничук справді взявся виконати свій намір і почав складати рукопис, який назвав: «Исторический рассказ природных или коренных жителей Малороссии Заднепровской, т. е. Киевской, Каменец-Подольской и Житомир-Волинской губернии про свое житье-бытье». Рукопис складався з ряду різних уривків — теоретичних, розповідних, розмовних, фольклорних.

Хоч Олійничук виступив у своєму творі з монархічними і релігійними переконаннями і різко націоналістичними погля-

¹ П. Е. Щеголев, Семен Олейничук, «Былое», 1906, № 4, с. 111.

дами на взаємовідносини українського народу з євреями, головне в його рукопису не це, а надзвичайно яскраве засудження кріпацтва і польського панського гніту. Тут Олійничук відбив надії селянських закріпачених мас Правобережної України, і це надає його праці великого позитивного значення.

Виступаючи проти кріпосництва, Олійничук писав: «Пойдите ж вы теперь по селам и вы там не в одном селе найдете несколько надесят, а даже несколько десят помещиков, а если село не из числа мелкопоместных, то там будет несколько семейств бурковых (безмаетковых), шляхты, прискивающих должностей и разных спекуляций. Там вместо великокняжеских тивунов и отроков, вечно пьяные атеисты с нагайками в руках, увеличивая своим принципалам интраты (прибутки) сами делаются принципалами или помещиками; вникните вы порознь в сельскую историю и каждого эконома или помещика действие,— мало ли там под жестокими побоями испустило дух, мало ли беременных поронило несчастный плод свой, мало ли там, не перенося своего горя, наводят на себя руки и собственноручно прекращают несчастную жизнь свою, мало ли там насильно сквернят супружеские ложа, растлевают невинных дев, там, говорю, безбожный бродяга, в крайней нищете, с одною же нагайкою в руках, едва проползет до села, вдруг делается ничем не ограниченным деспотом, всяк мужик с своею собственностью совершенно в его руках,— все перед ним трепещет, последнее яйцо, последняя курица с хаты летит к нему прямо, у него всякий день полная обора сельского скота, то с запрещенного пастбища, то с осенней земли (уруна), то с лесного запусту»¹.

Антикріпосницькі погляди Олійничука стали відомі царським властям. У листопаді 1849 р. чиновник особливих доручень Сивицький допитав його і познайомився з його рукописом, а в листопаді склав рапорт, де обвинуватив Олійничука в антиурядових поглядах. «Олейничук выражается — повідомляв Сивицький,— что дворяне торгуют крестьянами, и в этом случае у него прорывается много мыслей, противных настоящему порядку вещей и даже могущих вредно действовать на понятие народа».

¹ Там же, сс. 116—117.

Цього було досить для того, щоб розправитися з небезпечним агітатором серед селянства, яким Олійничук ніколи не був, але яким, на думку царських чиновників, міг легко стати. Тому, коли справа дійшла до самого Миколи I, він наказав посадити Олійничука в Шлісельбурзьку фортецю, куди той був приставлений в грудні 1849 р. В 1852 р. Олійничук умер у Шлісельбурзі. Так розправився царизм з одним з борців проти кріпосницького насильства і гніту.

4. РІСТ БУРЖУАЗІЇ НА УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ЧВЕРТІ XIX СТ.

Буржуазія на Україні в другій чверті XIX ст. Одночасно з розвитком промисловості і торгівлі на Україні різними шляхами — з купця, скупника, ремісничої верхівки, заможного прошарку селянства кількісно росла і економічно міцніла українська буржуазія. Під час царювання Миколи I дійшла свого розквіту торговельна діяльність братів Яхненків і Смиренка, які на великих спекуляціях хлібом, цукром і полотном склали собі на початок 1840-х років капітал понад 1 млн. карбованців асигнаціями¹. В 1840-х роках вони заснували три власні заводи і орендували четвертий.

Найбільшим представником української буржуазії, що підносила у цей період, був також глухівський купець Терещенко, що почав свою діяльність з торгівлі хлібом і цукром. В середині 1850-х років він збудував цукроварний завод у хуторі Михайлівському. Тоді ж у його руках було зосереджено 50% хлібної торгівлі м. Глухова (Чернігівської губ.), який був тоді одним з найбільших центрів хлібної торгівлі на Лівобережжі. Крім того, Терещенкові разом з купцем Біловським належали в 1850-х і на початку 1860-х років 202 крамниці (з 313) в гостинному дворі на Кролевецькому ярмарку (Чернігівської губ.). Здаючи їх купцям, що торгували на ярмарку, Терещенко і Біловський одержували прибутку понад 15 тисяч крб. сріблом на рік.

В цей же період почав свою діяльність у Сумах (на Харківщині) купець Харитоненко. Спочатку він торгував бакалійними товарами, орендував цукроварні заводи, а згодом

¹ На початку 40-х років курс асигнаційного карбованця майже дорівнював срібному карбованцеві.

став власником найбільших підприємств Харківської губернії.

Київська фірма купців Барських з кінця 1850-х років тримала в оренді казенну Київсько-Межигірську фаянсову фабрику. В 1850-х роках більшість шкіряних заводів у Києві сконцентрували в своїх руках підприємці Кобці, Митюки та ін.

На Полтавщині в першій половині XIX ст. орудували великі торговці — Іван Хандра, а пізніше два його сини, а також Пошивайло, Дадіїв та ін.

Таким чином, на протязі першої половини XIX ст. на Україні виріс новий шар української буржуазії, що зайняла міцне становище в ряді галузей виробництва і в торгівлі, і продовжувала й далі зміцнитись і зміцнити свою роль в економіці країни.

Брехливою фальсифікацією історії є так звана «теорія безбуржуазності української нації», висунута Грушевським і Винниченком як одна з основних теоретичних засад української націоналістичної контрреволюції в її боротьбі проти пролетарської революції.

Заперечуючи факт існування української буржуазії, а, значить, і класових суперечностей і класової боротьби всередині українського народу, націоналісти намагались подати весь історичний процес лише як боротьбу між різними національностями на території України, ставлячи своїм завданням за допомогою цієї шовіністичної теорії відтягти пролетаріат і селянство України від боротьби проти своєї національної буржуазії і поміщиків.

Поруч з українською буржуазією в другій чверті XIX ст. підсилено продовжували насаджувати свої підприємства також російські купці, які через це мали чимраз більший вплив на народне господарство України, будучи провідниками колоніальної політики царського самодержавства. В 1835 р. купець Фьодоров заснував у Харкові чавунно-ливарний завод. Брянські купці Мешков і Новіков заснували перші ливарні заводи в Одесі. Київські купці бр. Лічкові володіли Ковшилівською паперовою мануфактурою і разом з купцями Бубновими купили в 1852 р. Хабенську суконну мануфактуру. Підприємці Дехтерьови заснували в Києві велике ливарне підприємство тощо.

Єврейська буржуазія в другій чверті XIX ст. діяла головним чином на Волині, в Подільській і Київській губерніях. Тут у її руках було значне число суконних підприємств і частина цукроварних заводів. Але в основному єврейське купецтво обмежувало свою діяльність головним чином торгівлею і різними фінансовими операціями.

Уряд Миколи I, бачачи в ростучій буржуазії велику силу, починає все більше рахуватися з нею, притягати її на свій бік, усяко заохочуючи купців і підприємців до дальшого розвитку їх діяльності. Микола I улаштував для купців і фабрикантів урочисті прийоми в Зимньому палаці, виставки їх продукції тощо¹. Під час одного з своїх приїздів у Київ він прийняв у себе Яхненка. Як засоби для заохочення купецтва Микола встановив в 1832 р. для найбільш заслужених представників буржуазії звання почесних громадян і встановив мануфактурну раду, завданням якої було сприяти розвитку текстильної промисловості².

Для дітей буржуазії були відкриті реальні школи, а для підготовки технічного персоналу був відкритий Технологічний інститут³.

Але, не зважаючи на ці перші кроки назустріч промисловій буржуазії, царизм продовжував лишатись монархією кріпосників і поміщиків, де буржуазії відводилось другорядне місце. Вона була майже зовсім усунута від усякого впливу на загальний напрямок політики царизму, а правляче в країні дворянство з презирством третирувало її як «чорну кість», «аршинників» і «купчишок».

¹ В Києві в 1837 р. була влаштована губернська сільськогосподарська виставка, а в 1852 р. виставка сільських і фабричних виробів у Контрактовому домі, що охопила всю Україну, крім південних губерній. На виставках були «вироби землеробства, городництва і садівництва, шовківництва і бджільництва, селянських, ремісничих і фабричних виробів, господарські знаряддя, предмети живопису, різьбярства на дереві і слонової кістці, балаган тваринництва» (В. С. Иконников, Киев в 1654—1855 гг., с. 343). Всіх експонатів на виставці було понад 1500. Виставку відвідали близько 20000 чол. Подібна виставка була організована і в 1857 р.

² В цю раду входили найбільші промисловці і купці, а також представники дворянства і три професори — хемії, механіки і технології. На чолі ради стояв директор департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі міністерства фінансів.

³ Технологічний інститут був відкритий у Петербурзі в 1828 р.

Буржуазія в основному була міцно настроєна по-монархічному, покладаючи всі свої надії на допомогу і підтримку самодержавства. Але вже в цей час і в її середовищі починало назрівати незадоволення її політично приниженим становищем і неподільним пануванням у країні кріпосництва, що надзвичайно звужувало внутрішній ринок. Це й призводило до виникнення серед буржуазії опозиційних настроїв проти кріпосницько-дворянського режиму і вело до зародження буржуазного лібералізму.

На Україні в наслідок національного гніту і конкуренції з боку російської буржуазії, що підкорювала собі український ринок, ріст цих ліберальних настроїв серед української буржуазії сполучався з ростом серед неї національної свідомості. Це було одним з виявів процесу формування української нації. В національному русі, що розвивався в цей час на Україні, українська буржуазія, відтиснута царизмом на задній план, боролась насамперед за опанування місцевим ринком. Характеризуючи початок формування буржуазних націй на сході Європи в зв'язку з розвитком капіталізму, товариш Сталін казав:

«Буржуазія — головна дійова особа.

«Основне питання для молоді буржуазії — ринок. Збути свої товари і вийти переможцем у конкуренції з буржуазією іншої національності — така її ціль. Звідси її бажання — забезпечити собі «свій», «рідний» ринок. Ринок — перша школа, де буржуазія вчиться націоналізму»¹.

Кирило-Мефодіївське братство. З ростом на Україні капіталізму, з народженням і підсиленням української буржуазії в середині XIX ст., в містах почала оформлюватись і українська буржуазна інтелігенція, ріст якої стає особливо помітним починаючи з 1840-х років.

Українська інтелігенція виходила тоді здебільшого з дворянського середовища. Це було молоде покоління переважно дрібнопомісних дворян, що кидали батьківські маєтки, які руйнувались, і йшли на Україні в такі великі міські центри, як Київ і Харків. Тут ця молодь групувалась в університетах і по закінченню освіти ставала учителями,

¹ И. Сталин, Марксизм и национальный вопрос, Збірник «Марксизм и национально-колониальный вопрос», Партиздат ЦК ВКП(б), с. 11.

професорами, лікарями, урядовцями, формуючи таким чином кадри нової інтелігенції.

Молода українська інтелігенція все тісніше починала стикатися з представниками української і російської буржуазії, з досить поширеними тоді на Правобережжі ідеями польського національно-визвольного руху, все ближче знайомилась з передовою західноєвропейською буржуазно-політичною думкою і літературою того часу.

Ця нова інтелігенція, що народжувалась, починала виступати в 40-х роках XIX ст. на арену політичної боротьби, сполучаючи в своїх поглядах ідеологію ростучої української буржуазії і передової частини дворянства. Ця нова інтелігенція була провісником появи в майбутньому буржуазного демократизму і лібералізму.

Центром, де в 1840-х роках згруппувались значні кадри найпередовішої частини української інтелігенції, ставав Київ з його університетом. Тут після розгрому організації Конарського і виключення студентів-поляків значно зріс український прошарок, з якого і вийшло ядро першої таємної української політичної організації — «Кирило-Мефодіївського братства».

Кирило-Мефодіївське братство виникло на початку 1846 р. Основоположниками його були молодий історик М. Костомаров, колишній студент Н. Гулак і учитель В. Білозерський. М. І. Костомаров, походженням син поміщика і селянки-кріпачки, був учителем у Київській гімназії, а зліта 1846 р. — професором російської історії в Київському університеті. Гулак після закінчення Дерптського університету готувався до наукової роботи. Білозерський був учителем у Полтавському кадетському корпусі.

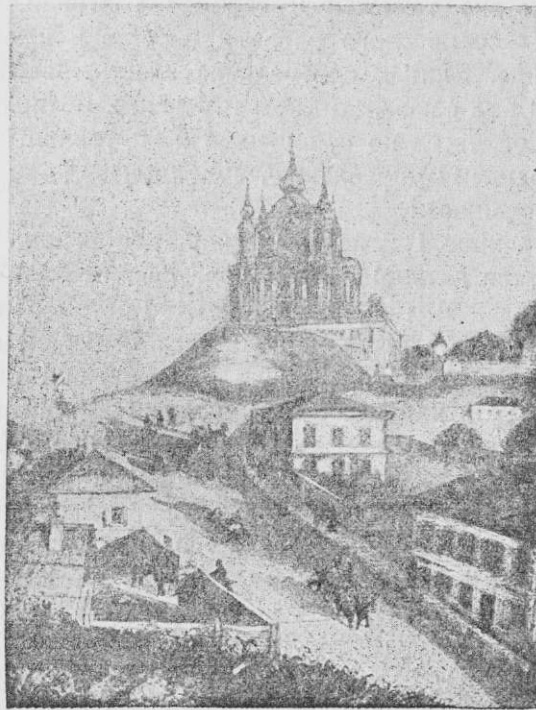
Крім них, в організацію входили П. Куліш, що був перед тим учителем в одній з петербурзьких гімназій, студенти Г. Андрузький, І. Посяда, А. Навроцький, А. Маркович і полтавський поміщик Н. Савич.

Походженням більшість кирило-мефодіївців належали до дрібнопомісного лівобережного дворянства. Майже всі вони були тісно зв'язані з ліберальними дворянськими колами, а також з буржуазією, зокрема з Смиренком, що був близько знайомий з деякими членами Братства.

Вся діяльність Кирило-Мефодіївського братства полягала

в тому, що члени його збирались один у одного для обміркування різних політичних питань і вироблення певних програмних і тактичних засад Братства.

Свою кінцевою метою кирило-мефодіївці ставили утворення буржуазної республіки в формі федеративної слов'ян-

Краєвид Києва (рисунок першої половини XIX ст.).

ської держави, яка об'єднувала б українців, росіян, поляків, чехів, хорватів, сербів і болгар. «Наши дружеские беседы обращались более всего к идее славянской взаимности» — писав Костомаров у своїй автобіографії¹.

«Взаимность славянских народов в нашем воображении не ограничивалась уже сферою науки и поэзии... Мимо нашей воли стал нам представляться федеративный строй, как самое счастливое течение общественной жизни славянских наций. Мы стали воображать все славянские народы соеди-

¹ Н. Костомаров, Автобиография, вид. 1922 р., с. 187.

ненними между собою в федерацию, подобно древним греческим республикам или Соединенным Штатам Северной Америки, с тем, чтобы все находились в прочной связи между собой, но каждая сохраняла свято свою отдельную автономию. Во всех частях федерации предполагались одинаковые основные законы и права, равенство веса, меры и монеты, отсутствие таможен и свобода торговли, всеобщее уничтожение крепостного права и рабства в каком бы то ни было виде. Единая центральная власть, заведывающая сношениями вне союза, войском и флотом, но полная автономия каждой части по отношению к внутренним учреждениям, внутреннему управлению, судопроизводству и народному образованию»¹.

Найдокладніше і найсистематичніше програма Братства була викладена в творі Костомарова «Книга бытия украинского народа». В цій своїй роботі Костомаров шляхом екскурсів в історію України показував соціальні відносини України, старанно підкреслюючи демократичні риси в суспільному житті українського народу. Цим він обгрунтував свою ідею про передову месіанську роль України в плеяді слов'янських народів, які повинні утворити майбутню всеслов'янську федерацію. Він змальовував справу так, що Україна, в протигагу Росії, де панував царизм, і Польщі з її аристократичним правлінням, «не любила... ні царя, ні пана», бо не хотіла... «ітти у слід язиков, а держалась закону божого»².

Суспільний лад України до її приєднання до Росії «Книга битія» малювала як вільний «козацький строй», «істее братство», де всі ніби були вільні і рівні. Цей устрій, на думку Костомарова, і був прообразом вільних і рівноправних відносин у всеслов'янській федерації³.

¹ Н. Костомаров, Автобиография, с. 183. В «Прокламації до українського народу», написаній Костомаровим, ця вимога ставилась ще чіткіше. Прокламація вимагала, щоб у кожній республіці були «всеобщее равенство и свобода и никакие различия сословий».

² Книга битія, §§ 72 і 77.

³ «І встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх славян — говорилось про це в «Книзі битія» — і почують крик її, і встане Славянщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні пре-

В основі програми кирило-мефодіївців лежали ідеї панславізму, тобто вимога утворення всеслов'янської держави, дуже поширена тоді в Росії і в західних слов'ян¹.

Панславістські ідеї зближали кирило-мефодіївців передусім не з російськими слов'янофілами², а з чеськими панславістами (кирило-мефодіївці через Куліша і Гулака були особисто тісно зв'язані з найвидатнішими представниками панславізму в Чехії — Ганкою, Штурмом та ін.). Кирило-мефодіївці, як і панславісти взагалі, не сприймали революційних ідей передових країн Західної Європи. «Должно стараться — казав на допиті Білозерський — отдалить влияние чужеземных идей, исполненных космополитизмом и противных славянским чувствам».

На думку Костомарова, яку він висловив пізніше в «Автобіографії», Кирило-Мефодіївське братство не повинне було боротися революційним шляхом «против существующего общественного порядка и установленных предрержащих властей»³. Скасування кріпацтва кирило-мефодіївці споді-

восходитьства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні в Хорутан, ні в Сербії, ні у Болгар, і Україна буде непідлеглою Річчю посполітою в Союзі Славянським. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, егоже небрегоша зиждуши, той бисть во главу угла». (Там же, §§ 103, 104).

¹ Панславізм виник у першій половині XIX ст. серед підкорених Австрії хорватів і чехів. Творці і пропагандисти панславізму — учені Добровський, Колар, Шафарик ставили собі метою утворення єдиної слов'янської держави, що об'єднувала б усі слов'янські народи. Панславізм знайшов велику підтримку з боку російського царизму, який використав його для агітації серед слов'янських народів, що жили в Туреччині і Австрії, за приєднання до Росії. Російські представники панславізму, так звані слов'янофіли, висували ідею про те, що саме Росія повинна бути «центром тяготения славянской расы».

² Представником цієї течії були Хомяков, брати Кірієвські, брати Аксакови, Самарін та ін. Слов'янофіли висували ідею «самобутності» Росії, протиставляючи її «гнилому» Заходові. В своїх творах вони підводили теоретичну базу під висунутий кріпосницьким царизмом лозунг охорони в Росії «православия, самодержавия и народности». Ідеалізуючи взаємовідносини селян-кріпаків з поміщиками, підкреслюючи «патріархальні» сторони кріпосницьких взаємовідносин, слов'янофіли виступали проти всякого прогресу в бік західноєвропейської культури (починаючи з Петровських реформ) і пресповідували поворот Росії знову до часів Московської Русі.

³ Автобиография, с. 189.

вались провести зверху, апелюючи до великодушності самих поміщиків¹. Звідси їх недовір'я до французької буржуазної революції, яка, на їх думку, привела французів до ще гіршої неволі, ніж та, в якій вони жили раніш².

Кирило-мефодіївці вважали можливим досягти здійснення своєї програми в основному мирними засобами, шляхом суспільних реформ, поширення серед народу освіти і ідей, викладених у програмі братства. Найближчим і найвірнішим шляхом для досягнення цієї мети в далекому майбутньому вважалось виховання суспільства в дусі таких ідей, а тому вважалось необхідним, щоб в університетах та інших учбових закладах були люди, щиро віддані цим ідеям і здатні прищиплювати їх молодим поколінням.

Серед ліберального в значній своїй частині Кирило-Мефодіївського братства помітно виділялось кілька членів, що займали радикальніші позиції і представляли ліву групу в цій організації. Це були Гулак, Савич та інші. До Братства увійшов і Т. Г. Шевченко, хоч його революційно-демократичні погляди йшли в розріз з ліберальними настановами частини кирило-мефодіївців.

За бідними даними, що дійшли до нас, Гулак відрізнявся від інших членів Братства прагненням до революційної тактики, відстоюючи необхідність повстання проти царського уряду.

Студент Петров у своєму доносі на кирило-мефодіївців писав про тактику Гулака: «... предполагая соединить славянские племена и ввести в них народное правление, он надеялся достигнуть этого возбуждением русского народа и славян к восстанию против верховных властей их».

Савич, близько знайомий з ідеями західноєвропейського утопічного соціалізму, за свідченням Костомарова, «обнаруживал коммунистические мысли», «был помешан на французском коммунизме».

¹ В «Книзі биття українського народу» говорилось: «Пани повинні свободити своїх невольників і зробитися їм братами» (§ 40).

² «Збунтувались французи і сказали: «Не хотим, щоб були у нас королі та пани, а хотим бути рівні й вільні. Але тому не можна було статися, бо тільки там свобода, где дух христов, а дух божий уже перед тим вигнали з Франції королі та маркізи та філософи. І французи короля свого забили, панів прогнали, а самі почали різатися і дорізались до того, що пішли у гіршую неволю» (§§ 50—52).

Шевченко, зближаючись з кирило-мефодіївцями, прагнув перетворити Братство в організацію, яка була б знаряддям революційної боротьби проти ненависного царизму.

Шевченко в корені розходився з поміркованою частиною Братства (Костомаровим і Кулішем) і різко засуджував їх тактику відмовлення від революційної боротьби проти царизму. «Когда я уведомил Шевченко о существовании Братства — казав Костомаров — он сразу же проявил готовность вступить в него, но отнесся к его идеям с большим пылом и с крайней нетерпимостью, что уже тогда стало поводом многих споров между мной и Шевченко». Шевченко прагнув до активної революційної роботи і завжди докоряв Костомарову за те, що той «много говорил, а действовал слабо».

Після доносу студента Петрова Кирило-Мефодіївське братство було викрите, а 31 березня 1847 р. Костомарова, Куліша, Білозерського та інших було заарештовано і вислано в різні місця Росії. Найбільша кара припала Шевченкові, від якого через його революційні переконання відмежувались на допитах деякі члени братства

Так закінчила своє існування ця перша політична організація української буржуазної інтелігенції.

Арешт і заслання Шевченка. 5 квітня 1847 р. коло Києва був заарештований за його революційну діяльність Т. Г. Шевченко; жандармам удалось установити зв'язок Шевченка з щойно розгромленим Кирило-Мефодіївським братством. Всі твори Шевченка були конфісковані.

Після допиту в «III отделении» в Петербурзі 30 травня 1847 р. був ухвалений вирок: «Художника Шевченко за сочинение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений, как одаренного крепким телосложением, определить рядовым в Оренбургский отдельный корпус, с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него ни под каким видом не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений». До цієї постанови Микола I додав: «Под строжайший надзор, с запрещением писать и рисовать». 23 червня 1847 р. Шевченка привезли в Орську фортецю (200 кілометрів за Оренбургом), де й призначили в військову частину.

Для поета почалося тяжке, безрадісне й безправне життя миколаївського солдата. Йому довелося пройти через усі знущання, які переживала тоді принижена і забита маса. «Трудно, тяжело, невозможно заглушить в себе всякое человеческое достоинство, стать на вытяжку, слушать команду и двигаться как бездушная машина» — писав він. А особливо тяжко було поетові терпіти заборону писати й малювати. «Если бы я был изверг, кровопийца — писав Шевченко в своєму «Журналі», — то и тогда для меня удачнее казни нельзя было бы придумать, как сослав меня в отдельный Оренбургский корпус солдатом. Вот где причина моих невыразимых страданий. И ко всему этому мне запрещено рисовать. Отнять благороднейшую часть моего бедного существования... Август-язычник, ссылая Назона к диким гетам, не запретил ему писать и рисовать. А христианин N (Микола I) запретил мне то и другое. Оба палачи».

Але воля Шевченка до боротьби була непоборна. Таємно, «ховаючись від начальства», продовжував він малювати і писати вірші.

Не припиняючи і в засланні боротись своїм огненным словом проти панів і царизму, поет написав під впливом революції 1848 р. поему «Царі», повну ненависті до коронованих палачів:

«Бодай кати їх постинали
Отих царів, катів людських» —

казав він там.

Літературна і громадсько-політична діяльність Шевченка після повернення з заслання. Після десятилітнього заслання, в листопаді 1857 р., Шевченко був звільнений. Царська казарма, муштра, знущання не зломали духу поета. «Мне кажется, что я точно тот же, что был и 10 лет тому назад» — записував він у своєму «Журналі». Не вдалось «ужасному опыту коснуться своими железными когтями моих убеждений, моих младенчески-светлых верований».

Заслання ще більше загартувало поета-революціонера. Після повернення його звідти почався період дальшого розвитку його творчості.

На початку квітня 1858 р. Шевченко оселився в Петербурзі. Тут він зблизився з гуртком журналу «Современник», на чолі якого стояв Чернишевський. Свою ідейну

близькість і спільність поглядів з передовими борцями російського революційного руху і з кращими представниками російської літератури першої половини XIX ст. Шевченко ще раніш не раз відзначив у своєму «Журналі»-щоденнику і в листах. Він з надзвичайною пошаною і любов'ю говорив про декабристів, називаючи їх «первыми нашими апостолами-мучениками».

В щоденнику за 1857 р. він писав з приводу своїх вражень про відоме видання Герцена «Полярная звезда»: «Обертка», т. е. портреты первых наших апостолов-мучеников меня так тяжело, грустно поразили, что я до сих пор не могу отдохнуть от этого мрачного впечатления. Как бы хорошо было, если бы выбить медаль в память этого грустного события. С одной стороны портреты этих великих мучеников с надписью — первые русские благовестители свободы, а на другой стороне медали — портрет неудобозабываемого Тормоза (Миколи І — Ф. Я.) с надписью — «не первый русский коронованный палач».

Чимало вплинув на творчість Шевченка також поет-декабрист Рилеев¹.

До Герцена Шевченко ставився з справжньою побожністю, називаючи його «изгнанником-апостолом», «святым человеком». Одержавши вперше номер нелегального «Колокола», що видавав Герцен за кордоном, Шевченко писав у своєму щоденнику: «Я первый раз сегодня увидел газету и с благоговением облобызал».

Повернувшись з заслання, Шевченко посилав на Україну своїм знайомим лондонські видання Герцена і революційні вірші поета Курочкина (що входив у гурток «Современника»), сприяючи цим поширенню на Україні революційно-демократичних ідей.

Величезне враження справив на поета і великий російський письменник-демократ Салтиков-Щедрін. Восени 1857 р., повернувшись із заслання, Шевченко познайомився з його «Губернскими очерками». «Мне теперь много нужно прочитать — записував Шевченко 5 вересня 1857 р. в щоденнику.— Я совершенно отстал от новой литературы. Как

¹ Особливо яскраво відбився вплив поеми Рилеева «Войнаровский» на поемі Шевченка «Тризна», написаній в 1843 р. російською мовою.

хороши «Губернские очерки», в том числе и Мавра Кузьмовна Салтыкова... Подобные глубоко грустные произведения иначе и читать не должно. Я благоговеею перед Салтыковым. О, Гоголь, наш бессмертный Гоголь! Какою радостью возрадовалась бы благородная душа твоя, увидя вокруг себя таких гениальных учеников своих. Други мої, искренні мої, пишіть, подайте голос за эту бедную, грязную, опаскуженную чернь. За этого поруганного бессловесного смерда».

Шевченко любив і прекрасно знав твори Пушкіна і Лермонтова. Він часто цитував Пушкіна в своїх творах і листах і задумав у липні 1857 р. написати по-російськи поему в дусі пушкінського «Анжело»¹.

Марно намагались українські ліберальні письменники на зразок Куліша зтягти Шевченка в свій табір і примусити його порвати з російською революційною демократією, називаючи представників її «москалями». «Оце будуть тебе підбивать москалі, то ти не дуже піддавайся і моєї ради не занехай» — писав Куліш Шевченкові перед поверненням поета з заслання. Але на Шевченка не вплинули ці поради з ліберального табору. Повернувшись з заслання, він відкрито заявив себе одноступцем і соратником Чернишевського і його друзів.

Шевченко різко негативно ставився до ідеалізації життя українського села в творах Квітки-Основ'яненка, Гребінки та інших українських письменників. Відповідаючи їм, Шевченко ще в 1850 р. писав:

«Якби ви знали, паничі,
Як люди плачуть живучи,
То ви б елегій не творили,
Та марно бога не хвалили,
На наші сльози сміючись...
За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм?
..... В тім гаю,

¹ У щоденнику своєму він писав, що «построил каркас поэмы в роде «Анжело» Пушкина, перенеся место действия на Восток, и назвал ее «Сатрап и Дервиш». При лучших обстоятельствах я непременно исполню этот удачно проектированный план. Жаль, что плохое владее русским стихом. А эту оригинальную поэму нужно непременно написать по-русски».

Т. Г. Шевченко.

У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая...»

В 1858 р. Шевченко разом з Чернишевським виступили проти антисемітського цькування, яке підняв журнал «Иллюстрация», що пропонував позбавити євреїв громадських прав. В своєму протесті, надрукованому в «Русском Вестнике», Чернишевський, Шевченко та інші літератори-демократи писали: «Никакой честный человек не может оставаться равнодушным при таком позорном поступке, и вся русская литература должна как один человек с негодованием протестовать против него».

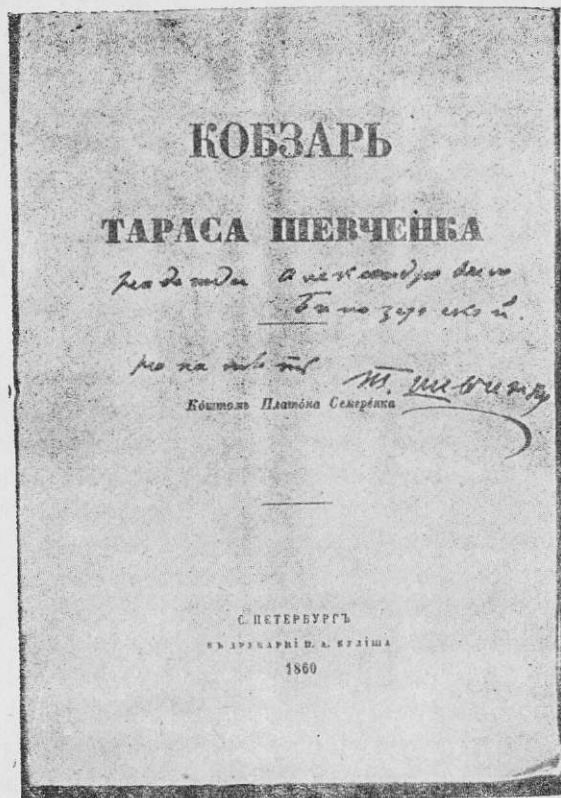
В цей останній період діяльності поета його твори набули особливої політичної гостроти. За свідченням одного сучасника, «Обличения Шевченко стали... безудержными; он разит и бьет, он весь пылает каким-то бешеным, всеистребляющим огнем»

Революційний пафос, заклик до повалення ненависного царського ладу, до розправи з панами досяг у Шевченка найвищого піднесення в його творі «Загинеш, згинеш, Україно»:

«Не втечете
І не сховаєтесь! Усюди
Вас найде правда-мста, а люди
Підстережуть вас, на тотеж
Уловлять, і судить не будуть:
В кайдани туго окують,
В село на зрище приведуть,
І на хресті отім, без ката
І без царя, вас біснуватих.
Розтнуть, розірвуть, розіпнуть,
І вашої кровію, собаки,
Собак напоять!..»

Російські революційні демократи давали дуже високу оцінку Шевченкові як своєму однодумцеві і соратникові. «Имея... такого поэта как Шевченко, малорусская литература... не нуждается ни в чьей благосклонности» — писав Чернишевський. А Герцен у Лондоні говорив про Шевченка: «Он тем велик, что он совершенно народный писатель... но он имеет гораздо большее значение, чем Кольцов, так как Шевченко также политический деятель и явился борцом за свободу».

Весною 1859 р., відданий під нагляд поліції, Шевченко виїхав на Україну. Тут він знову розвинув агітацію проти царизму, поміщиків і попів. За свідченням Максимовича, у якого Шевченко жив у червні 1859 р. в с. Прохорівці на

Титульна сторінка «Кобзаря» вид. 1860 року з автографом Шевченка (з матеріалів Київського історичного музею).

Полтавщині, поет-революціонер «проводил время в поле и в... других местах; рисовал, беседовал с крестьянами... кощунствовал». В розмовах з селянами Шевченко переконував їх відмовитись від віри в бога, викриваючи релігійні міфи. Свої антирелігійні погляди Шевченко виразив у поемі «Марія» і в віршах «Світе ясний, світе тихий»:

«Будем, брате,
З багрянниць онучі драти,
Люльки з кадил закуряти,

Явленими піч топити,
А кропилом будем, брате,
Нову хату вимітати».

Шевченко був твердо переконаний у тому, що «селянська» реформа, яка готувалась тоді і про яку багато говорили в ліберальному суспільстві, нічого не дасть селянству. В своєму творі «Я не нездужаю» (1858 р.) поет закликає селянство не вірити цареві, не чекати від нього волі, а самому завоювати її із зброєю в руках:

«Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула — цар Микола
Її приспав, а щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить
Та добре вигострить сокиру
Та й заходиться вже будить...»

Цей твір особливо наочно показував повний збіг поглядів Шевченка і Чернишевського, який у своєму знаменитому листі до Герцена, опублікованому в 1859 р. в «Колоколі», виступив проти ліберальних вагань Герцена і з закликом до народного повстання проти царизму¹.

Протягом довгого часу Шевченко провадив серед селян революційну агітацію, закликаючи їх до повстання і поширюючи по селах свої революційні твори.

13 липня 1859 р. Шевченка було знову заарештовано і посаджено в київську фортецю, звідки його незабаром відправили в Петербург і віддали під нагляд жандармів. В столиці Шевченко прожив недовго: роки заслання остаточно підірвали здоров'я поета і 26 лютого 1861 р. він умер.

В своїх творах Шевченко мріяв про правду — революцію, яка

¹ В цьому листі Чернишевський, закликаючи, як і Шевченко, до повстання проти царизму, писав: «Наше положение ужасно, невыносимо, и только топор может нас избавить, и ничто кроме топора не поможет. Эту мысль уже вам, кажется, высказывали и она удивительно верна,— другого спасения нет. Вы все сделали, что могли, чтобы содействовать мирному решению дела. Перемените же тон, и пусть ваш «Колокол» благовестит не к молебну, а зазвонит в набат К топору зовите Русь!».

М. Г. Чернишевський.

«Слово нове
Між людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе
Од ласки царської».

Майбутній соціальний лад Шевченко уявляв собі як лад «без холопа і без пана», де звільнений щасливий народ живе вкупі у «веселих селах».

«Оживуть степи, озера,
І не верстові,
А вольні, широкі
Скрізь шляхи святі
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владки.
А раби тими шляхами
Без гвалту і крику
Позіходяться до купи
Раді та веселі,
І пустиню опанують
Веселі села.» —

так казав він.

Частина українських націоналістів і націонал-фашистів намагалась використати ім'я Шевченка як прапор боротьби проти революції, малюючи його мало не батьком українського націоналізму, ідейним предтечею петлюрівщини. Зате друга частина українських фашистів, бачачи в Шевченку насамперед непримиренного ворога українських і всяких інших поміщиків, усяко намагалась розвінчати його, заявляючи, що з «культу Шевченка пора покінчити».

Грубою й підлою фальсифікацією справжньої суті творчості Шевченка були також уперті намагання українських буржуазних націоналістів поділити творчість поета на два періоди — на період захоплення «націоналістичним романтизмом» і період «зрілості», коли поет ніби переоцінив цінності, відкинув свою ранню романтику і «ідеалізацію минулого України», і лише тоді став справжнім народним поетом і революціонером. Насправді ж від початку до кінця всю творчість Шевченка наскрізь пронизує ідея любові до батьківщини, до народу, ідея революційної боротьби проти кріпосницького і національного гніту. Саме за це ми й шануємо Шевченка як великого поета-революціонера.

5. РІСТ РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ В КІНЦІ 1840-х РОКІВ І БОРОТЬБА МИКОЛАЇВСЬКОЇ РЕАКЦІЇ ПРОТИ НЬОГО

Вплив революції 1848 р. на революційних демократів. Потужний поштовх до дальшого росту і оформлення революційної думки і революційно-демократичних сил у Росії і на Україні дала революція 1848 р.

Звістки про хід революції, не зважаючи на всі поліційні і цензурні рогатки, проникали в Росію і на Україну і через пресу, і через осіб, що приїздили зза кордону, і всякими іншими шляхами. Під безпосереднім впливом революції 1848 р. ріс і оформлювався майбутній проводир російських революційних демократів М. Г. Чернишевський, тоді ще 20-річний юнак-студент. Свое повне співчуття революції Чернишевський яскраво відбив у щоденнику, де писав, що чимраз більше зміцняється «в правилах социалистов, причисляя себя к крайней партии ультра». А 30 вересня він зробив ще виразніший запис: «Мне кажется, что я стал по убеждениям в конечной цели человечества решительно партизаном социалистов и коммунистов и крайних республиканцев»¹.

Українська революційна демократія в особі Шевченка також зустріла революцію 1848 р. палким співчуттям. Особливо яскраво це співчуття виявилось у поемі Шевченка «Неофіти», написаній поетом після повернення з заслання. Називаючи революцію «святою зорею», а царя «мерзенним старцем», Шевченко писав:

«Лютуй, лютуй,
Мерзенний старче! Розкошуй
В своїх гаремах! Ізза моря
Уже встає святая зоря.
Не громом праведним, святим
Тебе уб'ють. Ножем тупим
Тебе заріжуть, мов собаку,
Уб'ють обухом».

Інвентарна реформа і селянський рух 1848 р. на Україні. Нове піднесення селянського руху намітилось у 1848 р. на Правобережжі. За цей рік з 70 випадків селянських висту-

¹ Див. А х у н, «1848 г. в России (Хронологическая канва)». Исторический журнал, 1938, № 3, с. 71.

пів, офіційно зареєстрованих по всій Росії, 40 припадало на Україну. Безпосереднім поштовхом до цього нового піднесення руху, крім росту панщини, була так звана «інвентарна реформа» 1847—1848 рр.

На Україні і в Польщі ще з XVI ст. існували інвентарі, тобто періодичні описи маєтків, які складали поміщики для обліку своїх кріпаків, їх інвентаря і встановлення розмірів панщини та інших повинностей. Ці інвентарі були приватною справою поміщиків і були для них необов'язкові. Розміри панщини та інших селянських повинностей, які встановлювались інвентарями, нічим не були обмежені і цілком залежали від розсуду поміщиків. Уряд вирішив зробити складання інвентарів обов'язковим для правобережних поміщиків. В 1848 р. Бібіков опублікував так звані «Інвентарні правила»¹.

Суть інвентарних правил сходила до такого: 1) вся земля, що була під час заведення інвентарів у руках селян, закріплювалась за ними, і поміщик не мав права збільшувати свою ріллю коштом селянських наділів; 2) за землі, відведені поміщиками селянам, останні мусили відбувати панщину залежно від розміру одержаного наділу; для визначення розміру панщини селяни поділялись на три розряди — тяглових, напівтяглових і нетяг, або городників, що не мали робочої худоби; тяглові повинні були відбувати триденну панщину на полі, напівтяглові — дводенну, нетяги мусили виконувати різні непольові роботи на поміщика; 3) заборонялись усякі додаткові натуральні побори і податки на користь поміщика.

Правила ці, формально регламентуючи панщину і тим самим обмежуючи до певної міри поміщицьку сваволю, були спрямовані по суті проти польських поміщиків і мали демагогічну мету: створити в особі кріпаків Правобережжя опору царизму проти польського руху, який мав багато прихильників серед дрібної і середньої шляхти Правобережжя.

Але в основному заведення інвентарних правил ні в чому не змінило становища селян. Ніякого контролю над проведенням «інвентарів» у життя і тим більше ніяких кар за по-

¹ Перший їх варіант був опублікований ще в 1847 р.

рушення їх поміщиками встановлено не було. Навіть більше: селянам під страхом суворих кар було ще раз заборонено скаржитись на своїх панів. Селяни дуже скоро зрозуміли, що інвентарі залишили все по-старому. В сучасній пісні про інвентарні правила співалось:

«Зразу добре радилися;
Заповняли «йовантарії»,
А там стали шкуру дерти
Як і спершу дерли,—
Цілий тиждень верзувати,
Як і верзували,—
А в неділю ранесенько
До випасу гнати;
Атамани з батогами
З нагайом — гуменний,
На роботу цілий тиждень
Гонять, мов скажених»

«Что из того, что в «Правилах» говорилось, с каких лет можно брать человека в работу и с каких не должно, сколько дней работать в неделю мужчине и сколько женщине, сколько, например, снопов и какого хлеба и какой меры нажать или обмолотить и проч. Но попробуй сказать, что он (поміщик) требует не по «Правилам», сейчас тебя в зубы или нагаем, либо на конюшню под розги, а то к становому отправит, как бунтовщика. И сколько из нас за такие упоминки о «Правилах» поплатились розгами в стану, в тюрьмах сидели, были выселяемы и ссылаемы» — пише колишній кріпак про проведення в життя інвентарних правил¹.

Жерстоко розчаровані в своїх надіях на звільнення й одержання землі, селяни почали хвилюватись. На самій Київщині рух охопив понад 100 сіл. Ці виступи мали переважно форму масового відмовлення кріпаків від відбування панщини. Найбільші виступи, зв'язані з інвентарною реформою, були в селах Ребедайлівці (Чигиринський повіт), Жаботині (Черкаський повіт, Київської губ.), Кримні і Дубечному (Волинь). В Ребедайлівці селяни в березні 1848 р. відмовились прийняти так звані «робочі книжки», куди за інвентарними правилами записували відбуті повинності. Селяни вважали, що «робочі книжки» несуть їм ще гіршу

¹ Киевская Старина, 1887, № 12, с. 748.

панщину. На село було виряджено військову команду. Після двох сутічок з солдатами найактивніші учасники руху Олександр Рекун, Гнат Ткаченко, Степан Бичок, Максим Швець та ін. були заарештовані. Після 6-місячного ув'язнення Рекуна і Ткаченка покарали шпіцрутенами, давши кожному по 1500 ударів, а потім заслали їх на кілька років в арештантські роти. Інших заарештованих повернули їх поміщикам.

Виступ жаботинських селян розгорнувся в червні 1848 р. в маєтку поміщика Флорковського. Коли сюди з'явилися чиновники, прислані Бібіковим для заведення інвентарних правил, селяни відмовились підкоритись їм і «рішуче заявили, що більш як один день згонного на місяць відробляти не будуть». Спроба заарештувати проводирів руху не вдалась. Заколот перекинувся в сусідні містечка Матусів і Бурти. Налякані управителі Матусова згодилися, щоб селяни відбували панщину по одному дню на тиждень. У липні Бібіков прислав в охоплений рухом район війська. Спочатку рух був придушений в Матусові й Буртах, де властям удалось заарештувати одного з провідників виступу — селянина Полтавця, а потім приступили до приборкання в Жаботині. Спроби карного загону схилити тут селян за допомогою попа до виконання інвентарів ні дого чого не привели. До 1000 ~~селян~~ озброєних дрюками й рогатинами, з криком «бий козаків» напали на панський дім, де розташувалась частина карного загону, і вигнали звідти козаків. Друга частина селян роззброїла і примусила тікати решту козаків, розміщених на заїздах.

Жаботинські селяни налагодили зв'язок з сусідніми селами — Сумками, Голов'ятиним і Прусами і почали готуватись до збройної боротьби. На чолі руху стояли селяни Наум Мокренко, Аврам Кікоть, Семен Плужний, Семен Юрченко, Ничипор Бобошко, Пилип Харченко та інші.

Через кілька днів у Жаботин вступили три сотні козаків. Рух був приборканий¹. 9 селян також схопили і посадили в в'язницю. В грудні 1848 р. в Жаботині було проведено публічні езекуції над проводирями руху. Кікоть і Мокренко одержали по 1000 ударів, четверо по 500 і троє по 250 уда-

¹ Придушенню повстання сприяла також епідемія холери, що спалахнула в Жаботині.

рів шпіцрутенами. Після цього шістьох відправили в арештантські роти, а трьох звільнили.

Заколот жаботинських селян щодо розмаху й упертості був одним з найзначніших на Україні протягом усієї першої половини XIX ст. Великий розмах жаботинського виступу пояснювався, крім зазначених вище причин, ще й тим, що Жаботин раніш був одним з центрів гайдамацького руху. У місцевих селян ще жили в пам'яті традиції гайдамацьких повстань, збереглись перекази й пісні про них¹.

Рух селян села Кримни і Дубечанського фольварку гр. Браніцької стався в березні 1848 р. Селяни відмовились виконувати панщину за інвентарними правилами і заявили, що хочуть бути на оброку однаково з казенними селянами. Поліційний пристав заарештував у Кримні двох селян, але через кілька годин озброєна сокирами юрба звільнила своїх товаришів. Через деякий час у Кримну була виряджена військова команда разом з земським справником, який зібрав сход і вимагав у селян скоритися. Коли ті відмовились, з сходу було схоплено кілька чоловіка, а решту розігнали нагаями. Після цього рух перекинувся в Дубечне, де до місцевих селян приєднались селяни сіл Рокитного, Глухів, Теклі і Лютків, усього до 500 чол. Всі спроби справника примусити їх згодитись відбувати панщину ні до чого не привели: селяни продовжували триматись разом і не розходились кілька днів. Лише коли в Дубечне прибули дві роти солдат і заарештували 207 чол., рух був придушений².

В цілому в 1830 — 1840-х роках селянський рух піднісся порівнюючи з першою чвертю століття на значно вищий ступінь. Зовнішньо він виявлявся в тих самих формах — утечах, убивстві поміщиків, партизанській боротьбі, масових

¹ Черкаський земський справник писав між іншим про це в своєму рапорті київському цивільному губернаторові таке: «Жаботин в прежние времена был гайдамацкою сечью и главным притоном этих разбойников и... у здешних современников живо еще рисуются в воображении переданные им прадедами их буйства, своеволия и пренебрежения законных прав» (Київський центральний історичний архів, Фонд київського громадянського губернатора, судова частина, № 56 за 1848 р.).

² Див. УЦІА, Фонд київського генерал-губернатора, секретна частина, № 102 за 1848 р.

виступах, але всі ці форми руху стали упертіші, набули більшого розмаху. Досить було порівнюючи невеликого поштовху на зразок заведення інвентарних правил, щоб на боротьбу піднялась значна кількість правобережного селянства. В деяких селах заколоти тривали по багато років. Наприклад, у маєтку поміщиці Закашевської на Волині з 1811 до 1848 р. селяни, не бажаючи бути поміщицькими, повставали п'ять разів. Кінець-кінцем маєток здали в казну.

Селянський рух цього періоду, що розгорнувся в Росії і на Україні, примусив царський уряд, не зважаючи на підсилення реакції, значно виразніше, ніж у першій чверті століття, поставити питання про селянську реформу: «Як відомо — писав з цього приводу Маркс,— заклик до звільнення кріпосних уперше голосно і настирливо прозвучав при Олександрі I. Цар Микола все своє життя займався питанням про звільнення кріпосних; для цього він у 1838 р. заснував міністерство державного майна, в 1843 р. наказав йому зробити підготовчі кроки, а в 1847 р. видав навіть сприятливі для селян закони про відчуження дворянських земель...»¹.

Під тиском селянського руху царський уряд спробував трохи відкрити клапан і трохи розрядити добровільною угодою поміщиків і кріпаків селянську революцію, що насувалася. Видане в 1842 р. «Положение об обязанных крестьянах» давало поміщикам право переводити селян на становище «зобов'язаних». За цим положенням селянин формально переставав бути власністю поміщика, але лишався, як і раніш, прикріпленим до поміщицької землі. Одержуючи від поміщика в своє користування землю, «зобов'язаний» селянин мусив за цю землю відбувати панщину або платити оброк. Становище його мінялось тільки в тому, що поміщик не мав права розпоряджатись його особою (продавати, переводити в дворові тощо), не міг на власну волю забрати в «зобов'язаного» виділений йому наділ і збільшити розмір панщини чи оброку, передбачений договором. Але право користування цим законом було віддане на добру волю самих поміщиків, через що закон цей не вніс ніяких помітних змін у кріпосницькі взаємовідносини. По всій Україні

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XII, ч. I, с. 361.

за законом 1842 р. були «звільнені» селяни лише в маєтках гр. Потоцьких у Подільській і Київській губерніях, загальним числом 25,5 тисяч.

Відгуки революції 1848 р. на Україні і боротьба царизму проти революції. Звістки про революцію 1848 р. на Заході, підсилення селянського руху викликали в поміщиків тваринний страх перед революцією: «Дворянство сходиться в одном — в чувстве страха восстания крестьян» — писав про тодішні настрої історик Погодін, одверто заявляючи: «Мирно для нас не страшен, но для нас страшен Емельян Пугачев. На сторону Мадзини не пойдет никто, а Стенька Разин лишь кликнет клич...»

Боячись селянського повстання, волинські поміщики весною 1848 р. масами тікали з своїх маєтків у Житомир під охорону урядових військ, звертаючись у той же час до Миколи з численними адресами, де вимагали рішучої розправи з селянським рухом і виявляли готовість дати на це які завгодно матеріальні засоби. Полтавське дворянство пожертвувало на армію 1500 волів, чернігівське — 100 тисяч пудів муки, катеринославське — 20 тисяч четвертей зерна і т. д.

Значна частина буржуазії, особливо та, що вела торгівлю з закордоном, також зустріла звістку про революцію 1848 р. з великим незадоволенням і страхом. Коли в Одесі були одержані відомості про революцію, це викликало, за словами офіційного документа, «сильное беспокойство и опасения в здешнем коммерческом сословии, имеющем весьма значительный капитал в Марселе, Гавре и других портах в грузах хлеба и в самом Париже по кредитным оборотам».

В 1848 р. царським жандармам удалось розкрити в Польщі три змови проти царизму, в справі яких були притягнуті до відповідальності 574 учасники. Діячі польського руху поширювали тоді по всій Польщі, Правобережній Україні, Литві й Бессарабії численні прокламації, закликаючи до повстання проти царизму. Одну з таких прокламацій, написану по-російськи під заголовком «Русскому православному народу от благомыслящих соотечественников воззвание», було знайдено в кількох примірниках весною 1848 р. в Києві.

«Наконец-то и для нас настало время свободы, и для нас пришел час мести над нашими притеснителями и тиранами — писали авторы прокламації.— Все просвещенные народы сбросили уже с себя тяжкое иго. До нас доходит очередь сделаться подобно им свободными, счастливыми. Свобода и равенство, проповедываемые евангелием, водворилось уже во всех государствах Европы, одна только Русь теперь только думает о совершении этого святого дела». Звертаючись до киян з закликом виступити проти «мерзкого тирана Бибикова», прокламація переконувала також і солдат приєднатись до народу і повстати проти «общих врагов отечества и веры», переконувала їх не йти душити революцію в інших країнах. Не зважаючи на релігійне забарвлення, ця прокламація цікава своїм революційним закликом до повстання проти царизму.

Микола I, що при першій же звістці про революцію в Європі виступив на оборону реакційних урядів, всередині країни почав також гарячково вживати заходів до того, щоб ізолювати Росію і не допустити в країні поширення революційної «зарази» з Заходу.

Реакція різко підсилилась. 14 березня 1848 р. Микола I видав маніфест з загрозами проти революції. «Мы готовы встретить врагов наших, где бы они не предстали» — заявляв європейський жандарм у своїй декларації. В той же час він почав підсилено готувати армію для придушення революції. «В період революції 1848 — 1849 рр. не тільки європейські монархи, а і європейські буржуа бачили в російському втручанні єдиний порятунок проти пролетаріату, який щойно зібрався з силами. Царя проголосили головою європейської реакції» — писали з цього приводу Маркс і Енгельс у передмові до російського видання «Комуністичного маніфесту»¹.

Щоб запобігти впливові революції всередині країни, уряд у березні 1848 р. завів у Польщі, Білорусії, на Правобережній і Південній Україні і в Бессарабії «надзвичайний стан». За всякий виступ проти органів влади карали на смерть або засиляли на Сибір з конфіскацією майна. У квітні київському гарнізону було роздано бойові патрони,

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XV, с. 601.

призначено збірні пункти і наказано стежити за рухом серед людності. Крім того, Бібіков розпорядився посилати з 10 квітня щодня в Київський арсенал по 250 чол. «нижних чинов в боевой амуниции с должным числом офицеров на случай какого-либо внезапного нападения»¹.

Ще більше підсилені були переслідування друкованого слова і освіти. Був організований спеціальний комітет «для обследования неблагонадежности печати и университетов» на чолі з морським міністром кн. Меншиковим. Всякі, навіть самі невинні спроби виступити в друку з критикою дій царської адміністрації нещадно «підтинались у корені», а винних щонайлютіше карали. За директивою міністра освіти Ширинського-Шихматова вся наука в університетах повинна була ґрунтуватись на релігії. «Закон божий есть естественное твердое основание всякому полезному учению» — заявив Микола I в 1849 р. Ширинському-Шихматову.

В міжнародній політиці Микола уперто виконував роль європейського жандарма. В 1848 р. царські війська окупували дунайські князівства, Молдавію і Валахію, що були під владою Туреччини і де в цей час стався революційний переворот і був установлений тимчасовий уряд. Микола з своєї ініціативи, не чекаючи згоди султана, повалив цей уряд і добився від Туреччини заведення в Молдавії і Валахії ще більш реакційного режиму, ніж раніш².

В 1849 р. Микола послав війська для приборкання угорської революції, що загрожувала перекинутись у Польщу і на Україну. Після упертих боїв царське військо потопило революцію в крові.

Після придушення революції Микола I остаточно припинив усяке обміркування селянського питання. «Після революції 1848 — 1849 рр. Микола відвернувся від своїх власних проектів звільнення і став ярим прихильником консерватизму» — каже Маркс³.

21 березня 1848 р., виступаючи з промовою перед депутатами петербурзького дворянства, Микола особливо під-

¹ КОІА, Фонд киевского арсенала, связка № 28. Приказная тетрадь киевского арсенала на 1848 г.

² Окупація, в якій з 1 травня 1849 р. брала участь і Туреччина, тривала до початку 1851 р.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XI, ч. I, с. 530.

креслив свій намір і надалі охороняти кріпосницький лад у Росії. «Переходя к быту крестьян, скажу вам, что необходимо обратить особое внимание на их благосостояние. Некоторые лица приписывали мне по сему предмету самые нелепые и безрассудные мысли и намерения. Я их отвергаю с негодованием. Когда я издал приказ об обязанных крестьянах, то объявил, что вся без исключения земля принадлежит дворянину, помещику. Это вещь святая и никто к ней прикасаться не может» — казав Микола. Цій реакційній програмі він лишився вірним до кінця свого життя.

Миколаївська реакція, здавалось, задушила все живе, але революційного руху, що наростав, Миколі I задушити не вдалось. Він продовжував неухильно зростати. Назривав крах кріпосницької системи.

6. ЗАХІДНА УКРАЇНА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Колоніальна політика австрійської монархії на Західній Україні. В першій половині XIX ст. продовжувала підсилюватись колоніальна залежність західноукраїнських земель від австрійської монархії, що спиралась тут насамперед на місцевих поміщиків. У Східній Галичині, як і раніш, панували в основному польські поміщики, в Буковині — молдавські, а в Закарпатській Україні — мадьярські. Прошарок місцевої української шляхти був тут незначний. Щоб притягти поміщиків неавстрійців на Західній Україні на свій бік, австрійський уряд давав їм усякі привілеї, призначав їх тут на вищі адміністративні посади і давав повну можливість душити і затримувати економічний і культурний розвиток Галичини, Буковини і Закарпатської України. Особливу діяльність у цьому напрямку розгорнули польські магнати в Східній Галичині; вони поширювали тут колонізацію населення, насаджували католицьку релігію і забороняли українську мову.

Даючи на Західній Україні привілеї правлячим класам неукраїнської національності, австрійський уряд разом з тим зберігав зверхність Австрії над поляками й мадьярами і не давав їм повних політичних прав, рівних з німцями. Це викликало з боку поляків і мадьярів незадоволення австрій-

ською монархією і національно-визвольну боротьбу проти неї.

Коли ця боротьба особливо підсилювалась і ставала реальною загрозою для панування австрійської реакції, австрійський уряд починав заgravати з пригніченими національностями і насамперед з українською верхівкою, ослаблюючи на Західній Україні національний гніт, роблячи деякі поступки українському національному рухові. Австрійський уряд ішов тоді й на пом'ягшення кріпосницької залежності українського селянства і навіть до часу дивився крізь пальці на селянський рух проти поміщиків неавстрійців.

Але з кінця XVIII ст., коли феодално-клерикальні сили, що управляли Австрією, боролись проти буржуазної французької революції, в усій країні надзвичайно підсилилась кріпосницька реакція, на чолі якої аж до 1848 р. стояв фактичний диктатор Австрії, канцлер Меттерніх.

Систему управління Меттерніха Австрією Енгельс характеризував так: «Правління князя Меттерніха засновувалось на двох правилах: поперше, тримати кожний з підвладних Австрії народів у покорі за допомогою всіх інших народів, що були в тому ж становищі; подруге,— і це завжди було основним принципом необмежених монархій,— спиратись на два класи: феодалних землевласників і великих фінансистів, урівноважуючи вплив і силу одного класу другим класом, щоб за урядом лишалась повна воля дій. Земельне дворянство, всі доходи якого складались з усякого роду феодалних повинностей, не могло не стояти за уряд, свою єдину охорону від пригніченого класу кріпосних, лютою експлуатацією яких воно жило. І щоразу, коли менш багата частина дворянства повставала проти уряду— як це сталося у Галичині в 1846 р.,— Меттерніх одразу ж спускав на неї цих кріпосних і останні жадібно користувались усякою нагодою люто помститись своїм безпосереднім гнобителям»¹.

Розклад кріпосництва і розвиток капіталізму на Західній Україні в першій половині XIX ст. В першій половині XIX ст. в Австрії і її колоніях усе ще продовжувала

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. VI, с. 38.

панувати феодально-кріпосницька система, що поступово розкладалась під впливом капіталістичного розвитку країни.

В цілому Австрія переживала тоді період розкладу цехового ремесла і мануфактурну стадію розвитку капіталізму і тільки починала переходити до фабричної індустрії.

На середину XIX ст. в Австрії найшвидше розвивалась текстильна промисловість, яка після наполеонівських воєн почала потроху застосовувати машини. А що в країні майже не було своєї машинобудівної індустрії і кваліфікованої робочої сили, то машини здебільшого доводилось привозити з Англії разом з майстрами і машиністами.

Найшвидше проникали машини в бавовнопрядну промисловість, де переважали великі підприємства, зосереджені виключно в Нижній Австрії (Відень і його околиці) і Чехії¹.

Ткацьке виробництво було зосереджене головним чином у руках ремісників-ткачів, що працювали здебільшого на скупника або власника бавовнопрядного підприємства і були вже на становищі залежних робітників, нещадно експлуатованих хазяїнами. В самій Чехії нараховувалось коло 100 тисяч ручних ткацьких верстатів, на яких працювали понад 150 тисяч чол. Ткацькі підприємства, устатковані машинами, нараховувались одиницями. Значно більше була розвинута техніка в ситценабивних і апретурних підприємствах. У Чехії на середину століття було 70 ситценабивних фабрик з 20 тис. робітників.

Велика промисловість розвивалась потроху і в суконній галузі. Окремі великі фабриканти-сукнороби мали в своєму розпорядженні до 7—8 тисяч робітників, з яких частина працювала в них на фабриках, а більшість одержували роботу на дім. У суконній промисловості під тиском капіталізму розкладалось і поступово відходило в минуле цехове ремесло, особливо розвинуте тут, хоч де-не-де все ще продовжували існувати значні цехові організації сукноробів; наприклад, Рейхенбергський цех суконників в 1840 р. нараховував понад 5 тисяч майстрів, підмайстрів, учнів і робітників різних спеціальностей.

У самому Відні було широко розвинуте виробництво

¹ В 1841 р. в усій Австрії (без італійських провінцій) було 135 прядильень з 900 тисячами веретен і 18 тисячами робітників.

речей розкоші, головним чином різних шовкових виробів, вироблянням яких були зайняті кілька тисяч робітників, що працювали переважно в дрібних майстернях.

Головною рушійною силою в текстильних підприємствах, розташованих здебільшого в гірських місцевостях, були струмки й річки. Парових машин було дуже мало. В усій Австрії (разом з італійськими провінціями) в 1841 р. було 231 парових машин, приблизно на 3 тисячі кінських сил. Найбільші з цих машин були збудовані за кордоном. Місцева машинобудівна промисловість була в зародковому стані. Найбільший машинобудівний завод в Австрії сам мав усього дві парові машини на 24 кінських сили. В ньому працювало до 800 робітників.

Не зважаючи на меттерніхівську реакцію, що намагалась затримати розвиток країни, в Австрії «...відбувався повільний, прихований рух, об який розбилися усі зусилля Меттерніха. Багатство і вплив промислової і торговельної буржуазії розростались. Запровадження пари і машин перевернуло в Австрії, як і скрізь, старі відносини в промисловості і умови існування цілих класів суспільства; воно перетворило кріпаків у вільних людей, дрібних селян — у фабричних робітників; воно підкопало старі феодальні ремісничі корпорації і позбавило багатьох з них засобів існування. Нове торговельно-промислове населення скрізь приходило в стикання з старими феодальними установами. Буржуазія, яка в своїх справах все частіше мусила їздити за кордон, привозила дещо перебільшене уявлення про цивілізовані країни, розміщені за імперською митною лінією. І, нарешті, збудування залізниць рішуче прискорило як промисловий, так і інтелектуальний розвиток країни»¹.

Становище робітників в Австрії в першій половині XIX ст. нічим не різнилось від життя робітників в інших країнах, де розвивався капіталізм. Особливо жорстокою була експлуатація ремісників, що одержували роботу на дім і працювали не тільки вдень, а й ночами. Ця експлуатація підсилювалась ще й тим, що їм доводилось раз-у-раз ходити по матеріал пішки далеко від дому і подавати його на огляд в окружну митницю.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. VI, с. 41.

В промисловості панувала найнещадніша сваволя відносно робітників. Неймовірна тривалість робочого дня під час промислового піднесення і масове викидання робітників на вулицю під час застою (наприклад, в 1847 р.), широке вживання праці жінок і дітей, що усувало з промисловості значну частину робітників-чоловіків,— такі були умови роботи пролетаріату в Австрії. Жалюгідні халупи, а під час безробіття часто просто канами замість житла, лахміття, одягнене просто на голе тіло замість одягу, нутрощі вбитої худоби, а нерідко собаче і мишаче м'ясо замість їжі — такі були жахливі умови існування народних мас Австрії в добу початкового розвитку капіталізму.

Але промисловість у першій половині XIX ст. була розвинута в країні лише в небагатьох центрах, що були в самій Австрії, в її коронних землях. Щодо провінцій, то там панував колоніальний режим, що особливо яскраво виявлялось у Галичині. Галичина протягом усієї першої половини XIX ст. лишалась чисто землеробською колонією Австрії. Природні багатства (нафта) не розроблялись там зовсім; навіть для вивозу хліба з Галичини в промислові райони Австрії не було зручних шляхів і туди везли хліб переважно з Угорщини й Чехії. Галичина була для Австрійської імперії типовим ринком збуту, куди австрійська промисловість вивозила значну частину своєї промислової продукції, переважно текстильної.

В цілому Галичина, на яку, разом з Буковиною, в 1842 році припадало 5,181 тис. чол.— 28,7% населення Австрії (без Угорщини, Трансильванії і т. зв. військової границі), мала менше як 5% загальної кількості промислових підприємств імперії. Вартість продукції підприємств Галичини в 1841 році становила всього 7,5% вартості продукції цілої імперії. Це були, насамперед, льон, коноплі і горілка, потім сіль, тютюн, необроблені шкіри і, нарешті, шерстяні тканини, при чому вартість цих останніх доходила лише приблизно до 3% загальної вартості всієї продукції. Наскільки відсталою була галицька промисловість, видно хоч би з того, що перші дві парові машини на 20 кінських сил з'явилися у Галичині лише в 1843 році.

В містах Галичини було розвинуте тільки ремесло, яке ледве почало розкладатись під впливом повільно проми-

каючих туди капіталістичних відносин. Число ремісників у Галичині, ураховуючи, що її населення перевищувало $\frac{1}{4}$ населення Австрії, становило на той час всього 5,5% від числа ремісників Австрії. Величезна маса західноукраїнського селянства перебувала в страшних злиднях, які викидали з села щороку більше до краю зубожілих і згоднілих селян, що працювали по маєтках і містах Австрійської монархії як батраки чи наймались на всякі некваліфіковані, переважно сезонні роботи¹.

Підсилення кріпосницького гніту і селянський рух на Західній Україні. Протягом усієї першої половини XIX ст. поміщики продовжували підсилювати гноблення кріпаків Західної України. Особливо зросли панщина, натуральні та інші повинності селян після 1815 р., коли Австрія вступила в реакційний «Священний союз» як один з його ініціаторів.

В 1802—1803 рр. австрійський уряд дозволив поміщикам застосовувати тілесну кару до своїх кріпаків. В 1819 р. він, щоб урегулювати земельні податки, які лежали на поміщицьких маєтках, зажадав від поміщиків відомостей про їх землі. Тоді поміщики, складаючи нові інвентарі, записали туди чималу частину селянських земельних участків, провівши таким чином масову експропріацію селянських земель.

В 1821 р. була видана імператорська постанова про ліквідацію громадських складів зерна, організованих при імператорі Йосифі II. Уряд забрав зерно для армії, а замість грошей сільські громади одержали облігації. В цей же час частину капіталу, складеного з штрафних сум, зібраних з поміщиків за перевищення встановлених урядом норм експлуатації кріпаків, було також узятю на урядові потреби. Другу частину, з якої спочатку проектували організувати фонд для допомоги селянам-біднякам, кінець-кінцем у 1841 р. уряд подарував поміщикам, щоб організувати кредитний банк для бідних дворян.

Селянство Західної України відповіло на підсилення гніту масовими виступами. В 1819 р. спалахнув селянський рух проти поміщиків у Волі Якубовій, в 1824 р.— в Скольщині,

¹ «Положение этих людей — пишет Ю. Мархлевський — характеризуется обычаями, установленными у помещиков: сезонного рабочего из Галиции первые недели усиленно подкармливают, иначе он не в состоянии был работать» (Сочинения, т. VI, с. 195).

в 1832 р.— в Нагуєвичах і ряді інших місцевостей¹. Разом з тим у цей період підсилюється партизанський («розбійницький») рух селян-кріпаків, що знаходив широку підтримку серед пригнобленої маси. Рух цей набрав такого широкого розмаху, що уряд в 1820 р. видав аж чотири закони проти селян-«розбійників». В охоплених рухом місцевостях (здебільшого в горах) ставили спеціальні охоронні загони і за затримання «розбійників» була призначена грошова нагорода. Але ці заходи мало допомагали, і рух не припинявся. На початку 1840-х років селянський рух набрав особливо великого розмаху в Буковині серед горян-гуцулів. В 1843 р. в Путилові горяни побили поміщицьку адміністрацію, відмовились платити поміщикам податки і почали рубати поміщицький ліс, оголосивши його своєю власністю. Рух був придушений полком солдат. 50 селян були на місці побиті різками. «Били людей, так били, що коло лавки кров людську пси хлєптали» — розповідали селяни про цю звірську екзекуцію².

Національний рух на Західній Україні. Краківське повстання 1846 р. Одночасно з ростом селянського руху на Західній Україні після придушення царизмом повстання 1830—1831 рр. підсилювався польський національний рух. Його продовжували тут учасники повстання, що емігрували на Західну Україну в числі до 10 тисяч чоловіка і оселились здебільшого в маєтках польських поміщиків, працюючи на різних адміністративних посадах. Одним з центрів руху був Львів, де протягом 1830-х років існувало кілька польських таємних товариств. Австрійський уряд заарештував кілька десятків учасників цих організацій, через що від них відійшли ліберальні елементи, налякані репресіями. Багато з цих учасників польських таємних товариств (головним чином молоді магнати) пізніше пішли на службу до австрійського уряду (Горохольський, Замялковський, Смолько).

Але арешти не припинили діяльності демократичного крила руху. Багато польських демократів пішли тоді в

¹ Див. І. Франко, Панщина і її скасування в 1848 р., Львів, 1898, с. 48.

² І. Франко, Лук'ян Кобилиця, Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. IX—X, с. 9.

Східну Галичину «в народ», агітувати за повстання проти уряду і кріпацтва.

На 1840 р. австрійський уряд ще раз розгромив польські революційні організації в Східній Галичині і засудив у 1841 р. 50 учасників до смертної кари, замінивши її пізніше ув'язненням.

Проте розбитий у Східній Галичині польський національно-визвольний рух з новою силою розгорнувся в Галичині Західній. В 1846 р. в Кракові вибухло повстання, підготовлене зза кордону польським демократичним центром, просякнутим революційними ідеями. Повстання намічалось одночасно по всій території колишньої польської держави, але організувати його вдалось тільки в Кракові і частково у Львові. Повстали 21 лютого 1846 р. ремісники, селяни і дрібна шляхта на чолі з Едуардом Дембовським і Яковом Тисовським вигнали австрійське військо з Кракова і організували в місті народний уряд. Цей уряд покликав поляків до боротьби за національне визволення і проголосив «волю селян, аграрну реформу, надання євреям громадянських прав, ніяк не турбуючись тим, що це могло б порушити ті чи інші аристократичні інтереси» — каже про програму повстання Енгельс¹.

Краківське повстання являло надзвичайно серйозну загрозу для реакційних урядів Австрії, Росії і Прусії. Тому вони одразу почали вживати заходів для його придушення. Австрійська влада спровокувала українців-селян Східної Галичини на повстання проти поміщиків-поляків. З приводу цього Маркс писав: «26 того ж місяця (лютого — Ф. Я.) начальник Тарновської округи випустив прокламацію, в якій закликав селян убивати своїх поміщиків, обіцяючи їм за це «пристойну грошову нагороду». За цією прокламацією пішли галицькі погроми і убивство близько двох тисяч поміщиків»².

Одночасно австрійський уряд разом з російським і пруським підготували збройне захоплення Кракова і рушили проти повстанців війська. Нечисленні і погано озброєні повстанці відступили до пруського кордону. З березня загін

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, ч. V, с. 265.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. IX, с. 508.

російського війська заняв Краків. Краківська революція «була на час придушена кривавими руками найманих убивць» (Маркс)¹.

Австрійський уряд, що сам спровокував селянські виступи для боротьби з польським повстанням, тепер нещадно розправився з повсталими проти поміщиків кріпаками, замучивши і повісивши тисячі селян.

Під впливом повстання в Галичині серед селян Правобережжя поширились чутки, що й тут скоро почнуть знищувати поміщиків. Щоб не дати повстанню перекинутись на Правобережжя, Микола поставив на кордонах Галичини цілу армію на чолі з Паскевичем, який ловив і вішав селян, що переходили кордон.

Маркс і Енгельс дали високу оцінку краковському повстанню, особливо підкреслюючи його революційно-демократичний характер і його значення для збудження революційного руху в європейських країнах. «Різниця між 1830 і 1846 роком — казав Енгельс — величезний прогрес, що стався в надрах самої нещасної, скривавленої, розтерзаної Польщі, цілковите відокремлення аристократії від польського народу і її приєднання до гнобителів батьківщини, безповоротний перехід польського народу на бік демократії і, нарешті, поява в Польщі такої ж боротьби класів, цієї основної причини всього свідомого процесу, як і тут (в Англії — Ф. Я.), — ось у чому полягала перемога демократії, відзначена краковською революцією, ось у чому полягав результат, який ще дасть плоди, коли поразка повсталих знає помсти.

«... Завдяки краковському повстанню польська справа перетворилась з національної справи, якою вона була до того часу, в справу всіх народів; насамперед воно викликало співчуття демократів і відтоді вони стали зацікавлені в його успіху. До 1846 р. ми повинні були мститись за злочин; з цього моменту ми повинні підтримати союзників і ми зробимо це»¹.

Західна Україна в другій половині 1840-х років. Наляканий величезним розмахом селянського руху на Західній Україні і польським повстанням у Кракові, австрійський

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. V, с. 263.

² Там же, с. 266.

уряд спеціально виданим 13 квітня 1846 р. законом увів деяке пом'якшення кріпосної залежності селян. Селянам було дозволено скаржитись на поміщиків у державні повітові установи в селянських справах (крейсамти) і не відробляти поміщикам «помочі» під час збирання хліба. За виданим 14 грудня того ж року другим законом селяни дістали право за згодою поміщика відкуповувати за гроші свої повинності. Але всі ці заходи, що дуже нагадували аналогічні відомі нам спроби царського самодержавства в Росії, не давали реального полегшення селянству Західної України. Австрійський уряд не зачіпав головного — панщини і віддавав на добру волю поміщика, який завжди діяв спільно з крейсамтами, проведення в життя своїх постанов. Тому селянство Західної України продовжувало, як і раніш, жити під неймовірним тагарем поміщицького гніту і сваволі.

Селяни бачили, що всі заходи уряду не дають їм ніякого звільнення, що вихід може бути тільки один — повстання проти кріпосництва. Цей настрій селянства прекрасно відбила буковинська пісня:

«Крейсамт з панами тримає,
За нашу біду не знає;
Упімнися,— не допоможе,—
Терпливості додай боже!
Цісареві дай рекрути
І податки річні збути;
Бо як не даш,— не постають:
Вівці, воли забирають.
І попи з нас шкуру деруть
За похорон гроші беруть.
Уродиться, тра платити,
Уже нема відки жити!
Пан нас каже виганяти,
А отаман каже: «бати!» (батоги)
А як вийдеш на панщину:
«Роби, роби, сучий сину!..»
А ви, хлопці, любі, милі,
Хапайтеся до сокири!
Остріт коси, остріт вили,
Аж так цукне панська жила».

І буковинське селянство відгукнулось на закон 1846 р. новим виступом у Путилові, що продовжив рух 1843 р. Під проводом місцевого селянина Лук'яна Кобилиці гуцули ви-

гнали в 1847 р. з сіл поміщиків, скасували панщину, оголосили ліси громадською власністю і почали захоплювати пасовища. Рух поширився й на середню Буковину, де виступили селяни угорського села Гадикфалви. Австрійський уряд придушив за допомогою війська і цей вибух селянського руху. Лук'яна Кобилицю посадили в тюрму.

Під тиском австрійської реакції і колонізації кадри західноукраїнської інтелігенції, що лишилися вірні рідній мові і культурному розвитку, були надзвичайно нечисленні. Ця невелика група, що виступила на сцену ще в 1830-х роках, відбивала інтереси місцевої української буржуазії, яка зароджувалась у Західній Україні, і невеликого прошарку українських поміщиків. Передовими діячами цієї інтелігенції були семінаристи львівської духовної семінарії Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький.

Подібно до української інтелігенції в Східній Україні, вони почали й на Західній Україні роботу в галузі етнографії, літератури і мови, лишаючись при цьому на позиціях повної лояльності до австрійського імператорського уряду. Але меттерніхівська реакція одразу взяла на багнети ці несміливі спроби розвитку української національної культури і намагалась лютими репресіями цілком знищити всяку можливість її дальшого росту¹.

Таким чином, на кінець 1840-х років Західна Україна перебувала в Австрії порівнюючи з коронними землями на становищі відсталой землеробської колонії. Здавалось, що тут надовго був придушений селянський рух і затоптані всі ростки української культури. Але на цей час у Західній і Центральній Європі вже назривала революція, що вибухнула в 1848 р.

Революція 1848 р. на Західній Україні. Початок революції 1848 р. у Відні. Протягом 30 років, що минули з часу віденського конгресу 1815 р., коли Австрія була відновлена «в усій своїй моці»², в ній повільно, але неухильно наростало незадоволення реакційною політикою Меттерніха, який намагався затримати розвиток країни, що рухалась до капіталізму.

¹ Докладніше про розвиток української культури на Західній Україні в першій половині XIX ст. див. § 7.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. VI, с. 38.

«... на кінець 1847 р.— писали Маркс і Енгельс— Австрія була охоплена, хоч і в меншій мірі, політичним і політично-релігійним заворушенням, що панувало тоді в Німеччині; і коли в Австрії воно поширювалось повільнішим темпом, то все таки воно знайшло досить революційних елементів, на які воно могло впливати. Там були селяни, кріпаки чи оброчні, яких руйнували поміщицькі або урядові побори; фабричні робітники, яких поліційними палками примушували працювати на всяких умовах, які зволить продиктувати капіталіст; ремісничі робітники, яких цехові закони позбавляли всяких шансів досягти незалежного становища в своєму ремеслі; купці, що на кожному кроці натрапляли в своїх справах на безглузді прописи; промисловці, що провадили безнастанну боротьбу з цехами, які ревниво оберігали свої привілеї, або з ненажерливими чиновниками, що втручались у все; шкільні вчителі, учені, більш освічені чиновники, що марно боролись з неосвіченим і пихатим духівництвом або дурними й навіженими начальниками. Коротше, не було жодного задоволеного класу, бо дрібні поступки, які уряд змушений був час від часу робити, він робив не своїм коштом,— казна не дозволяла цього,— а коштом вищої аристократії і духівництва. Щождо великих банкірів і власників державних цінних паперів, то останні італійські події, зростаюча опозиція угорського сейму, незвичайний дух незадоволення і вимога реформ, що виявлялись скрізь в імперії, не могли сприяти тому, щоб зміцнити в них віру в міцність і кредитоспроможність Австрійської імперії.

«Таким чином... Австрія повільно, але вірно йшла до великих змін...»¹

Події, що «одразу розгнуздали наступаючу бурю»,² почались у Франції. Там 24 лютого 1848 р. вибухло повстання, в якому передову роль відіграв паризький пролетаріат³. Луї-Філіпп був повалений і в Франції було проголошено республіку. 13—15 березня революція перекинулася у Відень,

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. VI, сс. 42—43.

² Там же, с. 43.

³ «Лютнева революція виступила, як революція робітничого класу, проти буржуазії; вона проголосила крах буржуазного ладу і звільнення робітників» (К. Маркс и Ф. Энгельс, там же, с. 47)

а 18-го — в Берлін. Повстали в Відні робітники, студенти, навколишні селяни і буржуазія зломали в вуличній боротьбі опір урядових військ. «Віденська революція була зроблена, можна сказати, майже однодушно всім населенням. Буржуазія (крім банкірів і біржовиків), дрібна буржуазія, робітники — всі як один повстали проти уряду, який проклинали всі, — уряду, який ненавиділи так однодушно, що невелика меншість дворянства і грошової аристократії, які підтримували його, поспішила відійти на задній план при першому нападі»¹.

Під тиском сил революції австрійський імператор Фердинанд пішов на поступки. 14 березня він дозволив організувати в Австрії національну гвардію. За уставом про національну гвардію², вона мала являти допоміжну збройну силу при армії і в ній повинні були служити всі громадяни від 19 до 50 років за місцем своєї постійної осілості. Гвардія організувалась у всіх без винятку населених пунктах Австрійської держави з населенням не менш як 1000 чол. Національні гвардійці мусили жити на свій кошт або на кошт своїх громад чи міських самоуправ. Робітників і слуг у національну гвардію не приймали. Роблячи організацією національної гвардії поступку революції, уряд разом з тим намагався заборорою робітникам вступати в неї, тобто озброюватись, ізолювати пролетаріат від революції, позбавивши його змоги боротися далі.

15 березня Фердинанд оголосив конституцію, де обіцяв дати Австрії свободу друку і парламентське управління.

Таким чином в Австрії «встановлено було конституційне правління і керуючим началом всієї майбутньої політики проголошені були ліберальні принципи, або принципи буржуазії»³. Але австрійська буржуазія не була достатньо політично підготовлена до того, щоб узяти владу і «... до влади прийшла ліберальна бюрократія, яка заявляла, що вона править за буржуазію»⁴.

Після завоювання конституції Австрія була ніби на роздоріжжі. Дальший розвиток подій міг привести країну або до встановлення республіки, або до церемоги реакції.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. VI, с. 44.

² Виданий 8 квітня 1848 р.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. VI, с. 52.

⁴ Там же, т. VI, с. 52.

«Ліберально-буржуазне міністерство було тільки проміжною станцією, від якої країна мусила, залежно від того, як складуться обставини, або вступити в дальшу стадію — єдиної республіки, або повернутись до старого клерикально-феодалного і бюрократичного режиму. В усякому разі, справжня рішуча боротьба була ще попереду; березневі події були тільки початком бою»¹ — писали Маркс і Енгельс про перший етап австрійської революції.

Звістки про переможне революційне повстання 13—15 березня в столиці Австрії — Відні і оголошення австрійським урядом конституції одразу ж збудили в Західній Україні до життя насамперед польський національно-визвольний рух, де виступали дві течії — демократична і шляхетсько-буржуазна. Перша боролась за встановлення в майбутній незалежній Польщі демократичної республіки і за революційне розв'язання аграрного питання; друга прагнула до відновлення старої шляхетської Польщі і йшла в Австрії на постійні компроміси з монархією.

15 квітня польські демократи організували в Львові і Кракові свою Центральну народну раду, що існувала одночасно з так званим Національним комітетом (в своїй більшості аристократичним) і взяла на себе керівництво визвольним рухом у Галичині².

Народна рада одразу ж почала налагоджувати зв'язки з іншими польськими областями для спільної боротьби за єдину Польщу проти пруської, австрійської і царської реакції. Крім того, Рада звернулася з відозвою до поміщиків Галичини, де пропонувала їм звільнити своїх кріпаків і закликала українське населення до згоди і єдності дій з польською людністю.

Але австрійський уряд, боячись, що селянство Галичини піде поруч з польським рухом, який став на шлях аграрної революції, і що Галичина буде відірвана від Австрії і перейде до відродженої Польщі, спритним маневром перехопив ініціативу селянської реформи в польського Народного комітету.

Ліквідація панщини в Галичині. Краківське повстання 1848 р. 17 квітня Фердинанд I підписав указ про ліквідацію в

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Сочинення, т. VI, с. 52—53.

² Аналогічна організація виникла і в Пруссії — в Берліні.

Галичині панщини, який був оголошений по селах 22—23 квітня¹. За цим указом кріпаки з 15 травня 1848 р. звільнялися в Галичині від відбування панщини та інших повинностей поміщикам. Викуп поміщицької землі уряд обіцяв селянам узяти на свій кошт². Питання про розміри викупу і його строки відкладалось в указі на майбутнє.

Цей маневр австрійського уряду схилив під час революції на його бік галицьке селянство. Імператорський уряд підтримували навіть найсвідоміші представники селянства, як от депутат віденського парламенту, український селянин Капушак. Виступивши в парламенті з промовою, спрямованою проти поміщиків, Капушак підкреслив, що за своє звільнення галицькі селяни повинні дякувати німецькому народові, який проливав кров у боротьбі за революцію, і... австрійському імператорові, що ніби дав селянам свободу.

Одночасно з оголошенням указу про ліквідацію панщини в Галичині австрійський уряд докладав усіх сил до того, щоб звести нанівець завоювання революції. 23 квітня було заборонено ввозити зброю з Пруссії і переїздити в Австрію емігрантам неавстрійським підданам.

Проти цих контрреволюційних розпоряджень австрійського уряду в Кракові 26 квітня виступила революційно настроєна маса міського населення. Австрійське командування пустило в хід війська, але повстанці витиснули їх з Кракова. Після артилерійського обстрілу і барикадної боротьби повсталий Краків мусив здатись. Поразка краківського повстання була тяжким ударом для революції в цілому і зокрема для польського руху в Галичині, бо керівники руху змушені були емігрувати з Кракова за кордон³.

В цілому польська національно-визвольна боротьба відіграла в 1848 р. позитивну роль у справі розвитку революції в країнах, де панувала кріпосницька система, бо польські демократи виступали тоді з ідеєю аграрної революції. «Великі землеробські країни між Балтійським і Чорним мо-

¹ В інших австрійських провінціях панщина була ліквідована тільки в вересні 1848 р., про що 18 вересня була видана окрема постанова.

² Пізніше, коли в Австрії перемогла реакція, викупні суми було стягнуто з селянства.

³ Майже одночасно (в травні) пруські війська розгромили польські революційні загони в Познані.

рями можуть урятувати себе від патріархально-феодалного варварства — писали Маркс і Енгельс — лише шляхом аграрної революції, яка перетворила б кріпаків або тяглових селян у вільних землевласників,— революції, цілком подібної до тої, що сталася в 1789 р. у французькому селі. Польська нація має ту заслугу, що вона перша серед сусідніх землеробських народів прокламувала це. Першою спробою реформи була конституція 1791 р.; під час повстання 1830 р. Лелевель проголосив аграрну революцію єдиним засобом порятунку країни, але це було визнане сеймом занадто пізно; під час повстань 1846 і 1848 рр. відкрито прокламувалась аграрна революція»¹.

Нове піднесення революційної хвилі в Австрії. Організація в Львові Головної руської ради. 25 квітня 1848 р. австрійський уряд підписав складену ним самим конституцію, а 11 травня опублікував виборчий устав для рейхстагу. За цією дарованою зверху (октройованою) конституцією в Австрії встановлювалась парламентна система. Парламент (рейхстаг) складався з сенату, куди входила аристократія, і палати депутатів. Робітники були позбавлені виборчих прав².

Ця контрреволюційна політика уряду викликала нове піднесення революційної хвилі в Австрії. Народна маса, повставши вдруге у Відні 15 травня, вирвала в уряду скасування октройованої конституції. 16 травня вийшла імператорська прокламація, яка оголошувала, що конституцію буде виробляти однопалатний рейхстаг, обраний без ніякого цензу на основі загального виборчого права³.

В цей час почалось пожвавлення українського руху і на Західній Україні. Найактивнішою частиною української національності в аграрній Галичині було уніатське духовництво.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Сочинения, т. VI, с. 383.

² «Робітники, що одержують поденну чи потижневу плату, слуги, а також особи, які користуються допомогою з громадських добродійних установ, не можуть бути виборцями» — говорилося у виборчому уставі (див. М. Бах, История австрийской революции 1848 г., с. 217).

³ Треба відзначити, що виборчий закон, виданий 1 червня, знову позбавляв робітників виборчих прав, і тільки 11 червня, коли була опублікована згода на це міністерства внутрішніх справ, робітникам удалось одержати ці права.

Його верхівка була разом з тим поміщиками, що володіли в Галичині значною кількістю землі й кріпаків. У містах Західної України, насамперед у Львові, був досить великий прошарок української буржуазії — переважно купецтво і домовласники. Українське духовництво, буржуазія і буржуазна інтелігенція організували 2 травня 1848 р. в Львові так звану Головну руську раду з окружними філіями. На чолі її став уніатський єпископ барон Г. Яхимович, а найактивнішими діячами були священник М. Куземський і львівський адвокат-домовласник І. Борискевич.

Головна руська рада, що виступала від імені українського (руського) населення, хоч і продовжувала лінію дальшого національного розвитку українського народу в Західній Україні, почату гуртком Шашкевича, разом з тим увесь час провадила вірнопідданську політику відносно Австрійської монархії і кінець-кінцем відіграла в революції 1848 р. негативну, контрреволюційну роль.

Представники українського вищого духовництва і буржуазної інтелігенції ще до організації Головної руської ради 17 квітня звернулись до губернатора Галичини гр. Стадіона з петицією, де висунули вимогу, щоб навчання в школі Східної Галичини, в тому числі духовній і вищій, провадилось українською мовою, щоб усі імператорські декрети публікувались також українською мовою, щоб урядові чиновники, призначувані в Східну Галичину, знали українську мову, щоб уніатське духовництво було зрівняне в правах з католицьким і, нарешті, щоб українцям дозволялось займати всі державні посади.

Ця програма з додатком вимоги поділити Західну (польську) і Східну (українську) Галичину на дві частини з самостійним управлінням і була покладена в основу всіх дальших вимог Головної руської ради, з якими вона виступала перед австрійським урядом в 1848 р.¹

Виступаючи з вимогами національного характеру, українське духовництво і буржуазна інтелігенція разом з тим жод-

¹ Про це говорили, наприклад, меморандуми від 9. VI, 17. VII і 28. X 1848 р., послані Головною руською радою австрійському урядові. Головну руську раду підтримувала і закарпатська буржуазно-дворянська інтелігенція, що прагнула об'єднати Закарпаття з Східною Галичиною.

ним словом не згадували про звільнення українського селянства, підтримуючи кріпосництво, і для них був цілковито несподіванкою квітневий урядовий декрет про ліквідацію панщини в Галичині.

Ні слова не говорила про селянство і відозва Головної руської ради «До руського народу» 15 травня 1848 р.¹, де Рада виступала перед українським населенням з обороною урядової конституції і обмежувалась вимогою рівності уніатської релігії з католицькою і розвитку української мови, закликаючи українців, щоб вони «незламную віру заховали нашому найяснішому цісареві і королеві конституційному Фердинанду I...»

Австрійський уряд, боячись насамперед розмаху революційного руху в Галичині, провідником якого виступала тут польська демократія, одразу ж після організації Головної руської ради відчув у ній (як і в польській аристократії) опору собі. Тому 9 травня 1848 р. він обіцяв Головній руській раді задовольнити вимоги, поставлені в петиції 19 квітня, а покищо зробив ряд поступок по культурній лінії².

Руський собор. Паралельно з організацією Головної руської ради, 23 травня 1848 р. в Львові виникла друга українська організація — Руський собор, політична лінія якого цілком збігалась з орієнтацією аристократичного крила польського руху. Серед керівників цієї організації, що складалась з полонофільської частини української інтелігенції і полонізованих потомків українських магнатів, виділялись кн. Лев Сапега, Каспер Ценглевич і один з представників «руської трійці» — Іван Вагилевич³, що редагував газету «Дневник руський», яку випускав Руський собор. Руський собор, класовий склад якого мало чим різнився від Головної руської ради, був, як і вона, цілком лояльний до австрійського уряду. Не зважаючи на всі спроби Собору встановити контакт з Радою, остання не йшла на угоду, боячись, що полонофільська лінія Собору в разі перемоги польського руху може привести до повного підкорення українського духівництва і буржуазії польській шляхті. Крім того,

¹ Надрукована в № 1 газети «Зоря Галицька», органі Головної руської ради.

² Див. розділ про розвиток української культури Західної України.

³ Йі керівник — Шашкевич умер в 1843 р.

Раду відштовхувало від Собору ще й те, що останній намагався в своїх виступах довести, що в Галичині немає українського народу, а тільки народ польський. Висловлювану польськими демократами думку про спільність у революції інтересів українського і польського народів польська аристократія перетворювала в ідею про повне злиття українського народу з польським і підкорення першого останньому.

Ці розходження в національному питанні одразу стали приводом для постійних сутичок між Радою і Собором протягом усього їх недовгого існування.

На всі петиції Руської ради до австрійського уряду про розділ Галичини Собор відповідав контрмеморандумами, де протестував проти розділу і настоював на єдиному управлінні.

Вимоги українського і молдавського дворянства, духовництва і буржуазії до австрійського уряду. Одночасно з виникненням у Східній Галичині українських і польських організацій, представники українського і молдавського буковинського боярства (дворянства), духовництва і буржуазії під керівництвом боярина-молдаванина Є. Гормузакія виробили свої вимоги до австрійського уряду. Організація Гормузакія вимагала відокремлення Буковини від Галичини¹ і утворення буковинського обласного парламенту, охорони прав національностей, рівноправності релігії, урегулювання відносин селян з поміщиками тощо. Ці вимоги майже цілком збігалися з програмою Головної руської ради з тою лише різницею, що в них був спеціальний пункт про селянство, якого в програмі Ради не було. Це пояснювалось тим, що буковинське селянство, довідавшись про ліквідацію панщини в Галичині², рішуче відмовилось відбувати кріпосні повинності, і боярство прагнуло в своїй програмі залишити панщину в силі, зробивши лише деякі пом'якшення.

Політика австрійського уряду щодо українців, південних і західних слов'ян. Австрійський уряд, затримуючи зростання революційного руху, ішов у 1848 р. назустріч автономістським вимогам галицьких і буковинських поміщиків і бур-

¹ Досі там була спільна адміністрація.

² В Буковині було окреме від Галичини земельне управління, і тому на неї не поширювався указ 17 квітня.

жуазії. Він обіцяв Головній руській раді розділити Галичину на дві частини, вважаючи, що цей захід буде серйозною перешкодою для єдності революційної боротьби проти австрійської монархії в Галичині¹, і виділив Буковину в окрему провінцію².

Одночасно австрійський уряд, щоб підсилити свої позиції в боротьбі з польською Центральною народною радою, робив поступки і польській аристократії.

В червні 1848 р. замість гр. Стадіона, що вийшов у відставку, губернатором Галичини був призначений польський магнат Вацлав Залевський, а на чолі дозволеної до організації національної гвардії в Галичині був поставлений польський полковник Вибрановський.

Поруч з підсиленням діяльності українців у Східній Галичині, в 1848 р. в Австрії пожвавився рух серед південних і західних слов'ян — сербів, чехів, хорватів та ін. Якщо Головна руська рада шукала в австрійського монархічного уряду охорони від революції, то такої ж охорони просили також західні і південні слов'яни, боячись, що перемога революції принесе їм німецьке іго, відкине їх далеко назад чи знищить зовсім.

Австрійський уряд підтримав національний рух у південних і західних слов'янських землях, щоб спертись на нього проти революції.

Придворна знать на чолі з Фердинандом I, що втекла на другий день після березневого повстання з Відня в Інсбрук, стала потроху заспокоюватись після завданого їй революційного удару. «Мнимо відповідальне віденське міністерство — писали про це Маркс і Енгельс — лишалось безсилим. Зате тим дужче зміцнялась камарилья інсбрукського двору, спираючись на імператорську армію в Італії, на національні почуття чехів, кроатів і сербів, на закостенілу обмеженість русинських селян»³.

Слов'янський конгрес. Одним з виявів негативної ролі слов'янських народів у революції 1848 р. було скликання в

¹ Пізніше, коли австрійська реакція, перемігши, як і раніше почала спиратись у Галичині на польську аристократію, вона «забула» про цю обіцянку.

² Цей захід було запроваджено в 1849 р.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. VII, сс. 285—286.

червні місяці в Празі Слов'янського конгресу, підготовленого чеськими націоналістами при повній підтримці австрійського губернатора Чехії гр. Туна.

Мета конгресу була особливо чітко сформульована в газетній статті представника хорватських націоналістів Ів. Кукулевича¹. Кукулевич звернувся до всіх слов'ян з закликком негайно скликати слов'янський з'їзд, який, згрупувавши навколо Габсбургської династії в одно ціле всі слов'янські народи, виступив би проти загарбницької політики німців і мадьярів.

Ця стаття знайшла найжвавіший відгук серед чеських панславістів, які й скликали Слов'янський конгрес 2 червня 1848 р. в Празі².

На конгресі головував один з стовпів демократичного панславізму, видатний чеський учений Павло Шафарик. Роботою конгресу керував історик Франціск Палацький — монархіст і один з проводирів чеського національного руху. На порядку денному конгресу стояли такі питання: 1) обміркування становища і утисків слов'ян в Австрії; 2) складення петиції до імператора від кожної слов'янської народності з викладом її національних і конституційних вимог; 3) складення актів про федерацію слов'янських народів в Австрії для їх дружнього співжиття.

Головна руська рада взяла участь у конгресі. Вона послала туди трьох представників — Г. Гинилевича, І. Борискевича і А. Заклинського, давши їм повноваження «на всі дії, що не суперечать цілості австрійської держави та виявленій з нашого боку вірності до великодержавної Габсбургської династії, нашим конституційним свободам та дорогій нам завжди народності нашій...». Склад делегації і її повноваження були офіційно стверджені намісником Галичини Стадіоном.

Одночасно на конгрес прибули також представники Руського собору — кн. Л. Сапега, кн. Ю. Любомирський і адвокат Поглодовський. Після довгих суперечок між обома

¹ Вона була надрукована 20 квітня 1848 р. в «Народних хорватських, далматських і словенських новостях».

² В конгресі взяли участь 340 чол.: з них 237 чехів, 42 південних слов'ян, 60 поляків і українців і 1 росіянин (Бакунін) (див. М. Бах. История австрийской революции 1848 г., ГИЗ, 1923, с. 312).

делегациями, з яких кожна претендувала на те, щоб представляти на конгресі українське населення Західної України, з них була організована одна галицько-руська секція з шести чоловіка під головуванням кн. Сапеги.

Якщо питання про розділ Галичини на дві провінції викликало між делегатами Ради і Собору палкі сутички¹, то обидві делегації однодушно підтримали вимогу представників південнослов'янських народів почати організацію збройної допомоги австрійській монархії проти угорської революції, що розросталась. В протигагу їм виступили представники польської демократії, які вимагали стати на оборону угорської революції.

Разом з тим на конгресі все голосніше лунали романтичні промови про панславістське об'єднання, про демократичну федерацію слов'янських народів в Австрії². Одночасно в Празі серед чеської демократії, головним чином студентської молоді, почав зростати революційний рух. Все це було не до смаку монархічним діячам конгресу на чолі з Палацьким. Та й сам австрійський уряд, занепокоєний наростанням революційного руху в Празі, почав косо дивитись на конгрес. Дальші події швидко вирішили його долю. 12—16 червня в Празі вибухло повстання студентства й робітників, які виступили проти австрійської реакції. Повстання розгромив генерал Віндішгрец за допомогою загону австрійського війська, що складалось головним чином з солдат-слов'ян. Одночасно Віндішгрец розігнав і самий конгрес.

Оцінюючи діяльність Слов'янського празького конгресу, Маркс і Енгельс писали: «Так звані демократи з австрійських слов'ян є або негідники, або фантазери, а фантазерів, які в свого народу не знаходять ніякого ґрунту для ввезених зза кордону ідей, знову таки водять за ніс негідники. На Слов'янському конгресі в Празі фантазери взяли

¹ Це питання вирішили перенести для остаточного розв'язання в майбутній крайовий (галицький) парламент.

² Особливо гаряче обстоював у 1848 р. ідею демократичної федерації слов'янських народів присутній на конгресі М. Бакунін. За його задумом, ця федерація мала бути побудована на принципах загальної рівності, свободи і братерства без кріпацтва і станів, де б кожний слов'янин мав право на ділянку землі.— Ф. Я.

гору¹. Коли ця фантастика здалась небезпечною аристократичним панславістам, панам графові Туну, Палацькому і компанії, вони видали фантазерів Віндішгрецові і чорно-жовтій контрреволюції. Яка гірка і вбивча іронія в тому, що цей конгрес мрійників, який охороняла мрійно настроєна празька молодь, був розігнаний солдатами тої ж нації; що фантазуючому Слов'янському конгресові був протипоставлений військовий слов'янський конгрес»².

Австрійський рейхстаг. 10 липня 1848 р. у Відні вперше зібрався австрійський рейхстаг, куди війшли 383 депутати. В результаті виборів у Галичині й Буковині остання послала в рейхстаг 12 депутатів. З 96 депутатів, обраних у Галичині, 35 були обрані в східній її частині, головним чином з українського населення³.

Рейхстаг відіграв в австрійській революції негативну роль, ставши фактично ширмою для контрреволюції. Замість дальшого розвитку і організації революції, рейхстаг здебільшого проводив час у пустих і нескінченних дебатах (про мову виступів і діловодство рейхстагу, про його статут, про повернення Фердинанда I в Відень тощо), майже не зачіпаючи питань про армію і бюджет. Разом з тим, обмірковуючи таке питання, як скасування в Австрії панщини, рейхстаг стояв на погляді викупу селянами поміщицької землі, тобто на погляді поміщиків, а не селянства, даючи реакції змогу зміцнити свої сили.

Радикальне крило рейхстагу було дуже незначне. До нього приєдналися і кілька селян-українців. Серед них були відомі вже нам Капушак і Кобилиця, які виступали проти викупу селянами землі в поміщиків.

Поки рейхстаг тупцював на місці навколо стоячих перед ним питань державного й соціального устрою Австрії, революція і контрреволюція готові були зустрінутись лицем до лица в боях, що наближались.

¹ Під фантазерами Маркс і Енгельс розуміли прихильників демократичного панславізму (тобто демократичної слов'янської федерації), жорстоко розкритикованого ними за революційне фразерство в статті «Демократичний панславізм», спрямованій проти Бакуніна (див. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. VII, с. 203—220).— Ф. Я.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. VII, сс. 215—216.

³ З них було 23 селян, 8 священників, 4 представники інтелігентних професій. Серед обраних був і гр. Стадіон.

Розвиток революції в Угорщині. Повстання 6 жовтня у Відні. На осінь 1848 р. головним ворогом австрійської реакції стала Угорщина, де під керівництвом Людвіга Кошута швидко розвивалась буржуазно-демократична революція. Після того, як 16 березня австрійська реакція змушена була погодитись на існування в Угорщині самостійного міністерства, Угорщина по суті відокремилась від Австрії і в ній було проведено цілий ряд революційних законів: «Були скасовані всі політичні привілеї, введене загальне виборче право, скасовані безплатно, при компенсації з боку держави, всі феодальні повинності — панщини і десятини — і встановлений союз з Семиграддям»¹.

Спираючись на армію і слов'янські народи, насамперед на сербів, що почали в червні 1848 р. повстання проти угорського уряду за Австрійську монархію, австрійська реакція повела збройну боротьбу проти революційної Угорщини, поставивши на чолі придушення угорської революції бана (намісника) Хорватії, австрійського генерала Єлачича. Але, «не зважаючи на зрадництво свого командного складу, угорська армія розбила Єлачича і прогнала всередину австрійської території, аж до самих стін Відня. Імператор і старий зрадник Латур² вирішили послати Єлачичу підкріплення і за допомогою німецьких і слов'янських військ знову завоювати Угорщину»³.

Крім того, на шляху австрійської контрреволюції стала народна маса Відня. 6 жовтня, коли з Відня мали виступити проти Угорщини гренадерські частини, народ перегородив їм шлях барикадами і зруйнував залізничні колії. У Відні почалась люта боротьба студентства, робітників і частини національної гвардії, що приєдналась до них, проти сил реакції. Революційні сили перемогли, і Фердинанд I з двором знову втік з Відня, цього разу в Ольмоц.

Реакції довелось знову збирати свої сили проти революції. Тепер на допомогу контрреволюційним силам на чолі з Віндїшгрецом прийшли полки з провінції. 30 жовтня 60-тисячна армія оточила столицю і почала атаку. 1 листопада

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. VII, с. 285.

² Теодор Латур — австрійський військовий міністр.— Ф. Я.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. VII, с. 286.

революційний Відень упав. В місті почались звірства переможців і масові страти за вироками військового суду.

Повстання у Львові. Підтримка реакції Головною руською радою. Поразка революції. Відгуком повстання в Відні був народний виступ проти реакційних сил у Львові, підтриманий частинами національної гвардії. Витиснутий 1 листопада з Львова австрійський генерал Гаммерштейн почав 2 числа бомбардувати забарикадоване місто і навколишні горби. Гарматний вогонь спалив ратушу, зруйнував університет і ще ряд будинків. В той же день повстанці змушені були здатись¹. Діячі Народної ради М. Гноїнський, А. Клодзінський і Л. Малиновський підписали умови капітуляції. Переможці оголосили в місті стан облоги. Запрацював військово-польовий суд. Національна гвардія і студентський легіон були розпущені, було оголошено загальне роззброєння, заборонено союзи і збори і закрито газети.

Львівське повстання було останнім спалахом революції на Західній Україні. Після нього реакція тут остаточно перемогла. На пост губернатора Галичини замість Залевського незабаром був призначений колишній заступник Стадіона Голуховський.

Головна руська рада стояла осторонь повстання, тримаючись попередньої вірнопідданської політики до австрійської реакції, і незабаром після придушення повстання, 6 листопада, послала до Фердинанда I делегацію з адресою, де знову повторювала відомі вже нам вимоги про розділ Галичини, рівноправність уніатської віри та ін.

Не співчували львівському повстанню і організовані зосени 1848 р. з ініціативи Головної руської ради в кількох пунктах Східної Галичини українські загони національної гвардії, куди вступили переважно ремісники, дрібні крамарі, селяни. Наприклад, гвардійці організованого в місті Яворові загону ловили втікачів з Львова, що тікали звідти після розгрому львівського повстання, і приводили їх у Перемишль у тюрму.

В грудні 1848 р. знову почалась війна перемігшої в Австрії реакції проти революційної Угорщини. Замість «ідіота Фердинанда, скомпрометованого поступками революції і

¹ Під час повстання з боку повстанців було 55 убитих і 75 поранених; серед військ — 3 убитих і 13 поранених.

який жив замкнений»¹, на австрійський престол був посаджений² ерцгерцог Франц Йосиф.

Головна руська рада активно виступила на допомогу реакції проти угорської революції. 1 січня 1849 р. Рада звернулася з контрреволюційною відозвою «До руського народу», де закликала українців стати на оборону монархії: «Бутні мадьяри... забажали нараз — писала Рада — піднятися коштом пониження злучених з ними слов'янських народів..., підняли бунт проти свого монарха і царя нашого». Далі Рада залякувала в відозві українське селянство, кажучи, що повстання може перекинутись і на Західну Україну і загрожувати тут спокоеві людності. Тому Рада запропонувала організувати «полк охотників зі самих руських людей, щоби обсадити наші гори, не чекаючи, як страшний огонь, який розгорівся в наших сусідів, обійме й наші хати... Тут йде о щось більш, чим особисті користі. Цього вимагає від вас добро цілої Австрійської монархії, а в її цілості наше спасенне»³.

Австрійський уряд оцінив контрреволюційну запопадливість Головної руської ради. Франц Йосиф в особливому рескрипті дякував їй за службу і дозволив зорганізувати батальйон українських стрільців для боротьби проти Угорщини. На початку травня 1849 р. батальйон з 1410 чол.⁴, набраних по всій Східній Галичині, був зорганізований і приведений у Львів.

Куземський виголосив від імени Головної руської ради перед офіцерами батальйону промову, де заявив, що, організуючи батальйон, Головна руська рада мала мету, «щоби оборонити й охоронити руський край від напаських угорських ворохобників і получених з ними польських емігрантів; щоби його величності дати доказ, що нарід руський вірність свою опирає не тільки на пустих словах, але готов доказати її кожної хвилі й чинами...»⁵

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. VII, с. 287.

² 2 грудня 1848 р.

³ Цитую за І. Кревецьким, Батальйон руських гірських стрільців, Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. CVII, сс. 53—54.

⁴ Пізніше в нього влились ще 200 чол.

⁵ І. Кревецький, там же, с. 60.

6 вересня батальйон вирушив в Угорщину для боротьби з революцією, але йому довелося виконувати там тільки охоронну службу, бо угорська революція була на той час уже придушена за допомогою військ Миколи I¹.

Так за допомогою жандарма Європи, російського царя, і слов'янських народів, що прийшли на допомогу феодално-клерикальним силам, в Австрії перемогла реакція. «... Зрушена в своїх основах Австрія зберегла життя і тимчасово знову зміцнилась завдяки чорно-жовтому² ентузіазмові слов'ян; ... саме хорвати, словенці, далматинці, чехи, моравани і русини дали Віндішгрецові і Єлачичу війська для придушення революції у Відні, Кракові, Львові і Угорщині...»³

Ще до остаточної перемоги над революційною Угорщиною, 4 березня 1849 р., австрійський уряд оголосив конституцію, в якій «... проголосив Австрію неподільною монархією, з спільними фінансами, спільною системою мит, спільним військом, стираючи цим всяку різницю між німецькими і ненімецькими областями»⁴. 7 березня 1849 р. уряд розпустив рейхстаг, що засідав у м. Кремсірі в Моравії, розігнавши військовою силою його депутатів. «Абсолютизм був відновлений в Австрії з усіх поглядів з 4 березня 1849 р.» — писали про перемогу австрійської реакції Маркс і Енгельс⁵.

Така ж доля як і рейхстаг, спіткала й Головну руську раду. Ця національна західноукраїнська організація була потрібна австрійському урядові як сила, що допомагала йому проти революційного руху в Галичині і угорської революції. Після перемоги реакції потреба в цій опорі минула, і уряд в 1851 р. розпустив Головну руську раду. Для нього зручніше було після розгрому революційного руху, як і раніше, спиратись у Галичині на польську аристократію і віддати в її руки управління краєм.

Очолюваний Головною руською радою український національний рух, що ожив на Західній Україні під час рево-

¹ Австрійський уряд «подякував» стрільцям батальйону за службу тим, що, відпустивши їх у січні 1850 р. додому, восени силою знову взяв їх усіх в австрійську армію, хоч більшість їх за своїм віком були вільні від військової служби.

² Кольори державного прапора Австрійської імперії.— Ф. Я.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс, Сочинения, т. VII, с. 215.

⁴ Там же, Сочинения, т. VI, с. 88.

⁵ Там же, Сочинения, т. VI, с. 86.

люції 1848 р., відіграв тоді позитивну роль, оскільки завдяки йому просунувся вперед культурний розвиток українського населення. Але в загальному ході революції роль українського руху, оскільки на чолі його стояла Головна руська рада, була негативна і навіть контрреволюційна, бо він підтримував австрійську монархію.

Але й тоді вже серед українського селянства з'являлись окремі проводирі, що були просякнуті ідеями революції і виступали за підтримку революційної Угорщини проти австрійської реакції. Відомий уже нам Лук'ян Кобилиця на початку листопада 1848 р. став на чолі масового руху гуцульських селян. Спираючись на кілька тисяч озброєних повстанців, Кобилиця оголосив у Гуцульщині всю землю й ліси власністю селян і вигнав з сіл урядову й поміщицьку адміністрацію.

Повстанці співчували революційній Угорщині, але не зберегли ніяких певних відомостей про зв'язок Кобилиці з угорськими революціонерами і зокрема з угорським командуючим Бемом, який мав намір прорватись на Буковину для з'єднання тут з повсталим селянством. Рух гуцулів був придушений австрійськими військами.

В Закарпатській Україні значна частина селянства після того, як угорський революційний уряд звільнив селян від панщини, також взяла участь у боротьбі проти австрійської монархії в революційних військах Угорщини, не зважаючи на заклики Головної руської ради не йти на службу до мадярів.

Загалом же революція 1848 р., не зважаючи на її поразку, поклала в Австрії і на Західній Україні край пануванню феодально-кріпосницької системи. В країні почалось панування капіталізму.

7. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ НА УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Розвиток культури на Україні в першій половині ХІХ ст. відбивав розклад кріпосницьких відносин і ріст капіталізму, що переживала в цей час країна.

В цей період процес формування української нації значно просунувся вперед. Особливо яскраво це виявилось у літе-

ратурі. Українські письменники, починаючи з Котляревського, почали переходити в своїх творах на народну українську мову, користуючись при цьому сюжетами, взятими з життя народних мас або з народної творчості — билин, сказань тощо — і обробляючи їх у віршовій чи прозаїчній формі.

Разом з тим саме в літературі зародилась потужна революційно-демократична течія в особі Шевченка. Вийшовши з народної маси, він виступив у своїх сповнених гніву геніальних віршах і поемах від імени пригноблених мас українського народу проти самодержавства, кріпосництва й національного гніту, і він же створив українську літературну мову.

З другого боку, на Україні зароджувався буржуазний націоналізм. Українська дворянська і буржуазна інтелігенція виявляли все більший інтерес до всього народного українського — до історії України, мови, народної поезії. Вони намагались підкорити своєму впливові культурний розвиток України і взяти його в свої руки.

Розвиток культури на Україні в першій половині XIX ст. проходив у надзвичайно трудних умовах, під тяжким колоніальним гнітом, в обставинах грубої насильницької русифікації України. Аракчєєвська, а потім миколаївська реакція майже цілком русифікували школу на Україні і намагались зробити освіту виключним привілеєм дворянства, наскрізь насичуючи науку кріпосницько-великодержавницьким духом «православия, самодержавия и народности». Ріст культурного розвитку широких українських мас затримувався навіть порівнюючи з відсталою Росією.

Але одночасно з спробами царизму використати на Україні російську мову як знаряддя русифікації, щоб тим самим посягти розбрат між двома братерськими народами — українським і російським, відбувався процес обопільного впливу культур двох народів, росту і зміцнення живого внутрішнього зв'язку між ними.

Це виявлялось у різноманітних формах, про що передусім красномовно свідчить великий вплив геніального російського поета Пушкіна на розвиток української літератури, зокрема на творчість Шевченка, і навпаки, — дуже велике поширення української тематики в російській літературі — у Пушкіна, Рилєєва, Гоголя.

В першій чверті XIX ст. українська культура розвивалась більше на Лівобережжі і Харківщині. Розвиток її на Правобережжі в цей період відставав. Це пояснювалось насамперед тим, що на Правобережній Україні, поруч з русифікаторською політикою царизму, розвиток української культури затримувала поширена тут польська шляхетська культура. Польські поміщики підсилено колонізували Правобережжя, заводячи в школах для українського населення викладання польською мовою¹.

На Лівобережжі, особливо в перше десятиліття XIX ст., була ще досить поширена «дяківська» школа з навчанням дітей українською мовою. А крім того, в Харкові аж на 30 років раніше, ніж у Києві, виник університет, звідки й виїшов ряд діячів української культури, які на 40-і роки перенесли свою діяльність на Правобережжя.

Початкова і середня школа на Україні в першій половині XIX ст. На початок XIX ст. на Україні (особливо на Полтавщині і Харківщині) продовжували існувати парафіальні «дяківські» (при церковних домах) школи, утримувані на кошти батьків учнів. Учителями в цих школах були дяки, що навчали дітей українською мовою читати буквар, часослов і псалтир, а також церковних співів, за що брали від 50 коп. до 2 крб. з учня. В 1803 р. на Полтавщині було 87 «дяківських» шкіл, де навчалось 738 учнів².

На початку XIX ст. царський уряд завдав «дяківській» школі відчутного удару. В 1803 р. міністерство народної освіти видало так звані «попередні правила» про організацію школи в імперії. «Правила» встановлювали чотири типи шкіл — парафіальні, повітові, губернські (гімназії) і університети. За «правилами» в кожній парафії або двох суміжних мала бути парафіальна школа, на чолі якої стояв місцевий священник. В цій школі діти повинні були навчатись російською мовою читати, писати, арифметики, «закону божого» і «благонрав'я».

¹ Після повстання 1830—1831 рр. царський уряд перевів викладання в школах з польської мови на російську, як і раніш не даючи змоги українській людині Правобережжя вчити дітей їх рідною мовою.

² Див. Ф. Павловский, Приходские школы в Старой Малороссии и причины их уничтожения, Киевская Старина, 1904, I, сс. 1—40.

Але російські парафіальні школи розвивались на Україні надзвичайно слабо, бо для них не були відпущені засоби, а також не було вчителів. Їх почали відкривати лише з 1812—1813 рр., коли царський уряд поруч з заходами на зразок заборони приймати на службу осіб, не знаючих добре російської мови, підсилив тут свою русифікаторську політику. Загальне число початкових шкіл у селах і містах України було в першій половині XIX ст. надзвичайно мізерне. Наприклад, на Харківщині на сотні сіл в 1813 р. було всього 33 школи, а в 1818 р. лишилось тільки 23, при чому число це й далі зменшувалось. За даними Полтавської казенної палати, в 1807 р. на Полтавщині було 884 парафії, де треба було відкрити 598 парафіальних шкіл.

Російська школа розвивалась на Україні слабо ще й тому, що селянство продовжувало віддавати дітей, як і раніш, у науку до місцевих дяків. В самому тільки Сумському повіті на Харківщині в 1814 р. було 11 «дяківських» шкіл з 150 учнями.

На Правобережній Україні майже всі сільські школи були до 1831 р. в руках католицького і уніатського духовництва, яке вело навчання польською мовою. В Київській губернії було 15 парафіальних шкіл, у Волинській — 56 і в Подільській — 29. Після придушення польського повстання в 1831 р. Микола I наказав закрити сільські й міські школи на Правобережжі, в результаті чого було закрито 245 шкіл і замість них відкрито нові російські школи. 14 грудня 1832 р. з губерній Київської, Чернігівської, Волинської і Подільської була утворена учбова округа на чолі з фон-Брадке. В 1835 р. в Київській губернії існувало 12, у Волинській — 19, у Подільській — 3 і в Чернігівській 17 парафіальних шкіл. Загальне число учнів у них доходило всього до 1700 чол. (при цьому серед них було тільки 94 дівчини)¹.

Повітові школи, що були тоді другим ступенем у системі народної освіти, нараховувались одиницями. Навіть у найбільших міських центрах України — Києві, Харкові, Одесі,

¹ В 1848 р. в окрузі були такі навчальні заклади: університет 1, ліцей 1, гімназій 11, дворянських шкіл 9, повітових 32, парафіальних 90, приватних пансіонів і шкіл 16, єврейська равінська школа 1. Всього учбових закладів нараховувалось 161, учнів — 10205. (Звіт Бібікова за 1849 р.).

Полтаві було всього по одній повітій школі, а в багатьох містах їх не було зовсім. Наприклад, на Правобережжі в 1835 р. було 27 повітових шкіл з 1700 учнями. На утримання їх відпускались мізерні суми. Так, полтавська повітова школа одержувала щороку 1250 крб. Штати її складались з наглядача (директора), двох учителів, «законовчителя» і вчителя малювання. В повітових школах викладали географію, історію, російську мову, геометрію, природознавство, законознавство, малювання. Царизм, протиставляючи ці російські школи місцевим, в той же час ніяк не був зацікавлений у рості освіти. Міністр освіти адмірал Шишков заявляв з цього приводу в 1824 р.: «Обучать весь народ принесло бы более вреда, нежели пользы».

Щоб закрити доступ у середню, а тим більше в вищу школу дітям «нижчих» станів, уряд спочатку чинив їм цілий ряд перешкод, які робили майже неможливим перехід цих учнів з парафіальних і повітових шкіл у гімназії, а в 1852 р. зовсім заборонив на Правобережжі приймати в гімназії дітей, батьки яких належали до податкових станів.

Всяко обмежуючи освіту широких народних мас, царський уряд в той же час поширював освіту серед дітей дворянства, відкриваючи для них середні школи, університети і спеціальні навчальні заклади.

В першій половині XIX ст. на Україні було відкрито (головним чином у губернських містах) понад 10 гімназій, куди приймали майже виключно дітей дворян і чиновників. Порівнюючи з парафіальними і повітовими школами вони являли собою досить великі учбові заклади, що нараховували по кілька сот учнів (київська¹, житомирська гімназії та ін.). Загальне число учнів у гімназіях Київської, Волинської, Подільської і Чернігівської губерній в 1835 р. доходило 2135 чол. з 82 учителями².

В гімназіях викладали історію, географію, початковий

¹ Перша київська гімназія була заснована в 1812 р.

² Див. В. Науменко, Несколько данных о состоянии Киевского учебного округа в 1835 г.; Киевская Старина, 1890, № 1, сс. 127—130. Всіх учбових закладів у Київській окрузі було тоді 106, всіх учнів 5808 чоловічої статі і 385 жіночої. В 1849 р. за звітом Бібікова в окрузі було 161 учбових закладів з 10205 учнями (Рукописний відділ Бібліотеки АН УРСР, Папери Бібікова).

курс філософії і словесних наук, математику, фізику, природознавство, політичну економію, основи технології, малювання, латинську, німецьку і французьку мови. При деяких гімназіях були організовані дворянські пансіони. Для дітей дворян на Україні були відкриті «Институты благородных девиц» — у Харкові (1812 р.), Полтаві (1832 р.) і в Києві (1838 р.).

Для підготовки з дворянських дітей офіцерів були відкриті два кадетські корпуси — в Полтаві (1840 р.) і в Києві (1852 р.). В першому з них було 100, а в другому — 200 учнів.

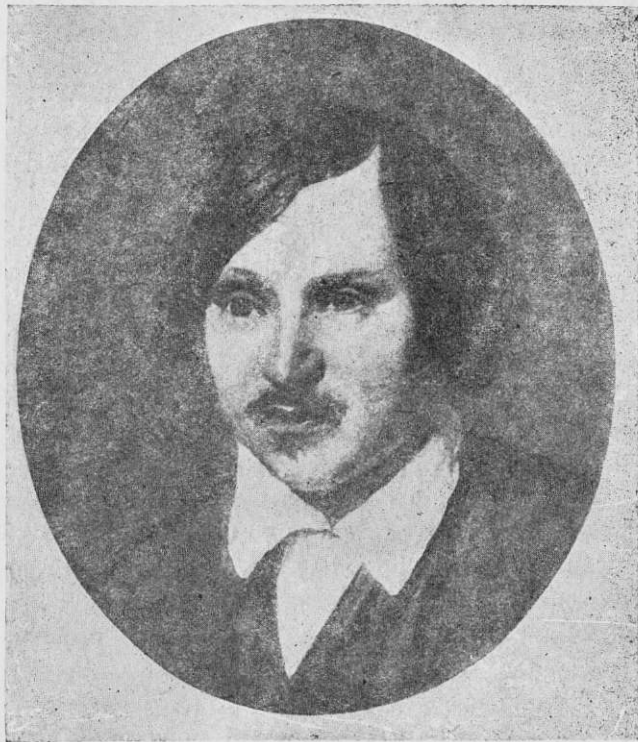
Проміжною ланкою між середньою школою і університетами були так звані ліцеї, які пізніше стали вищими школами. На Україні було два ліцеї — Одеський (з 1817 р.) і Ніжинський (1820 р.). Одеський ліцеї, що являв собою спочатку скорше гімназію, в 1837 р. був перетворений у вищу школу з двома відділами — фізико-математичним, юридичним і інститутом східних мов. В 1837 р. число учнів у ліцеї становило до 420 чол., а після перетворення в ньому лишилось кілька десятків чоловіка¹.

Ніжинський ліцеї існував на капітал, заповіданий для цього великими поміщиками Безбородьками. В 1830-х роках ліцеї наближався своїм типом до вищого учбового закладу. Його початковою метою було дати поміщикам Лівобережжя «удобность при воспитании их детей в благочестивых правилах, приобрести сведения в языках и общих науках». Програма Ніжинського ліцею складалась з предметів лінгвістичних, історії, географії, словесності, філософії, правових наук, хемії, технології і природознавства, мало відрізняючись від гімназичної програми. Курс навчання в ліцеї був дев'ятилітній. В 1832 р. ліцеї був перетворений в фізико-математичний ліцеї. В 1840 р. через відсутність учнів його знову було перетворено в юридичний навчальний заклад, мета якого була готувати досвідчених чиновників. В тому ж році при ліцеї була організована гімназія. Найвидатнішими учнями ліцею були письменники Гоголь, Гербель і Гребінка.

В першій половині XIX ст. в Києві продовжувала свою діяльність Київська духовна академія, що готувала «учене»

¹ В 1865 р. Одеський ліцеї було перетворено в Новоросійський університет.

духівництво. Поруч з богословськими дисциплінами, що грали тут головну роль, в Академії викладали математику, природознавство, фізику, географію, історію, філософію, російську, польську, французьку, грецьку і єврейську мови, «початкові правила медицини» та ін. Частина студентів Ака-

М. В. Гоголь.

демії, по закінченні її, поповнювала собою ряди різних інтелігентних професій. Деякі з них ішли закінчувати освіту в Московський університет, Петербурзьку медично-хірургічну академію та ін. На початку XIX ст. кілька колишніх студентів Академії стали професорами медичних і гуманітарних наук (Велланський, Данилевський, Рязенко, Тимковський та ін.).

В 1814 р., з початком підсилення реакції, вийшов новий устав для духовних академій, який підкреслював, що вони

призначені виключно для богословської освіти і підготовки духівництва. Після цього програма Київської академії була дуже урізана за рахунок точних і гуманітарних наук, і число студентів різко зменшилось з кількох сот до 120 чол., а в 1856 р.— до 89¹.

Вища школа і розвиток науки на Україні в першій половині XIX ст. В першій половині XIX ст. на Україні існували два університети — Харківський і Київський. Харківський університет був відкритий 17 січня 1805 р. з ініціативи місцевих ліберальних поміщиків на чолі з уже згаданим В. Каразіним. Він ще в 1802 р. склав проект організації університету в Харкові і добився його затвердження на загальних зборах харківського дворянства. Зацікавлені в освіті своїх дітей, поміщики й купці Харківщини та інших губерній України пожертвували на організацію університету понад 650 тисяч крб.

Виданий у 1804 р. устав університетів прямо вказував, що їх завдання — готувати освічених чиновників: «Университет есть высшее учебное сословие для преподавания наук учрежденное. В нем приготавливается юношество для вступления в различные звания государственной службы».

В Харківському університеті було чотири відділи (факультети) — словесний (пізніше історико-філологічний факультет), етико-політичний (юридичний факультет), математичний і медичний. Крім навчальної і наукової роботи, устав 1804 р. покладав на університет обов'язок начальствувати над Харківською учбовою округою (округа охоплювала Лівобережжя, Дон, Крим і Кавказ) і цензурний нагляд за всіма виданнями, що виходили в межах округи.

Царський уряд відпускав на утримання університету так мало коштів, що він не міг розгорнути ні нормальної навчальної роботи, ні роботи своїх допоміжних установ. Наприклад, відсутність клінік², анатомічного театру і інструментів довго не давала змоги налагодити роботу медичного відділу університету. В 1809 і в наступні ближчі роки на ньому було всього 3 студенти. Хемічна лабораторія, технологічний і мінералогічний кабінети не працювали. Бібліо-

¹ Див. В. Аскоченский, Киев с древнейшим его училищем Академиею, Киев, 1856, ч. I і II.

² Перша клініка була відкрита в 1814 р.

тека університету в перше десятиліття його існування мала всього 15 тисяч томів, а в друге і третє — 27 тисяч.

Бідність наукових сил у Росії і на Україні привела до того, що царський уряд напочатку запрошував у Харківський університет чимало професорів зза кордону. Лише після початку 1830-х років викладацький склад університету почав комплектуватись переважно з осіб, що закінчили вищі учебні заклади в Росії.

Аж до середини 30-х років університет постійно потребував викладацьких сил, бо до 25% професорських місць лишались вакантними. Викладання в університеті утруднювалось ще й тим, що професори іноземці читали свої лекції латинською чи французькою мовами, яких не знала більшість студентів.

З самого початку існування університету в ньому нестало і студентів, бо гімназія, звідки головним чином комплектувались студентські кадри, була відкрита в Харкові тільки в 1804 р. Перші студенти прийшли в університет з Курської духовної семінарії і Харківського колегіуму. В 1805 р. в університеті було 57 студентів (з них 23 дворян і 28 дітей духівництва). В дальшому число студентів збільшувалось так:

1807 р.	—	65	чол.
1825 «	—	346	«
1842 «	—	452	«
1855 «	—	492	«
1862 «	—	622	«

В університеті, як і в середній школі, з самого першого року його організації навчались головним чином діти дворян. Наприклад, у 1830 р. з 276 студентів було 127 дворян, 68 дітей чиновників, 61— різночинців, 9— духовних і 11 іноземців.

Викладацький склад університету становили в той час значною мірою урядовці від науки, які вірою і правдою служили царській реакції. Ці бездарні й посередні професори читали з року в рік той самий курс за тими самими записками. Лише кілька талановитих професорів стояли на висоті тодішнього рівня науки. Ця частина професури вже в перше десятиліття існування університету випустила ряд

наукових робіт і підручників, якими широко користувались не тільки в Харківському, а і в інших університетах Росії.

Професор риторики й словесності Рижський (перший ректор університету) був відомий як автор підручників, з яких навчилися студенти Харківського, Казанського і Московського університетів. Успенський випустив «Опыт повествования о русских древностях»; Кроненберг — підручник латинської мови; Шад видав «Чистую логику» і «Естественное право»; Якоб надрукував підручник з поліційного права і Осиповський — «Курс математики» (в 3-х томах), що стояв поруч з кращими європейськими підручниками того часу; Гізе опублікував п'ятитомну «Всеобщую химию для учащихся и учащихся» і т. д.¹

В 1835 р. царський уряд видав новий університетський устав, який ще більше підсилив наступ реакції на вищу школу. За цим уставом початкова і середня школи були вилучені з відання університетів і віддані під начальство попечителів учбових округ. Попечитель учбової округи, крім загального контролю над університетом, мав стежити за діяльністю професури. Адміністративна влада ректора, казарменна дисципліна і поліційний нагляд над студентами були також надзвичайно підсилені.

В 1830—1840-х роках склад професури в Харківському університеті змінився. Якщо досі значну частину кафедр займали іноземці, то тепер тут викладали професори росіяни чи українці — колишні студенти Харківського або Дерптського університетів. Найпопулярнішими професорами в цей період були Лунін, великий знавець всесвітньої літератури, учитель Костомарова, і Валицький, що читав грецьку мову, літературу і древності. З 1843 р. курс слов'янознавства читав відомий тоді видавець «Запорожской старины», пізніше академік, Срезневський.

Дальше підсилення кріпосницької реакції в Росії, що почалось після поразки революції в 1848 р. і тривало до кінця царювання Миколи I, зачепило і учбові заклади. В університетах у 1849 р. були скорочені програми політичних і юридичних наук, викладання філософії було скасоване, логіку і

¹ В 1813 р. при університеті було організовано «Ученое общество», але через реакцію воно не змогло розгорнути будьякої помітної роботи, хоч і проіснувало формально до 1829 р.

психологію почали читати викладачі богослов'я. Викладання всіх інших предметів строго обмежили тісні рамки офіціальних програм, і від професури вимагали повторення з року в рік того самого матеріалу. Число студентів Харківського університету зменшилось з 523 чол. в 1847 р. до 415 чол. в 1850 р.

Але, не зважаючи на постійний тиск царської реакції, все таки з 1805 до 1850—1851 рр. Харківський університет закінчили близько 3 тисяч чол., з яких понад 700 стали в дальшому лікарями, коло 500 — учителями і 66 — професорами. Серед них найвидатнішими були історик Костомаров, знаменитий лікар Іноземцев, математик Остроградський, мовознавець Потебня, славіст Срезневський.

Тільки майже через 30 років після організації Харківського університету, 15 липня 1834 р., на Україні було відкрито другий університет, Київський¹.

Відкриваючи Київський університет, Микола I мав єдину мету — утворити на Правобережжі ідеологічний центр русифікаторської кріпосницької пропаганди, «умственную крепость вблизи военной».

Університет складався спочатку з двох факультетів — філософського і юридичного, а в 1840 р. в ньому був організований третій факультет — медичний.

На чолі університету був поставлений М. А. Максимович. Він народився на Полтавщині в 1804 р. в поміщицькій родині. Вступивши в 1819 р. в Московський університет, Максимович виявив інтерес одночасно до двох предметів — словесності і ботаніки. Університетський курс Максимович закінчив як ботанік і в 1827 р. захистив магістерську дисертацію «О системах растительного царства», а в 1833 р. він був обраний на ординарного професора ботаніки Московського університету. Але він не покинув займатись словесністю і в результаті випустив у 1827 р. збірник «Малороссийских песен». В 1834 р. Максимович переїхав на Україну, прийнявши пропозицію зайняти в Київському університеті кафедру російської словесності і посаду ректора.

Спочатку університет містився на Печерську, спершу в трьох, а потім у семи найманих будинках (бібліотека, інстру-

¹ Царський указ про організацію університету в Києві був підписаний 8 листопада 1833 р.

з 1847 — 1848 рр. генерал-губернаторам, були знову передані у відання попечителів, були дозволені заборонені з 1848 р. командировки професури за кордон і відновлені кафедри філософії і державного права.

Розвиток історичної науки на Україні в першій половині XIX ст. Серед української дворянської і буржуазної інтелігенції, що розвивалась у першій половині XIX ст., як відомо, надзвичайно зріс інтерес до історії України, української мови і фольклору, і це привело до видання ряду праць з цих галузей української культури.

В 1822 р. в Москві вийшла 4-томна «История Малой России» Д. Бантиш-Каменського (1788 — 1850) — начальника канцелярії лівобережного губернатора кн. Репніна. Бантиш-Каменський широко використав при складанні «Исторії» центральні й місцеві архіви і випустив в 1830 р. друге видання її, а в 1842 — третє.

«История Малой России», не зважаючи на монархічні переконання автора, була для того часу видатним явищем у галузі української культури, бо являла першу спробу виокласти історію України в більш-менш повному і послідовному порядку. Роботу Бантиш-Каменського з співчуттям зустріли в тодішніх інтелігентських колах: «Я знаю о трудах господина Бантыша-Каменского — писал, например, историк Мартос — и радуюсь, что он принял на себя распахать дикое поле деесписаний Украины».

А. Мартос (1790 — 1842) до 1822 р. був офіцером, а потім чиновником на цивільній службі. За молодих років він був одним з найбільш націоналістично настроєних представників української дворянської інтелігенції. Він разом з другим істориком Н. Маркевичем (1804 — 1860) підкреслював минулу політичну самостійність України і, всяко вихваляючи і оточуючи ореолом слави Мазепу і Полуботька, малював їх як непримиренних борців за незалежність України. Мартос писав, наприклад, у своєму щоденнику (1811 р.) про Мазепу, що він був «друг свободы» і захищав незалежність отечества своего». А Маркевич заявляв у листі до поета Рилєєва (1825 р.): «Мы не потеряли еще из виду деяний великих мужей — малороссиян, во многих сердцах не уменьшилась прежняя сила чувств и преданности к отчизне. Вы еще найдете живым у нас дух Полуботка».

Але разом з тим вони не заходили в своєму націоналізмі й опозиційності занадто далеко, і ніколи не виходили з рамок лояльного і навіть вірнопідданського ставлення до царизму, зазначаючи, що Україна є невід'ємною частиною Російської імперії.

Цю подвійність найповніше відбила так звана «История русов или Малой России». Рукопис цього історичного твору, де була викладена історія України з початку до 1769 р., було знайдено в одному приватному поміщицькому архіві в 1820-х роках¹. Через кілька років вона в численних копіях уже ходила по руках і була широко відома в тодішньому українському освіченому суспільстві. «История русов» була надрукована в 1846 р. в Москві славістом О. Бодянським. Деякий час її приписували перу білоруського архієпископа Георгія Коніського², а згодом Полетики та ін., але автор її не встановлений і досі.

В основу «Истории русов» була покладена ідея самостійної української держави, яка ніби почала своє існування ще з часів Київської Русі і дала свою назву Русі Московській, а потім Росії. «Ибо известно, что прежде были мы то, что теперь московцы: правительство, первенство и самое название Руси от нас к ним перешли» — говорить «История русов»³. Як головних національних героїв України «История русов» виставляє Богдана Хмельницького, Мазепу і Полуботка і вважає гетьманщину епохою найвищого розквіту в історії України, ідеалом суспільно-політичного устрою, до якого треба прагнути.

Але поруч з цим «История русов» весь час підкреслює добровільність переходу України до Московської держави в 1654 р., лояльність української старшини до російських царів і заявляє, що це повинно бути прикладом і надалі. «Что касается до усердия к России — писал автор «Истории», — то никто к ней из вольных народов не был так привержен и усерден, как малороссияне. И сие доказывается самым тем, что они, бывши свободны, отбившись от Польши, предпочли Россию всем другим народам в протекцию свою их зазы-

¹ «История русов», очевидно, була написана в першій чверті століття.

² Бодянський видав «Историю русов» під його прізвищем.

³ «История русов», с. 204.

вавшим, а избрали ее одну к тому, по однородству и единоверству своему, в чем они навсегда устояли и никогда не поколебались, откинув и презрев многие соседние льщения и страхи сильных держав»...¹

Виявляючи політичні настрої українського дворянства й буржуазії, що зароджувалась, «История русов» зверталась по суті від їх імені з проханням до російських царів «утвердить их права», зберегти за ними державну роль на Україні, не відтискати їх на задній план. Ця петиція викладалась в «Истории русов» під виглядом звернення Полуботка до Петра I: «Мы просили и просим от лица народа своего о пощаде отечества нашего, несправедливо гонимого и без жалости разоряемого, просим о восстановлении прав наших и преимуществ, торжественными договорами утвержденных, которые и ты, государь, несколько раз подтверждал»². Всі ці положення «Истории русов», які особливо виразно сформулювали надії поміщицько-буржуазного націоналізму, що зароджувався, стали вихідними для всієї дальшої української дворянської і буржуазної історіографії.

«История русов» була одним з найяскравіших політичних документів, своєрідною політичною декларацією українського дворянства і буржуазії першої половини XIX ст., які мріяли про збереження і дальше зміцнення свого панування на Україні під владою російською самодержавства.

«История русов» мала величезний вплив на дальші праці істориків України першої половини XIX ст. Її вже згадував серед своїх джерел Бантиш-Каменський у другому виданні своєї «Истории Малой России», і під безпосереднім впливом її основних ідей написав свою п'ятитомну «Историю Малороссии» Маркевич³. З цих же ідей виходив і історик Мартос (написана ним «История Украины» пізніше була загублена і до нас не дійшла. Мартосові удалось надрукувати з неї тільки два розділи III тому)⁴.

¹ «История русов», с. 245.

² Там же, с. 229.

³ Вийшла в світ у 1842—1843 рр. у Москві. Два томи займає текст, а третій — додатки. Джерелами для «Истории Малороссии» були, крім «Истории русов», архівні документи і козацькі літописи.

⁴ Надруковані в журналі «Северный архив» за 1822 р., №№ 13—14, и 1823 р., № 6.

З 1843 р. в Києві почала свою роботу відкрита при канцелярії Бібікова «Комиссия для разбора древних актов». На чолі Комісії стояв спочатку правитель канцелярії Бібікова Пісарев, а потім, з 1848 р.— поміщик-українофіл Судієнко, разом з яким працювали М. Максимович, Н. Іванішев, П. Куліш, Н. Рігельман та ін.¹ Утворюючи Комісію, уряд поставив перед нею цілком певне завдання: шляхом відповідного добору архівних матеріалів обґрунтувати, що Правобережна Україна була завжди «російською». В ході розроблення архівів Комісія провела чималу роботу в справі збирання і видання архівних документів і джерел щодо історії України. В результаті багатолітньої роботи Комісії в Київському центральному архіві давніх актів (відкритому в 1852 р.) було зібрано з усього Правобережжя близько 6 тисяч актових книг і понад 500 тисяч окремих архівних документів. Не зважаючи на тенденційно-монархічний напрямок роботи, Комісія вже за перші 20 років свого існування надрукувала багато надзвичайно цінних матеріалів до історії України, що стосуються головним чином XVI—XVII століть. З 1845 до 1859 рр. були надруковані чотири томи «Пам'ятників», що містили ряд документів з історії війни 1648—1654 рр. проти Польщі, текст «Устави о волоках» тощо. В цей же період Комісія видала літописи відомих старшинських літописців—Величка (1848, 1851, 1855, 1864 рр.) і Граб'янки (1853 р.)². З 1859 р. Комісія почала видавати «Архив Юго-Западной России», що став найфундаментальнішою збіркою документів з історії України XIV—XVIII століть³.

В 1844 році було засноване історичне товариство в Одесі. З першого року свого існування воно почало випускати свої «Записки», де друкувались матеріали з історії України.

Роботи з географії, статистики і економіки України. Царський уряд, продовжуючи перетворювати в першій половині XIX ст. Україну в свою колонію, вживав ряд заходів, зв'язаних з вивченням України і її економічного розвитку. Одним з таких заходів була організація в 1851 р. при Київському університеті комісії для опису губерній Правобе-

¹ В етнограф. і археолог. роботі комісії брав участь і Т. Г. Шевченко.

² Літопис Самовидця був виданий в 1878 р.

³ Це видання, що складалося з 35 томів, продовжувалось до 1916 р.

режжя і Лівобережжя¹. В результаті роботи цієї комісії було надруковано 4 томи її «Трудів» (1851, 1853, 1855, 1861), де був ряд цінних статей про сільське господарство, промисловість і природні багатства України (наприклад, стаття Н. Бунге про залізну промисловість в губерніях Київської учбової округи, стаття Н. Маркевича про населення Полтавської губернії тощо). В 1840—1850-х роках вийшло кілька робіт з географії і статистики, а також економічних описів окремих губерній і районів України. Найцінніші з них були складені в 1846 р. і видані на початку 1850-х років — тритомні «Записки о Полтавской губернии» Н. Арандаренка, тритомне «Статистическое описание Киевской губернии», складене Д. Журавським і видане в 1852 р. в Петербурзі І. Фундуклеєм; виданий у 1850 р. в Одесі «Опыт статистического описания Новороссийского края» А. Скальковського. Поруч з цими роботами треба поставити також «Исследование о торговле на украинских ярмарках» І. Аксакова, надруковане в 1858 р. в Петербурзі на кошти петербурзького купецтва. Всі ці видання давали великий довідковий матеріал, потрібний і місцевим поміщикам, і буржуазії, і царському урядові, і російським підприємцям, і купцям, що мали діла на Україні. Фактичний матеріал цих робіт не втратив своєї вартості й досі, і до цього часу є видатним джерелом для історії економічного розвитку України в першій половині XIX ст.

Роботи в галузі української мови в першій половині XIX ст. Українофільська інтелігенція віддавала в першій половині XIX ст. багато уваги питанням мови і народної творчості.

Початок роботи в галузі українського мовознавства поклала видана в Петербурзі в 1818 р. граматика, складена Павловським, де, крім граматичних правил, автор умістив невеликий словник українських слів, кілька прислів'їв тощо. Питанням історії української мови і її місця серед інших слов'янських мов багато уваги віддавали Максимович і Срезневський, які одночасно збирали і видавали зразки українського фольклору. Вони насамперед відстоювали ту думку, що українська мова є повноцінна самостійна мова, а не

¹ Існувала до 1864 р.

говірка мови російської чи польської, як твердили представники офіційної великодержавницької науки (Погодін, Лавровський та ін.), з якими Максимович вів відкриту полеміку.

На оборону самобутності й самостійності української мови Максимович виступив у 1839 р. в своїй «Истории древнерусской словесности» (вийшла тільки вступна частина), а також у «Филологических письмах к М. П. Погодину», «Ответных письмах к М. П. Погодину» і «Новых письмах к М. П. Погодину о старобытности малороссийского языка» (1856—1863 рр.). В «Письмах» Максимович полемізував проти Погодіна в питанні про давню російську мову, доводив самостійність української мови, тоді як Погодін намагався довести, що українці прийшли на Україну з Карпат лише після татарського нашествия, а до татарського іґа, в часи Київської Русі, на Україні, на думку Погодіна, жили великоруси, які під тиском татар рушили з місць своїх давніх поселень на північний схід, у Росію. З цього Погодін робив висновок, що мова Київської Русі — російська, що українська мова не має коріння в давніх часах, як російська, і що взагалі української мови не було і немає.

Виступаючи на оборону української мови, Срезневський писав у статті «Взгляд на памятники украинской народной словесности» (1834 р.):

«В настоящее время нечего доказывать, что язык украинский (или, как угодно называть другим, малороссийский) есть язык, а не наречие русского или польского, как доказывали некоторые, и многие уверены, что этот язык есть один из богатейших языков славянских, что он едва ли уступит богемскому в обилии слов и выражений, польскому в живописности, сербскому в приятности, что этот язык, который, будучи еще необработан, может уже сравниться с языками образованными по гибкости и богатству синтаксическому — язык поэтический, музыкальный, живописный. И почему же глубокомысленный Сковорода, простодушный Котляревский, богатый фантазией Артемовский, всегда игривый, всегда увлекательный Основьяненко..., почему должны они остаться одни в доселе дикой пустыне украинской литературы? Язык Хмельницкого, Пушкаря, Дорошенки, Паляя, Кочубея, Апостола — должен по крайней

мере передать потомству славу сих великих людей України»¹.

Між Срезневським і Максимовичем у 1830-х роках розгорнулася навіть полеміка в питанні про суть української мови. Срезневський, як ми бачимо, вважав головним носителем мови не народ, а сучасних дворянських письменників, а в минулому — козацьку старшину в особі Хмельницького та інших. Максимович, навпаки, вважав українську мову мовою «простонародною» і, за свідченням його біографа, «был убежден, что малороссийский язык, оставаясь языком простонародья, может быть языком поэзии и для современного малоросса, но не может быть ни языком общежития образованного общества, ни языком ученых»². Оцінивши таким чином українську мову, Максимович і особисто користувався в своїх наукових роботах і виступах тільки російською мовою.

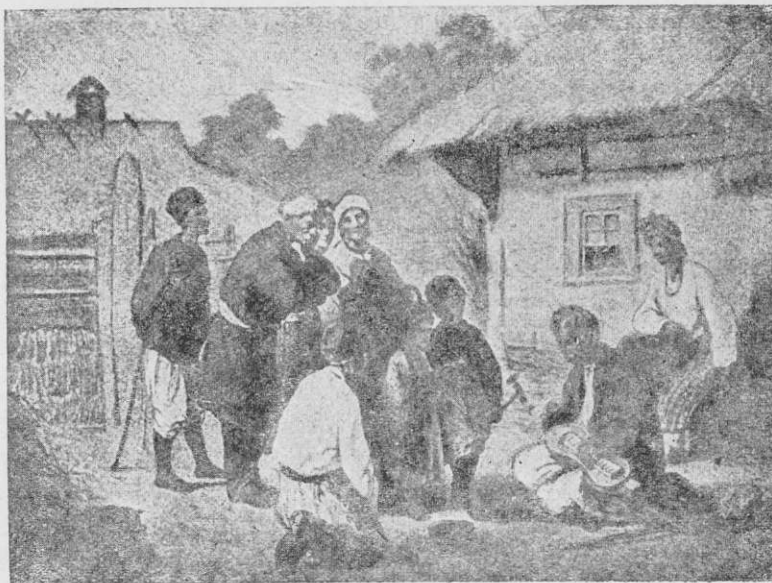
Народна словесна творчість. Народна словесна творчість, широко розвинута протягом ряду століть, не слабшала на Україні і в першій половині XIX ст. В цей період український народ створив ряд пісень про кріпосницьку експлуатацію, про селянського революціонера Кармалюка, де вилилась уся ненависть селянства до панів і його глибокі симпатії до борців проти неволі. В народі продовжували жити історичні думи і пісні, створені в минулі століття. Пісні і думи поширювали серед народу кобзарі і лірники, які передавали їх текст і мелодії з уст в уста. Імена кобзарів Андрія Шута, Івана Крюковського, Остапа Вересая були широко відомі серед українського народу, і народ любив їх. Талановиті кобзарі, як Остап Вересай, справляли величезне враження на маси слухачів. «Як есть де люди хорошіі, да там чи син пішов у службу або на завод, або удову яку бідну зять зневажае, да як заграеш їм таке саме, що воно в голову їм лізе,— розповідав Вересай — плачуть навкруги та й годі: і син плаче, і молодиця, і дівчина, а найбільш оті удови — так і заллеться».

¹ А. Пыпин, История русской этнографии, СПб, 1891, т. III, сс. 94—95. Ці палкі виступи на захист української мови не перешкодили згодом Срезневському, що дістав кафедру в Петербурзі, висловлюватись публічно проти самостійності української мови.

² А. Пыпин, там же, с. 36.

Збирання і друкування народних творів. На початку XIX ст. представники української інтелігенції почали збирати матеріали народної творчості і друкувати збірники цих матеріалів. В 1819 р. в Петербурзі кн. Цертелєв випустив збірник «Опыт собрания старинных малороссийских песней», що

Слухають лірика.

містив 10 дум і епічних пісень, записаних на Полтавщині з слів сліпого бандуриста.

В 1827 р. Максимович надрукував у Москві збірник «Малороссийские песни», куди увійшло 129 українських пісень. Збірник Максимовича мав широкий відгук не тільки на Україні і в Росії, а й за кордоном. Ним дуже зацікавились російські письменники, і Максимович познайомився з Дельвігом, Гнедїчем, а головне, з Пушкіним, який користувався збірником під час писання «Полтави», і з Гоголем, що разом з Максимовичем почав збирати українські пісні для нового видання їх¹.

¹ В 1834 р. Максимович випустив друге видання свого збірника, а в 1849 — третє.

Збірник справив дуже великий вплив на таких представників української інтелігенції, як Костомаров і Куліш. За свідченням останнього, після знайомства з «Малороссийскими песнями» «обидва ми в один день із народників великоруських перетворились у малоруських». «Малороссийские песни» проникли на Західну Україну, де ними зачитувались основоположники західноукраїнської літератури — Шашкевич і Головацький. Збірник Максимовича викликав співчутливі відзиви і збудив інтерес до українського фольклору також у Центральній і Західній Європі — Чехії, Німеччині, Франції.

В 1833 — 1838 рр. Срезневський випустив у Харкові 6 випусків своєї «Запорожской Старины», де були вміщені українські думи і пісні, охоплюючі період від 1500 до 1709 рр., а також цілий ряд компілятивних нарисів з історії України¹.

В 1836 р. П. Лукашевич також випустив збірник українських пісень — «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни». В 1844 р. Костомаров виступив у Харкові з дисертацією на тему «Об историческом значении русской народной поэзии», де вмістив ряд зразків російської і української народної пісенної творчості. В 1856 — 1857 рр. в Петербурзі вийшли двотомні «Записки о Южной Руси» П. Куліша, де, крім історичних матеріалів, було надруковано ряд пісень, дум, переказів, повір'їв і легенд, записаних самим Кулішем та іншими етнографами в різних місцевостях України почасти від кобзарів-бандуристів і лірників (Оржицького, Шута, Погорілого), почасти від селян-оповідників (Юрченка, Таранухи та ін.).

Головна цінність цих збірників є те, що завдяки їм удалось зберегти багато найрізноманітніших зразків народної творчості. Надруковані в них пісні, сказання тощо досить повно і дуже яскраво малюють життя й боротьбу українського народу протягом століть і являють собою дорого-

¹ Про взяття Києва Гедіміном; розгляд Бопланового сказання; початок сказання про гетьманів запорізьких; літопис за 1640—1657 рр.; сказання за час від смерті Богдана Хмельницького до смерті Мазепи та ін. Пізніше Костомаров та інші історики і етнографи виявили, що майже весь надрукований у «Запорожской Старине» пісенний матеріал являв собою підробку під історичні пісні, складену самим Срезневським.

цінне джерело не тільки для літератури, а й для історії України.

Разом з тим слід відзначити, що Максимович, Срезневський, Лукашевич, Куліш, добираючи зразки народної усної творчості, з особливим інтересом ставились насамперед до

Кобзар.

матеріалу, який оспівував гетьманів як головних героїв історії України. З цього погляду ці дослідники української народної творчості доповнювали і поглиблювали роботи сучасних їм істориків — Бантиш-Каменського, Маркевича, Мартоса. «Я посвящаю ее («Южно-русскую народную поэзию» — Ф. Я.) моим предкам — гетманцам, она им принадлежит»¹ — писав, наприклад, у передмові до свого збірника Лукашевич. Про Хмельницького Лукашевич писав, що

¹ Пыпин, История русской этнографии, т. III, сс. 143—144.

«если-бы так рано не умер Хмельницкий... Южная Россия воскресла бы после 4-векового уничтожения»¹.

Одночасно з збиранням і видаванням українських народних пісень українофільська інтелігенція робила перші спроби і музичного оформлення народної пісенної творчості. В 1834 р. композитор Аляб'єв поклав на ноти для співів і фортепіано кілька українських народних пісень, зібраних Максимовичем. Слідом за ним в 1840 і 1857 рр. виступив Н. Маркевич, який також написав і видав ноти для кількох десятків пісень.

Українська література і журналістика в першій половині XIX ст. Українська література в особі І. П. Котляревського (1769 — 1838), що виступив на сцену в кінці XVIII ст., зробила величезний крок уперед. Котляревський народився в родині дрібного українського поміщика, що служив чиновником у полтавському магістраті. Закінчивши в 1789 р. Полтавську семінарію, Котляревський був кілька років на канцелярській службі, а з 1793 р. став домашнім учителем у поміщиків на Полтавщині і Чернігівщині. Протягом трьох років перебування в поміщицьких маєтках Котляревський усердно вивчав народний побут, звичаї, записуючи пісні, казки тощо.

В 1798 році він закінчив перші три частини своєї знаменитої поеми «Енеїда». «Енеїда» написана соковитою, образною народною мовою; в ній багато гумору, дані опуклі характеристики героїв, досить яскраво відбиті соціальні відносини і побут казацької старшини. В «Енеїді» Котляревський дав у гумористичній формі картини життя і побуту гетьманщини, ідеалізуючи кріпосницькі відносини, що панували в той період. Він протиставляв старе «патріархальне» життя сучасному кріпосницькому гніту, до якого ставився критично.

Загалом у творчості Котляревського знайшов уже досить ясний вираз ріст буржуазних відносин. Він виявляє незадоволення з окремих хиб кріпосницького ладу і нападає на них. В «Енеїді» Котляревський віддає на муки пекла несправедливих і жорстоких до селян поміщиків, чиновників, лихварів, срібллюбців і т. д.

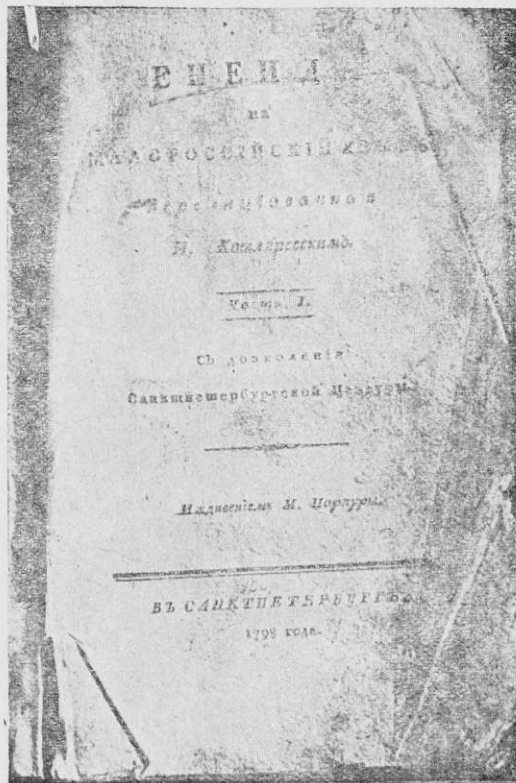
¹ Пыпин, История русской этнографии, т. III, сс. 143—144.

И. П. Котляревский.

В 1796 р. Котляревський вступив кадетом в Північний карабінерний полк, прослужив в армії до 1808 р., після чого вийшов у відставку в чині капітана і оселився в Полтаві. В 1812 р. Котляревський формував козацькі полки, а пізніше дістав чин майора і пенсію. З 1817 р. він був призначений

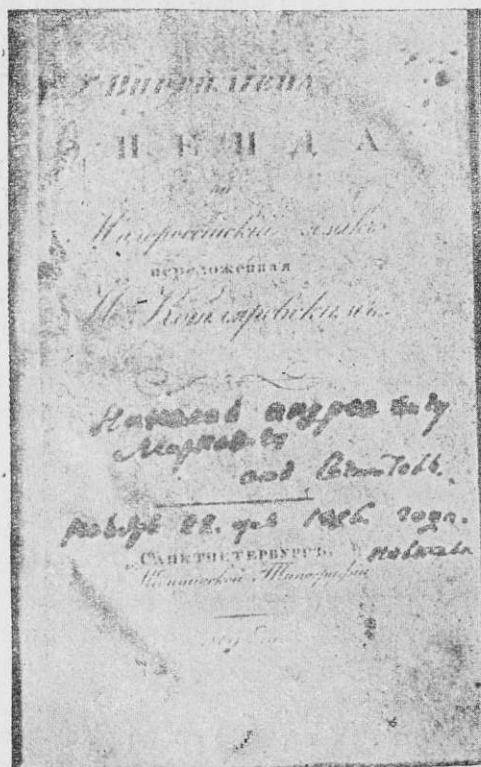
Титульна сторінка «Енеїди» 1-го видання.

директором організованого в Полтаві театру, для якого написав у 1817—1818 рр. свої комедії «Наталка-Полтавка» і «Москаль чарівник». Обидва ці твори Котляревського, а особливо «Наталка-Полтавка», відіграли дуже велику роль у розвитку української літератури і українського театру. Вони дають просякнуті реалістичними рисами образи сучасного автору українського села. В цих творах Котляревський хоч і не виступав проти самодержавства і кріпосницької

системи, але все таки показав, як тяжко живеться народові. Наприклад, це відбито в «Наталці Полтавці» в пісні Возного:

«Ой доля людська, доля есть сліпая,
Часто служить злим, негідним та їм помагає».

Величезною заслугою Котляревського було й те, що свої твори він наситив багатим фольклорним матеріалом і напи-

Титульна сторінка «Енеїди» з автографом Котляревського (з матеріалів Київського історичного музею).

сав їх живою народною мовою, зробивши тим самим перший крок до заснування української національної літератури; до нього українська література широко користувалась церковно-слов'янською мовою з домішкою народних слів.

З видатних українських письменників, що виступили в першій чверті XIX ст., слід назвати поета П. П. Гулака-Артемовського (1790 — 1865). Він народився на Київщині,

в м. Смілі Черкаського повіту, в родині священника. Гулак-Артемівський учився спочатку в Київській духовній академії, потім у Харківському університеті. Закінчивши університет, він довго викладав тут російську історію, географію і статистику. В 1841 р. Гулак-Артемівський був призначений в університеті на посаду ректора, яку займав до 1849 р. Він написав близько 40 віршів і байок, з яких до 20-ти українською мовою. Найталановитішим твором Гулака Артемівського була його байка «Пан та собака» (1818 р.), яка здобула йому широку популярність¹.

В цій байці в образі собаки Рябка Гулак-Артемівський змалював кріпосного селянина, якого жорстокі поміщики б'ють за те, що він, не зважаючи на всі старання, ніяк не може їм догодити. Закінчується байка так:

«Той дурень, хто іде дурним панам служити,
А більший дурень, хто їм дума угодити!
Годив Рябко їм. мов болящі й чиряку,
А що за це Рябку?
Сяку мати та таку!
А до того іще спороли батогами,
А за вислугу палюгами.
Чи гавкає Рябко, чи мовчки спить,
Все випада — таки Рябка притьмом побить».

Виступаючи проти «дурних панів», закликаючи їх до гуманного поводження з «Рябком» — селянином, Гулак мріяв про те, щоб «виправити» кріпосництво, звільнити його від властивих йому хиб, не ставлячи при цьому питання про знищення кріпосного ладу.

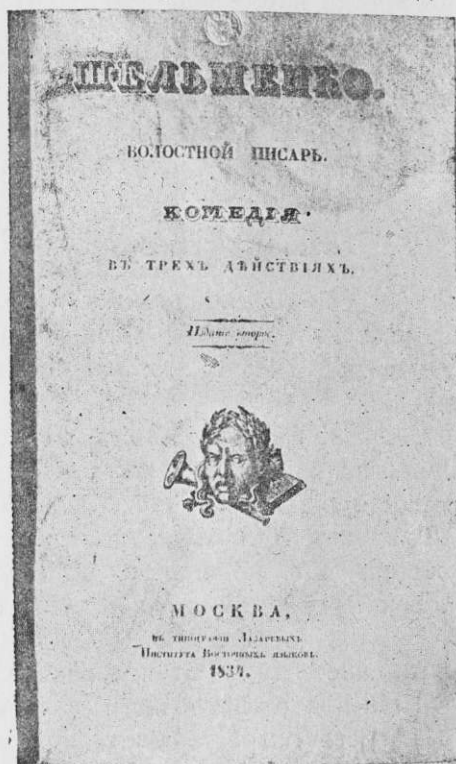
В першій чверті ХІХ ст. на Україні з'явилися періодичні газети і журнали. Видавання періодичної літератури розвинулось спочатку в Харкові, де як ініціатори журнальної справи виступили Вербицький, Філомафітський, Гонорський, Склабовський, Гулак-Артемівський, Квітка. Всі вони, крім Квітки, були викладачами Харківського університету.

¹ На байку цю була написана така епіграма, надрукована в «Телеграфі» Полевого:

«Пускай в Зоиле сердце ноет,
Он Артемовскому вреда не принесет;
Рябко хвостом его прикроет
И в храм бессмертья унесет».

В Харкові виходили «Украинский вестник» (1816 — 1819), «Харьковский Демокрит», «Украинский журнал» (1823) і газета «Харьковские известия» (1817 — 1824).

Журнали ці, що виходили російською мовою, ставили своїм завданням «дать лучшее понятие о здешнем крае»¹ і

Титульна сторінка комедії Квітки-Основ'яненка
«Шельменко волостной писарь»

проводили ту ж лінію, що й представники української літератури того часу.

¹ Наприклад, перший же номер «Украинского вестника», що виходив у Харкові, починався історичною статтею «Гетман Хмельницький» з викладом діяльності Хмельницького. Інші статті журналу були присвячені питанням музики, міфології, описам явищ природи, читанню для дітей. В журналі друкувались також вірші місцевих поетів — Срезневського, Філомафітського, Покровського, і місцева хроніка (про Харківський університет, Біблійське товариство, Хрещенський ярмарок). Значну частину матеріалу становили переклади з німецької і французької мов.

В 1830—1840-х роках найвидатнішими представниками української дворянсько-буржуазної літератури були Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (1778—1843) і П. А. Куліш (1819—1897).

Квітка-Основ'яненко народився коло Харкова в с. Основі в родині поміщика. Замолоду Квітка протягом кількох років був послушником у монастирі, а потім займав у Харкові ряд посад — був директором Харківського театру, керував ділами відкритого в 1812 р. в Харкові Інституту благородних дівиць, був предводителем дворянства Харківського повіту і головою Харківського кримінального суду.

Почавши літературну діяльність ще в першій чверті XIX ст.,¹ Квітка розгорнувся як письменник лише з кінця 1820-х років. В цей період він виступив з п'єсами російською мовою — «Приезжий из столицы», «Дворянские выборы» і «Шельменко волостной писарь», де висміював шахрайства дрібних чиновників.

Всі свої найвидатніші твори Квітка написав протягом 1830-х років українською мовою. В 1834 р. він видав першу книгу своїх повістей під назвою «Малороссийские повести, рассказанные Грицьком Основьяненком», а в 1837 р. — другу². Крім творів, що ввійшли в ці збірники, Квітка написав ще кілька українських оповідань, надрукованих окремо, і два романи (російською мовою) — «Пан Халявский» і «Похождение Петра Степановича сына Столбикова». В 1839 р. він видав свої «Листи до любезних земляків», а в 1840 написав оперету «Сватання на Гончарівці», яка відбивала виключно побутовий бік народного життя.

Повісті Квітки просякнуті сентименталізмом і дуже ідеалізують життя кріпосного українського села. В своїй творчості Квітка відбив прагнення ліберальних українських поміщиків і української буржуазії, що народжувалась, які готові були картати окремі негативні сторони кріпосництва, цілком мирячись з кріпосницькою системою в цілому. Разом з тим серед української інтелігенції того часу Квітка був

¹ Як відомо, Квітка був одним з видавців «Украинского вестника», де й друкував свої перші літературні твори російською мовою.

² В першому збірнику були надруковані «Маруся», «Солдатський патрет» і «Мертвецький великдень», а в другому — «Добре роби, добре й буде», «Конотопська відьма», «От тобі й скарб».

одним з тих, хто найактивніше обстоював право на існування української мови і української літератури. «Трудно уверить десятки миллионов людей, на своем языке говорящих, пишущих, читающих с наслаждением, трудно людям, не знающим того языка уверить, что они не имеют его» — писав він. Заслуга Квітки перед українською літературою в тому, що він із своїми повістями був першим продовжувачем Котляревського в справі творення і дальшого розвитку української літературної мови.

На початку 1840-х років виступив у літературі третій відомий письменник першої і особливо другої половини XIX ст.—Куліш з своїми написаними на основі народних переказів і повір'їв оповіданнями і історичними романами. В 1843 р. вийшов його історичний роман «Михайло Чернышенко или Малороссия 80 лет назад», а в 1845 р. в журналі «Современник» були надруковані перші розділи роману «Чорна рада»¹, що є найзначнішим літературним твором Куліша. Ставлячись негативно до революційної боротьби українських мас в зображений ним період, ідеалізуючи представників української старшини, Куліш в той же час дав у своєму романі кілька правдиво написаних історичних сцен, які правильно відбивають погляди і позиції різних класових груп, що боролись між собою.

На початку другої чверті XIX ст. українська періодика росла. В Харкові в 1831 р. вийшов «Украинский Альманах», в 1833—1834 рр.—«Утренняя Звезда», в 1841 р. «Сніп» А. Корсуна, в 1843—1844 рр.—три збірники «Молодик» Бецького і в 1848 р.—«Южнорусский Сборник» А. Метлинського.

В Києві періодичні видання з'явилися тільки в кінці 1830-х років². В 1838 р. почали видаватися «Киевские Губернские Ведомости», а в 1840 р. вийшов перший, випущений М. Максимовичем, літературно-історичний збірник

¹ Повністю «Чорна рада» була надрукована в 1857 р. в журналі «Русская беседа».

² В першій чверті століття в Києві не було навіть книжної торгівлі. Правда, в місті існували так звані книгарні, але в них продавалися виключно ікони і церковні книги. Лише з кінця 1830-х років у місті з'явилися книжні крамниці. В 1856 р. їх було п'ять (дві з іноземними книгами і три з російськими).

«Киевлянин». В 1841 р. Максимович видав другий випуск «Киевлянина», а в 1850 — третій і останній. В цих періодичних виданнях і збірниках уперше був надрукований ряд творів згаданих вище українських письменників. В «Утренней Звезде» були вміщені твори Квітки-Основ'яненка, в «Молодику» виступав Костомаров з своїми віршами, перекладами п'єс і першими історичними роботами, а в «Киевлянине» — Куліш з своїми оповіданнями.

Від письменників ліберально-дворянського і буржуазного табору різко відрізнявся своєю революційністю основоположник нової української літератури Т. Г. Шевченко. Він вніс в українську літературу міцну струю справді народної реалістичної революційно-демократичної творчості, відбив у своїх творах як гноблення народної маси царизмом і поміщиками, так і нещадну боротьбу її проти гніту, і провів в них червоною ниткою ідею рівноправства, братерства і єдності численних народів, що населяли царську Росію, а також ідею нещадної боротьби українського народу з його віковичним ворогом — польським панством¹.

Російська література, а особливо Пушкін, надзвичайно сильно вплинула на Шевченка, і це він не раз підкреслював сам. Велике значення для творчості Шевченка мали й письменники-декабристи, особливо Рилєєв з його «Думами» і українською тематикою («Наливайко»), а також представники революційно-демократичної літератури і публіцистики — Герцен, Чернишевський, Салтиков-Шедрін, Курочкін².

Зв'язок російської і української літератури зміцнявся й іншими шляхами. Ще при житті Пушкіна з'явилися переклади його творів на українську мову. Першим щодо часу (в 1829 р.) був перекладений Л. Боровиковським вірш «Два ворона». Переклад був надрукований в 1830 р. в московському журналі «Вестник Европы». Далі у виданому в Харкові в 1831 р. «Украинском Альманахе» був уміщений переклад уривків з «Полтави»³. В цьому ж році письменник Гребінка надрукував свій переклад частини «Полтави» в

¹ Про життя і творчість Шевченка див. вище.

² Докладніше про це див. у біографії Шевченка.

³ Автор перекладу підписав його ініціалами А. Г. Ш. Можливо, що це був Шпигоцький.

«Московском Телеграфе»¹. Через кілька років (в 1836 р.) Гребінка видав окремою книжкою повний (вільний) переклад «Полтавы», присвятивши його Пушкіну².

В 1841 р. в українському альманасу «Ластівка», виданому Гребінкою, з'явився переклад «Зимнего вечера», зроблений Боровиковським. Пізніше він же переклав такі твори Пушкіна, як «Цыгане», «Поэт», «Пророк» і деякі інші.

Сам Пушкін добре знав Україну. Між 1820 і 1824 рр. він багато разів подорожував по ній у різних напрямках, бував у Києві, Кам'янці, Тульчині, жив на засланні в Одесі. Пушкін любив Україну. Він надзвичайно цікавився її історією, фольклором, літературою, завжди поповнював свою велику бібліотеку численними виданнями, так чи інакше зв'язаними з Україною. Йому була відома рукописна «История русов». Він уважно прочитав, вивчив її, надрукував про неї в № 1 «Современника» критичну статтю і навіть збирався сам писати історію України. Пишучи «Полтаву», Пушкін користувався не тільки «Малороссийскими песнями», а й «Историею Малороссии» Бантиш-Каменського. Він читав «Описание Украины» Боплана, «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края» Скальковського та інші історичні і географічні роботи про Україну. Пушкін дав найвищу оцінку першим творам Гоголя, які були побудовані на українському побутовому і фольклорному матеріалі.

Всі ці факти якнайтіснішого органічного зв'язку великого українського поета Шевченка з російською культурою, а, з другого боку, зв'язок з українською культурою генія російського народу — Пушкіна є найяскравішим свідченням нерозривного контакту двох братерських культур і їх взаємопросякання, яке в цей період почало з особливою інтенсивністю зміцнитись.

Друкарні на Україні. На початку XIX ст. загальне число друкарень на Україні було невелике, становлячи всього близько двох десятків. Значна частина написаних на Україні книг і всі періодичні видання друкувались у місцевих друкарнях, головним чином університетських. В 1805 — 1815 рр.

¹ ч. 41, № 17, сс. 128—129.

² Повна назва цього видання така: «Полтава» — поема А. С. Пушкіна. Вольный перевод на малороссийский язык Е. Гребенки. Санкт-Петербург, в типографии И. Воробьева, 1836 г.

В друкарні Харківського університету було надруковано 207 книг і брошур (50% усіх видань, що вийшли тоді в Росії), тобто понад 20 назв на рік. Протягом дальших 20 років (1815—1835) діяльність друкарні в зв'язку з підсиленням царської реакції скоротилась: за цей період вона випустила 240 назв, тобто в середньому 12 назв на рік¹. Ряд праць київської професури², а також такі, наприклад, видання, як «Киевлянин» Максимовича або «Михайло Чернишенко» Куліша, друкувались у друкарні Київського університету, організованій в 1835 р. З кінця 1830-х років у губернських містах України і Росії були відкриті губернські друкарні, де друкувались офіційні «Губернские Ведомости», що почали виходити в цей час.

Незначні розміри більшості друкарень не давали змоги надрукувати на Україні цілого ряду місцевих праць, через що останні виходили в світ здебільшого в Москві або в Петербурзі. Наприклад, у Москві були надруковані історичні праці Бантиш-Каменського і Маркевича, в Петербурзі — «Статистическое описание Киевской губернии», «Записки о Южной Руси» і ряд інших видань.

Театр на Україні в першій половині XIX ст. В першій половині XIX ст. на Україні почав рости і розвиватись громадський масовий театр, що прийшов на зміну домашньому поміщицькому театрові, який обслуговували кріпосні актори і який ще тримався в деяких поміщицьких садибах, особливо на Чернігівщині³.

Число постійних театрів у першій половині XIX ст. було на Україні незначне. Вони існували тільки в найбільших міських центрах — у Києві (з 1805 р.), Харкові (з 1812 р.), Полтаві (з 1810 р.), Одесі (з 1804 р.)⁴, Ніжині при ліцеї (з 1826 р.), Катеринославі (з 1847 р.) і Чернігові (з 1853 р.). В багатьох містах, де не було постійного театру, вистави

¹ З 1844—1845 до 1862—1863 рр. друкарня випустила 226 видань.

² В 1840-х—1850-х роках було видано всього близько 20 назв різних праць київської професури.

³ Наприклад, театр поміщика Будлянського (с. Чемер Козелецького повіту), Трощинського (с. Кибинці на Полтавщині), для якого В. А. Гоголь (батько М. В. Гоголя) написав і поставив у 1820-х рр. п'єси «Собака-вівця» і «Роман и Параска».

⁴ Постійний театр в Одесі був остаточно заснований тільки в 1847 р.

відбувались у пристосованих для сцени сараях і складах (наприклад, з 1840 р. до 1853 р. в Чернігові) або в інших подібних тимчасових приміщеннях. Розміри зал для глядачів у постійних театральних приміщеннях були для того часу чималі. Наприклад, зал першого київського театру¹ був розрахований на 470, а другого, збудованого в 1856 р.,— на 849 місць².

Театр на Україні в першій половині XIX ст. був майже цілком російський. Але все таки поруч з п'єсами російських авторів або перекладеними на російську мову, а також деякими польськими п'єсами, ставились п'єси і українською мовою. При цьому особливою популярністю користувались твори Котляревського, які одразу ж зайняли міцне місце в театральному репертуарі на Україні.

Репертуар тодішнього театру був найрізноманітніший — від водевілей чи оперети, драм Коцебу і псевдокласичних трагедій Озерова і Сумарокова до класичних п'єс українських, російських або іноземних драматургів. У театрах ішли тоді «Ревизор», «Игроки», «Женитьба» — Гоголя, «Недоросль» Фон-Візіна, «Гамлет» і «Отелло» Шекспіра, «Разбойники» Шіллера, «Школа злословия» Шерідана, «Наталка-Полтавка» і «Москаль-чарівник» Котляревського та ін. Українських п'єс ставили дуже мало. Крім комедій Котляревського, наприклад, у Києві в 1823 р. була поставлена «Новая опера на малорусском наречии в двух действиях с многими явлениями» під назвою «Украина или волшебный замок». В тому ж році там же була поставлена драма українською мовою «Елена или разбойники на Украине», де серед головних дійових осіб фігурували Гонта і гайдамаки. Обидві ці п'єси були невисокого рівня, швидко зійшли з сцени, і навіть імена їх авторів невідомі.

Театри на Україні обслуговувало кілька труп. Найвідомішим антрепренером у першій половині XIX ст. був Штейн, що спочатку виступав з своєю трупою з 15 чол. в Харкові, а потім на пропозицію Репніна переїхав у 1818 р. в Полтаву. В трупі Штейна почав свою артистичну діяльність геніальний актор — творець реалістичної школи в російському і українському театрі — М. С. Щепкін (1788 — 1863), вихідець

¹ Знесений через старість у 1851 р.

² Згорів у 1896 р.

з кріпосних селян, якому вдалося з трудом викупитись на волю разом з родиною за 10 тисяч карбованців лише в розквіт свого таланту — в 1821 р. Особливо добре виконував Щепкін характерні ролі в комедіях Гоголя і Котляревського.

Через постійний дефіцит полтавська трупа Штейна розпалась і він переїхав назад до Харкова, де й організував нову трупу, яка існувала ще в 1840-х роках¹. З самого початку своєї антрепренерської діяльності Штейн нерідко виїздив на гастролі в різні міста України, переважно в губернські (Чернігів) і ярмаркові центри (наприклад, Ромни) під час дворянських зборів або ярмарків. Крім Штейна, можна назвати ще кількох антрепренерів, що діяли на Україні — Липківського (Київ), Лотоцького (Харків) і Зелінського (Миколаїв).

З найвизначніших акторів того часу на Україні кілька разів гастролювали знаменитий російський трагік П. С. Мочалов і комік А. Є. Мартинов.

В 1821 р., після розвалу трупи Штейна, зорганізував свою трупу і Щепкін. Він деякий час тримав київський театр, але незабаром прогорів і покинув антрепренерську діяльність.

Серед театрів, що існували тоді на Україні, треба назвати аматорський шкільний театр при Ніжинському ліцеї, де з 1821 до 1828 р. вчився М. В. Гоголь. З його ім'ям і зв'язане зародження цього театру. З ініціативи Гоголя в кінці 1826 р. був даний дозвіл на організацію ліцейського театру, і він почав своє існування. Серед учнів знайшлося кілька здібних акторів, з яких найталановитіші були Гоголь, Кукольник і Прокопович, що виконували комічні ролі. В театрі йшов звичайний репертуар того часу — трагедії Озерова і Сумарокова, комедії Мольєра і Коцебу, при чому деякі п'єси ставили іноземними мовами. Гоголь і Прокопович самі написали п'єсу з українського побуту і поставили її в театрі. Театр відвідували батьки й родичі учнів ліцею, приїжджі поміщики, офіцери і місцеве чиновництво.

Взагалі театральна справа майже не давала тоді прибутку і ледве окупала себе. Антрепренери часто прогорали, трупи розпадались. Більшість відвідувачів театру — поміщики, чиновники, купці — шукали в театрі лише легкої роз-

¹ З 1829 до 1834 р. Штейн тримав трупу в Києві, звідки і повернувся до Харкова.

ваги і забави. Тому серйозні п'єси часто провалювались, і театр або ледве зводив кінці з кінцями, або й зовсім руйнувався.

В цілому театр відіграв на Україні в першій половині ХІХ ст. велику культурну роль, оскільки він демонстрував

М. С. Щепкін.

перед народною масою, що відвідувала його, кращі зразки драматургічної творчості як сучасної, так і старої. Таким чином, театр, подібно до літератури, сприяв піднесенню культурного рівня маси і зближенню двох споріднених культур — української і російської.

Образотворче мистецтво. Розвиток мистецтва на Україні якнайтісніше зв'язаний і переплетений з розвитком російського мистецтва, і тому багато мистецьких творів треба відносити одразу до обох культур — російської і української.

Яскраві приклади, що підтверджують це, насамперед дає наймонументальніша галузь мистецтва — архітектура.

На Україні лишили слід кілька найвидатніших архітекторів, що жили й будували в другій половині XVIII і в першій чверті XIX ст. В маєтку гр. Кирила Розумовського в Батурині (Чернігівщина) протягом кількох років будував палац знаменитий архітектор Чарльз Камерон. В 1803 р. через смерть Розумовського будівництво було припинене і палац лишився незакінченим. Але навіть у недобудованому вигляді ця споруда була одним з найблискучіших архітектурних шедеврів того часу. В основному Камерон працював у Росії, головним чином у Царському Селі, де йому належить кілька будівель, зв'язаних з царськосельським палацом, і оформлення особистих кімнат Катерини II. Будівлі Камерона були витримані в класичному стилі з домішкою ренесансу.

З інших знаменитих архітекторів, що лишили глибокий слід у російській архітектурі, а також будували окремі будівлі на Україні, треба назвати Тома де-Томона, А. Захарова і В. Стасова. Тома де-Томон — знаменитий творець будинку петербурзької біржі, спорудженої в строго класичному стилі, збудував в 1803 р. театр в Одесі. Театр цей, що нагадував давньогрецький храм, не зберігся — він скоро згорів.

Один з найталановитіших російських будівників — Захаров, що збудував у Петербурзі будинок адміралтійства, зробив на початку XIX ст. проект чорноморського госпітала при херсонському порті. Госпіталь був збудований, але з великими відхиленнями від цього проекту.

Третій російський архітектор — В. Стасов в 1811 р. спроектував і збудував на Україні в Катеринославі «Присутственные места», перебудувавши їх з палацу, що раніш належав Потьомкіну.

В часи царювання Миколи I найбільш відомим будівником на Україні був академік архітектури О. В. Беретті. Його діяльність проходила головним чином у Києві, де він в 1840 — 50-х роках збудував кілька прекрасних будинків: в 1842 р. — університет, в 1843 — інститут благородних дівиць, в 1853 р. — анатомічний театр і в 1857 р. — будинок I гімназії та ін.¹

¹ Перші два будинки О. В. Беретті збудував за проектами свого батька, В. І. Беретті, теж академіка архітектури, який помер у 1842 році в Києві, не встигнувши закінчити розпочатих тут робіт.

В цей час строгий класицизм емпіре почав змінятись більш еkleктичним стилем, де грецький і римський елементи змішувались не тільки з ренесансом, а навіть і з готикою. Але Беретті лишався вірним класицизмові попередньої епохи, і в своїх будівлях продовжував традиції Томона, Стасова, Россі та інших архітекторів, що прикрашали в першій чверті століття своїми спорудами Петербург.

Скульптура на Україні в першій половині XIX ст. була розвинута слабо. З найталановитіших скульпторів можна назвати одного тільки Мартоса. Він лишив після себе в Росії багато надгробних статуй і скульптурних груп, виконаних у класичному стилі. Твори Мартоса повні елегічного настрою і прекрасно передають почуття журби. На Україні Мартос збудував у 1825 р. пам'ятник Рішельє (Одеса) і в 1831 р.—Потьомкіну (Херсон).

Між 1836 і 1862 рр. в с. Волокитині Чернігівської губ. був фарфоровий завод Міклашевського. Завод виробляв на ринок багато художніх фарфорових виробів, що розходились по всій Росії. Найбільшою роботою цього заводу був фарфоровий іконостас, зроблений для церкви с. Волокитина.

Найбільше на Україні був поширений живопис, де особливо повно виявився найтісніший зв'язок, обопільний вплив культур двох братерських народів — російського і українського.

З художників, що діяли в Росії і на Україні в першій половині XIX ст., треба насамперед відзначити знаменитого портретиста В. Боровиковського (1757 — 1825). Він народився на Полтавщині в козацькій родині і почав свою художню діяльність на Україні ще з кінця XVIII ст. Пензлеві Боровиковського належить багато портретів, якими він уславився. Крім портретного живопису, художник залишив багато алегоричних і міфологічних композицій та ікон. Стиль Боровиковського — це переважно романтизм і сентименталізм, поширений тоді не тільки в живопису, а й в інших галузях мистецтва, особливо в літературі.

Слідом за Боровиковським виступив один з найвидатніших художників цієї доби — портретист В. Тропінін (1776 — 1857). Він народився в Новгородській губернії в родині кріпосного селянина і з 1794 р. учився в Академії мистецтв.

Поміщик Мініх, якому належав Тропінін, віддав його у власність своїй дочці, коли вона одружилася з гр. Морковим, власником великих маєтків на Поділлі. Там, у с. Кукавці, що належало Моркову, Тропінін почав виявляти свій величезний художній талант. Але йому, як кріпакові, доводилось творити не за власним потягом, вільно вибираючи сюжети для своїх творів: він мусив виконувати примхи свого пана, який насамперед наказав Тропініну розмалювати церкву в Кукавці. Йому довелось також писати родинні портрети Моркових і тільки в вільний час — портрети селян і своїх рідних. Діяльність художника-кріпака не могла широко розгорнутись ще й тому, що він був у Моркова не тільки домашнім живописцем, а й маляром, поваром, кондитером і навіть прислужував своєму самодурові-пану за столом як лакей. Уже літньою людиною, в 1823 р., Тропінін одержав, нарешті, відпускну. Останній період життя і творчості Тропініна зв'язаний з Москвою, де він оселився і працював до самої смерті. Пройшовши в молодості через захоплення романтичним напрямком у мистецтві, Тропінін визначився як реаліст, що вплинув своєю творчістю на дальше покоління художників реалістичної школи.

З художників-кріпаків першої половини XIX ст. можна назвати ще імена Лапченка, Усенка, Золотухи, Алексеева, які, подібно до Тропініна, мусили віддавати свій талант на службу поміщикам. І нарешті, одним з найвидатніших майстрів тої епохи, діяльність якого проходила і на Україні, і в Росії, і який, подібно багатьом іншим художникам, вийшов з кріпосного селянства, був геніальний народний український поет і палкий революціонер-демократ — Тарас Григорович Шевченко.

З малих років Шевченко почував великий потяг і любов до живопису, мріяв стати художником і уперто прагнув здійснити цю мрію. Він навіть пробував учитись живопису в одного дякона, а потім у дяка, які вважались великими майстрами щодо цього. Але ні той ні другий нічого не могли навчити молодого Шевченка. Їх художні знання й уміння не йшли далі бездарного розмальовування стін у сільських церквах «картинами» на євангельські теми.

Ця невдача не загасила в Шевченка палкого бажання опанувати мистецтво. Коли в 1829 р. він став козачком у

свого поміщика Енгельгардта, що переїхав у цей час у Варшаву, Шевченкові на півроку вдалось потрапити в учні до портретиста Лампі. Енгельгардт пішов на це тому, що помітив художній талант свого козачка і задумав зробити з нього домашнього живописця. Але під час польського повстання Енгельгардтові довелось покинути Варшаву і він оселився в Петербурзі. Тут Енгельгардт охолов до своєї примхи, і тільки після наполегливих прохань Шевченка знову віддав його в 1832 р. вчитись, але не до художника, а до маляра — «разных живописных дел цехового мастера» Ширяєва.

Проте художньому талантові Шевченка не судилось заглухнути. Одного разу він зустрівся в Літньому саду з своїм земляком, учнем Академії мистецтв Сошенком, який застав Шевченка за змальовуванням одної з статуй на садовій алеї. Сошенко дуже уважно поставився до Шевченка і ввів його в коло кращих російських художників того часу. На Шевченка звернув увагу знаменитий Карл Брюллов, один з найвидатніших російських художників з заслуженою світовою славою. Всі визнавали великий художній талант Шевченка, але пройшло ще кілька тяжких, повних поневір'яння років, поки він став вільною людиною. Лише 22 квітня 1838 р., після довгих переговорів з Енгельгардтом, який не хотів дешево відпускати на волю Шевченка, Брюллову і поетові Жуковському удалось викупити у поміщика молодого художника. Шевченко вступив учитись в Академію мистецтв. Ще будучи учнем Академії, в 1843 р. він ілюстрував книгу Н. Полевого «История князя италийского, графа Суворова-Рымникского», вмістивши там 27 малюнків. В 1844 р., будучи вже відомим поетом, Шевченко закінчив Академію і дістав звання вільного художника. В цьому ж році він виступив як талановитий гравер. Побувавши в 1843—44 рр. на Україні, він видав альбом офортів під назвою «Живописная Украина», куди ввійшло 6 гравюр на різні теми, зв'язані з історією України («Дари в Чигирині»), народним побутом («Судна рада», «Старости»), фольклором («Казка») і пейзажем («Видубецький монастир у Києві» і «Краєвид Києва»).

В 1845 р. Шевченко за конкурсом був прийнятий міністерством освіти на посаду вчителя малювання в Київський

університет. В цьому ж і в дальшому 1846 р. йому довелося взяти участь у трьох експедиціях, організованих «Коміссией для разбора древних актов» для збирання фольклорних і археологічних матеріалів. Шевченко двічі виїздив на Лівобережжя—Полтавщину і Чернігівщину і один раз у різні місцевості Правобережжя. Під час цих подорожей він мав збирати і записувати народні казки, пісні, легенди, а головне — зарисувати історичні пам'ятники, будівлі, кургани тощо.

В результаті експедицій по Україні Шевченко зробив багато художніх рисунків з натури, головним чином аквареллю, з яких більшість збереглися і тепер.

В ці ж роки він умістив у книзі Полевого «Русские полководцы» 12 ілюстрацій, написав багато портретів і картину «Катерина», що ілюструвала його відому поему під тою ж назвою.

В цій картині, як і в портретах, ще відчувається чималий вплив Брюллова, якого Шевченко згодом позбувся і став самостійним зрілим майстром пензля.

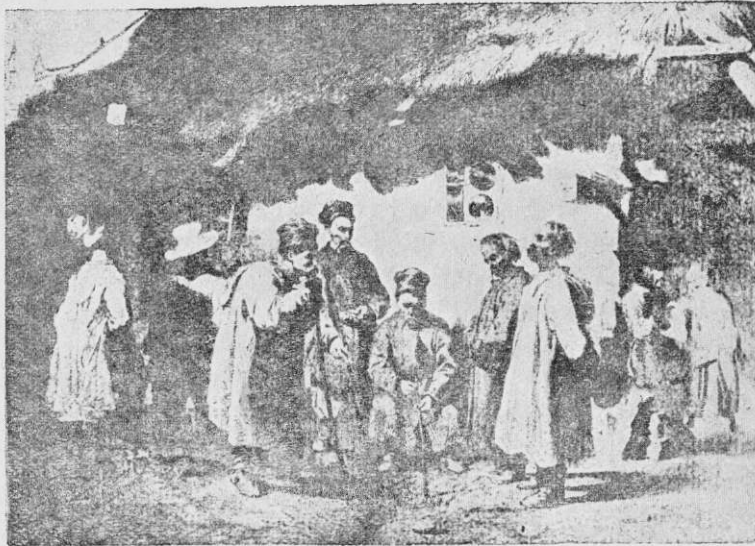
На засланні Шевченко малював крадькома, ховаючись від казарменного начальства, бо йому було заборонено писати і малювати. Від цього періоду лишилися його рисунки олівцем: «Товарищи», «Былое время» та ін. Вони показують жорстоку дійсність, що оточувала великого поета і художника. На першому рисунку намальована казарма з арештантами в кайданах, а на другому — биття солдата шпіцрутенами.

Під час заслання Шевченкові доводилось бувати в експедиціях. Там він намалював багато чудових акварелей, що прекрасно передають суворі пустинні пейзажі Аральського моря і його берегів.

Останній етап художньої творчості Шевченка — це роки його життя після заслання. Оселившись у Петербурзі, Шевченко цілком віддався гравюрі (офортові), яку він особливо любив ще в юнацькі роки. Спочатку він користувався порадами академіка Йордана, але дуже скоро пішов власним шляхом. Він узяв собі за зразок Рембрандта — одного з наймогутніших майстрів гравюри, і створив ряд шедеврів гравірувального мистецтва, заслуживши прізвисько «російського Рембрандта». Шевченко зробив гравюри з рембранд-

тівської «Притчи про виноградний сад», з трьох копій його картин, зробив рисунки з «Смерті богородиці», але гравюри з цієї картини зробити не встиг.

Крім цих офортів, Шевченко зробив ще гравюри з картини Мещерського «Дуб», Лебедева «Роща», Брюллова «Вирсавія» і власні твори — «Верба», «Жебрак на кладо-

„Судна рада“ (рисунок Т. Г. Шевченка).

вищі», «Сама собі хазяйка в хаті», «Спляча жінка», «Дві дівчини», а також п'ять портретів різних осіб і п'ять автопортретів.

За гравюри з «Притчи про виноградний сад» і з картини І. Соколова «В трактире» Академія мистецтв присудила Шевченкові в 1859 р. звання академіка гравірування на міді.

До останнього періоду художньої творчості Шевченка належить також серія (8 рисунків) з життя купецтва під назвою «Притча про блудного сина». Присвятивши себе гравюрі, Шевченко і тут керувався своєю гарячою любов'ю до народу: гравюра була тоді єдино приступною для широких мас галуззю художньої творчості, бо давала змогу випускати твори мистецтва в великій кількості екземплярів

за дешеву ціну і при цьому популяризувати картини великих художників.

Шевченкові не довелося широко розгорнути свою діяльність: смерть перервала його творчість у самому розквіті. Але й те, що він встиг створити, говорить про величезний талант: як гравер Шевченко не мав собі рівних у цілій Росії протягом усього XIX ст.

Шевченко стояв на вершинах світової культури. Разом з тим коріння його творчості виходило з глибини народних пісень і дум і з існуючого віками народного образотворчого мистецтва. Це були характерні багатством узору, майстерністю і витонченістю рисунка кераміка, різьба по дереву, розпис стін, ткання килимів і гобеленів, вишивка, де основним мотивом були квіти, іноді птиці і звірі.

Загалом перша половина XIX ст. займає дуже важливе місце в історії культури на Україні. В цю епоху зароджується нова література, створюється професіональний театр, закладаються основи науки, росте, міцніє і остаточно затверджується якнайтісніший зв'язок двох братерських культур — української і російської.

Розвиток української культури на Західній Україні в першій половині XIX ст. Розвиток української культури на Західній Україні проходив в обстановці найлютішої мететерніхівської реакції, що дуже нагадувала аракчєєвську або миколаївську реакцію в Росії.

Наступ реакції на українську культуру виявився насамперед у тому, що в 1805 — 1808 рр. були ліквідовані українські кафедри Львівського університету, а потім і самий університет був переведений у Краків. У Львові залишився тільки лицей з богословським факультетом (духовна семінарія) для підготовки уніатського духовництва з викладанням латинською мовою.

Українська школа підсилено полонізувалась, а українська мова розглядалась як говірка польської. Коли в 1816 р. австрійський уряд переслав губернаторові Галичини на розгляд скаргу українців на заборону викладати українську мову в школах Східної Галичини, губернатор відповів, що поза школою українській мові не ставиться ніяких перешкод, але в школі — справа інша: «У німецького народу —

писав губернатор — багато говірок, але в школах одна літературна мова; такою у нас є мова польська, яку розуміє і руський (тобто український) народ».

В 1817 р. в Галичині працювала урядова шкільна комісія, яка ухвалила, що єдиною мовою в народних школах Західної України повинна бути польська, бо українська мова є «не що інше, як зіпсована польська».

Підсилена полонізація школи привела на 1830 роки до того, що в містах Східної Галичини майже не можна було почути українського слова. Українська інтелігенція, що належала головним чином до уніатського духівництва, полонізувалась або знімечувалась і забувала рідну мову.

Українська література перебувала на Західній Україні в повному занепаді. Видання того часу майже цілком складались з церковних книг і букварів. Кількісно ця література також була надзвичайно бідна. Наприклад, з 1796 до 1814 р. в Галичині вийшло всього 4 книги українською мовою. Та й сама мова, якою говорила і писала тодішня галицька інтелігенція, являла собою часто довільну мішанину української мови з церковно-слов'янською, російською і польською і в неї було мало спільного з народною українською мовою.

Такою мовою писали і галицькі поети 1820 — 1830-х років: І. Левицький, Н. Устиянович, Могильницький, Семаш, Лисенецький та ін.

Українська інтелігенція Східної України звернула увагу на культурний розвиток України Західної і зробила спробу допомогти галицькій інтелігенції в справі дальшого розвитку в Галичині української літератури й мови. М. Максимович виступив у 1841 р. в своєму «Киевлянині» з великою статтею «О стихотворениях червонорусских», де дав огляд творів сучасних галицьких поетів і порадив їм відкинути мертву книжну мову, якою вони користувались, і писати живою народною мовою.

«Ни один малороссиянин не назовет этого языка своим — писал Максимович,— да это и не великорусский и не белорусский язык: это и с к у с т в е н н о е словенорусское словосочинение, которым лет за сто писали наши русские стихотворцы и от того их произведения состарились преждевременно...

«Вековой опыт нашего русского стихотворства должен послужить в урок для писателей червонорусских. Пусть они избегают искусственного словосочинения и стихосложения. Живая литература у них может процвести только на их народном, живом языке: пусть они все изучают его в народных пословицах, поговорках, сказках и еще более в песнях малороссийских, особенно украинских, где народное выражение процвело с наибольшей силой и красотой»¹.

Але ще до виступу Максимовича в Галичині вже з початку 1830-х років з'явилися передові представники української інтелігенції, що виступили під лозунгом розвитку на Західній Україні української літератури, заснованої на народній мові.

Українська течія підсилалась на Західній Україні під впливом розвитку капіталістичних відносин, що розклали в Австрії і її провінціях феодально-кріпосницьку систему, під впливом росту селянського руху, революції 1830 р. у Франції і польського національно-визвольного руху 1830—1840-х років. Крім того, на західноукраїнську інтелігенцію чимало впливала і українська література, що розвивалась на Східній Україні², а також література російська і західноєвропейська і панславістські ідеї, почерпнуті в працях Добровського, Шафарика та інших ідеологів панславізму.

На початку 1830-х років серед студентів Львівської духовної семінарії, де підготовлялось українське духівництво, виник гурток на чолі з Маркіяном Шашкевичем, де крім нього виділялись ще Іван Вагилевич і Яков Головацький. Члени гуртка говорили між собою по-українськи і виступали з проповідями українською мовою. Маючи поетичний талант, всі троє енергійно взялись за збирання народних пісень і написали ряд власних віршів українською мовою.

Але з перших же кроків своєї діяльності Шашкевич і його товариші наштовхнулись на величезні перешкоди. Австрійська реакція, що лютувала при підтримці польської шляхти на Західній Україні, докладала всіх сил, щоб задушити тут розвиток української літератури.

¹ «Киевлянин», кн. 2, Киев, 1841, сс. 140—141.

² Тоді на Західній Україні особливою популярністю користувалась «Енеїда» Котляревського і повісті Квітки.

Перший збірник українських народних пісень і віршів Шашкевича, Вагилевича і Головацького — «Син Русі», складений ними в 1833 р., був заборонений цензурою і не побачив світу. Така ж доля спіткала і другий їх збірник «Зоря», при чому в упорядників, запідозрених у «бунті» проти Австрії, було зроблено трус і деякий час вони були під загрозою виключення з семінарії.

Але всі ці репресії не спинили «руську трійцю»¹. Збірник відправили в Будапешт, і він вийшов там у 1837 р. під назвою «Русалка Дністровая». Збірник з захопленням зустріла та частина української інтелігенції Західної і Східної України, яка брала участь у русі або співчувала йому. Наприклад, Максимович присвятив розглядові «Русалки Дністрової» значну частину вже відомої нам статті «О стихотворениях червонорусских». Гаряче вітаючи збірник, Максимович писав: «Представив читателям «Киевлянина» обозрение первых явлений червонорусской музы, мы приветствуем ее с ее возрождением и желаем ей успешного, непрерываемого возрастания и процветания; желаем ей вдохновения своенородных, песнопений на самобытный лад»².

Не зважаючи на те, що політичні погляди Шашкевича і його гуртка не виходили за рамки повної лояльності до австрійського уряду³, самої появи збірника українською мовою було досить, щоб на нього накинупсь представники австрійського уряду і його вірні слуги — верхівка місцевого уніатського духівництва: цензор Б. Левицький, митрополит М. Левицький, єпископ Г. Яхимович і реакційна частина галицької української інтелігенції, що йшла за ними.

Як тільки збірник Шашкевича з'явився у Львові, він на вимогу місцевої цензури був конфіскований, а цензурна розправа з подібними «небажаними творами» була підсилена.

¹ Так прозвали в семінарії Шашкевича, Вагилевича і Головацького.

² «Киевлянин», кн. 2, с. 152.

³ Гурток Шашкевича негативно ставився до польського національно-визвольного руху і бачив своє завдання виключно в культуртрегерській діяльності серед народу. «Я — казав Головацький — не верил польским мечтателям, но думал про себя: пусть они затевают рухавки: они свое, а мы свое — мы будем просвещать народ и поддерживать русскую (тобто українську — Ф. Я.) народность» (цитую за А. Пыпным, История русской этнографии, т. III, с. 228).

Кінець 1830-х і перша половина 1840-х років були на Західній Україні періодом особливого розгулу мететерніхівської реакції. Цензура, віддана тут у руки вищого уніатського духівництва, лютувала на всю, нічим не поступаючись миколаївській цензурі. Українська мова як мова «хлопська» зазнавала страшних переслідувань. Нею заборонили друкувати все — літературні і наукові твори, молитвеники і навіть переклад австрійського гімну. Якнайсуворіше було заборонено також передруковувати твори українських авторів — Квітки-Основ'яненка та ін.¹

Тимчасовий кінець усім цим переслідуванням, що майже цілком припинили розвиток української культури на Західній Україні, принесла революція 1848 р.

Крім ряду політичних поступок², австрійський уряд змушений був у 1848 р. зняти рогатки і з розвитку української культури на Західній Україні. Він робив це в значній мірі для того, щоб поступками українській буржуазії і дворянству притягти їх на свій бік для охорони монархії проти революційного руху, який усе більше розвивався.

В 1848 р. був відновлений Львівський університет, де на кафедрах богослов'я, української літератури і історії почали викладати українською мовою. Українська мова була введена також замість польської в гімназіях, сільських школах і духовних учбових закладах.

Не зважаючи на рішучі протести польських магнатів (гр. Голуховського та ін.), які, продовжуючи боротись проти української мови і культури, вимагали від австрійського уряду ліквідації зроблених їм поступок, рух за розвиток української культури продовжувався на Західній Україні далі.

З 15 травня 1848 р. у Львові почала виходити під редакцією адвоката А. Павенцького українська газета «Зоря Галицька», орган Головної руської ради. Ставши на ліберальні позиції, газета основним пунктом своєї програми оголосила боротьбу за дальший розвиток української культури, не виходячи з рамок оголошеної австрійським урядом конституції.

¹ Наприклад, повість Квітки «Маруся» була заборонена за те, що мова і правопис письменника були «незрозумілі».

² Про це див. вище.

В жовтні 1848 р. Головна руська рада скликала в Львові з'їзд представників західноукраїнської науки і літератури, відомий під назвою «Собор руських учених». З'їзд засідав з 19 до 26 жовтня під головуванням священника М. Куземського і ухвалив ряд постанов про дальший розвиток української культури на Західній Україні. Було ухвалено організувати економічне і історичне товариства і почати видання історії України, а також відкрити окружні читальні для народу. Крім того, з'їзд вирішив організувати так звану «Руську Матицю» — товариство для видання і поширення літератури українською мовою серед народу.

Продовжуючи почату з'їздом роботу в справі розвитку української культури на Західній Україні, Головна руська рада в 1849 р. постановила відкрити в Львові «Народний дім», де містились би українська бібліотека, музей, книжна крамниця і народний клуб¹.

Сприяючи дальшому розвиткові української культури і української національної свідомості на Західній Україні, місцева українська буржуазія і дворянство, подібно до «українофілів» Східної України, намагались цілком взяти процес культурного розвитку в свої руки, підпорядкувати його своїм класовим інтересам.

Але майже всі поступки українській культурі, дані австрійським урядом, він одразу ж після поразки революції 1848 р. звів нанівець разом з конституцією. 1850-і роки принесли з собою нову хвилю політичної реакції, а разом з нею знову прийшло підсилення політичного впливу польської аристократії на Західній Україні і послаблення тут розвитку української культури.

¹ Приміщення Народного дому почали будувати в жовтні 1851 р., а відкритий він був тільки в 1864 р.

- 1826 Розправа царського уряду з декабристами.
- 1826 Утворення Миколою I корпусу жандармів і «собственной его величества канцелярии».
- 1826 Селянські заворушення на Уманщині.
- 1827 Селянські заколоти на Харківщині і Київщині (Уманщина).
- 1827 Вихід «Малороссийских песен» М. Максимовича.
- 1828—1889 Н. Г. Чернишевський.
- 1828—1910 Л. М. Толстой.
- 1828—1829 Війна Росії з Туреччиною.
- 1828 Перехід кошового «Задунайської Січі» О. Гладкого з частиною козаків на бік Росії.
- 1829 Адріанопольський мир Росії з Туреччиною.
- 1829 Початок перекладання творів О. С. Пушкіна на українську мову (Л. Боровиковський переклав вірш «Два ворона»).
- 1830 (липень) Революція у Франції.
- 1830—1831 Польське повстання.
- 1831 Організація Миколою I «Комітету Західних губерній».
- 1832 Реорганізація Ніжинської гімназії вищих наук у лицей.
- 1832 Селянські заколоти на Харківщині, Чернігівщині і Херсонщині.
- 1832 Селянські заколоти на Західній Україні (Нагуевичі).
- 1833—1834 Голод на Україні.
- 1834 Відкриття Київського університету.
- 1834 Видання «Малороссийских повестей» Г. Ф. Квітки-Основ'яненка
- 1835 Діяльність Конарського на Правобережній Україні.
- 1835 Ліквідація царським урядом Магдебурзького права в Києві.
- 1835 Видання царським урядом університетського уставу.
- 1835 Заколоти лівобережних козаків.
- 1812—1835 Діяльність Устима Кармалюка.
- 1836 Видання вільного перекладу «Полтави» О. С. Пушкіна українською мовою (перекладач Гребінка).
- 1836—1861 М. О. Добролюбов.
- 1837 Дуель і смерть О. С. Пушкіна.
- 1837 Організація міністерства державних маєтків.
- 1837 Вихід у світ збірника «Русалка Дністровая».
- 1837 Видання другої книги «Малороссийских повестей» Квітки-Основ'яненка.
- 1838 Випуск Т. Г. Шевченка з кріпацтва.
- 1838 Заснування цукрового заводу в Смілі.
- 1839 Селянський виступ у маєтку гр. Скавронської на півдні України.
- 1839 Дозвіл Миколи I поміщикам розшукувати селян-утікачів.
- 1839 Знищення царатом уніатської церкви і переведення уніатів у православ'я.
- 1839—1843 Фінансова реформа Канкріна.
- 1840 Вихід з друку «Кобзаря» Т. Г. Шевченка.
- 1840—1843 Запровадження на Україні загальноімперських законів.
- 1842 Видання положення «об обязанных крестьянах».
- 1842 Збудування будинку Київського університету (архітектори Беретті—батько і син).

ський народ,— школи, що була в руках католицького духовництва, польських законів, решток польських установ та ін.

Але царизм провадив усю цю боротьбу не для дальшого об'єднання двох братерських народів — російського і українського. Він намагався посяти розбрат і ворожнечу між ними, перетворюючи російську мову на Україні в знаряддя своєї монархічної пропаганди, русифікації, колоніальної політики. Він робив усе «... для взаємовідчуження народів, таких близьких і мовою, і місцем життя, і характером, і історією»¹.

Організація «Молодої Польщі». Конарський. Уцілілі після розгрому повстання діячі польського національно-визвольного руху перенесли центр своєї роботи за кордон.

В 1834 р. ліве крило польської еміграції заснувало в Берні (Швейцарія) організацію під назвою «Молода Польща», що ставила перед собою мету утворити незалежну Польщу, до складу якої була повинна ввійти і Правобережна Україна. Ця організація революційної дрібної шляхти висувала на перший план відкриту збройну боротьбу проти російського самодержавства.

Соціально-політична програма «Молодої Польщі» була досить розпливчата. Один з засновників цієї організації, Симон Конарський, так викладав програмні погляди «Молодої Польщі»: «Покласти початок освіті між селянами, дати їм відчуття весь тягар справжнього їх становища, збудити в них поняття свободи і рівності і підготувати до повстання. Поширити демократичні правила серед поміщиків, схилити їх до вступу в змову і до сприяння морально готувати селян з обов'язком поліпшити їх становище. Знищити серед дворянства думку, ніби для відновлення незалежності Польщі треба чекати допомоги інших держав, що народ має достатню для того силу в стані селян і що коли досі революції не мали успіху, то саме тому, що їх робило саме дворянство без участі в змові селян»².

Оскільки ця програма боротьби проти самодержавства розраховувала добитись остаточного звільнення за допомо-

¹ Ленин, Сочинения, т. XX, с. 534.

² Київський обласний архів, Записка «О раскрытиях по делу эмиссара Конарского».

гою шляхетського повстання, яке спиралось на селянські маси, вона наближалась до революційно-демократичних поглядів. Але разом з тим поліпшення становища селянства «Молода Польща» покладала цілком на добру волю поміщиків-«демократів».

В кінці 1835 р. Конарський переніс свою діяльність на Правобережну Україну і заснував тут, спираючись на дрібну шляхту, «Союз польського народу». В результаті трилітніх зусиль Конарському вдалось організувати на Правобережжі серед місцевої шляхти 13 осередків «Союзу», в тому числі і в Київському університеті, де серед студентів-поляків «Союз» мав 37 членів.

В 1838 р. організація була розкрита царськими властями, а Конарський разом з кількома її членами заарештований. Самого Конарського після катувань у тюрмі розстріляли 15 лютого 1839 року в Вільні, а члени організації були суворо покарані. В березні 1839 р. в університеті заарештували 21 студента за участь в організації Конарського. Майже всіх їх було віддано в солдати. Університет був закритий на 2 місяці, і разом з цим з нього були звільнені всі студенти-поляки.

Розгром організації Конарського завдав жорстокого удару польському рухові. Після розправи з членами організації на Київщині царизмові вдалось надовго придушити спроби відкритих виступів у Польщі і на Правобережжі.

2. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТ. СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1820-х І В 1830-х РОКАХ

Аграрна криза 1820 — 1830 рр. Розклад феодально-кріпосницького ладу в другій чверті ХІХ ст. і в останнє десятиліття перед реформою 1861 р. чимраз швидше посувався вперед. В 1820-х роках кріпосницьке господарство вступило в смугу затяжної аграрної кризи, що тривала майже два десятиліття. Криза виявлялась у відносній перепродукції хліба через падіння цін на нього на європейському ринку. В основі кризи лежали насамперед екстенсивні способи землеробства і малопродуктивна панщинна праця селян-кріпаків у поміщицькому господарстві, яке ставало дедалі

- 1842—1843 Вихід у світ «Истории Малороссии» М. Маркевича.
- 1843 Повстання селян у Буковині (Путилів).
- 1843 Організація в Києві «Комиссии для разбора древних актов».
- 1844 Селянські заворушення на Катеринославщині.
- 1844 Т. Г. Шевченко закінчує Академію мистецтв.
- 1845 Організація таємного політичного товариства петрашевців у Петербурзі.
- 1845 Початок друкування «Чорної Ради» П. Куліша.
- 1845 Прийняття Т. Г. Шевченка учителем малювання до Київського університету.
- 2-га половина 1840-х рр. Запровадження механічних ткацьких верстатів на Україні (вперше — на Таганчанській суконній мануфактурі).
- 1846 Скасування хлібних законів в Англії.
- 1846 Надрукування «Истории русов».
- 1846 Повстання в Кракові.
- 1846—1847 Селянські заколоти на Західній Україні (Путилів).
- 1846—1847 Кирило-Мефодіївське братство.
- 1846 Участь Т. Г. Шевченка в експедиціях «Комиссии для разбора древних актов».
- 1847 Арешт і заслання Т. Шевченка царським урядом.
- 1847 Селянські заворушення на Поділлі і Катеринославщині.
- 1847—1848 Інвентарні правила на Правобережжі.
- 1847 Відкриття постійного театру в Катеринославі.
- 1848 (лютий) Початок революції в Парижі.
- 1848 (березень) Початок революції в Німеччині і Австро-Угорщині.
- 1848 Селянські заворушення на Правобережній Україні.
- 1848 (квітень) Утворення царським урядом комітету, скерованого проти друку.
- 1848 (квітень, серпень) Скасування австрійським урядом кріпацтва в Галичині і Буковині.
- 1848—1849 Селянський рух у Буковині на чолі з Лукіяном Кобилицею.
- 1848 (травень) Утворення Головної руської ради в Львові.
- 1848 (15 травня) Повстання у Відні.
- 1848 Поновлення роботи Львівського університету.
- 1848 Слов'янський конгрес у Празі.
- 1848 (липень) Відкриття австрійського рейхстагу.
- 1848 Окупація царизмом Молдавії і Волощини.
- 1848 (6 жовтня) Повстання у Відні.
- 1848 (листопад) Повстання у Львові.
- 1849 Заходи царського уряду проти університетів.
- 1849 Придушення Миколою I революції в Угорщині.

ЗМІСТ

Вступ 3

І. УКРАЇНА В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТ.

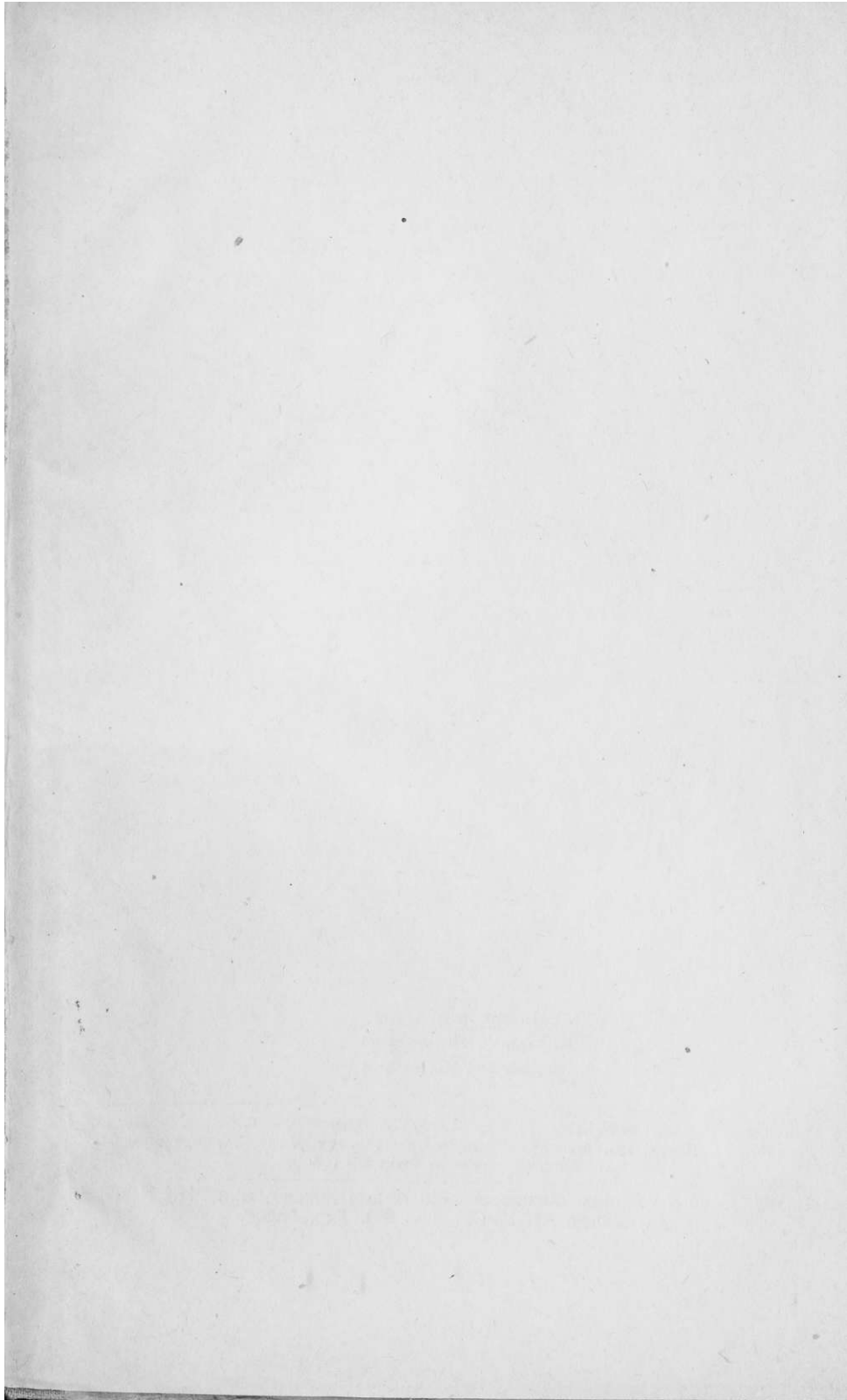
1. Політика царизму на Україні в першій чверті ХІХ ст. Політика Павла І на Україні. Дальше закріпачення селянства на Україні при Павлі І. Селянський рух. Зовнішня політика Павла І. Колоніальний режим на Україні при Олександрі І. Колонізація південної України при Олександрі І. Рекрутські заколоти 1807 р. на Україні. „Континентальна блокада“ і її роль на Україні. Політика Олександра І після Тильзітського миру. Проект реформи Сперанського. Війна з Францією 1812 р. Царська Росія — міжнародний жандарм. Аракчєєвська реакція. Військові поселення . . . . .
2. Розвиток економіки України в першій чверті ХІХ ст. Селянський рух і виступи робітників. Розклад кріпосного господарства і ріст товарного виробництва в сільському господарстві України в першій чверті ХІХ ст. Поміщицьке землеволодіння на Україні в першій чверті ХІХ ст. Становище селянства в першій чверті ХІХ ст. на Україні. Державні селяни на Україні в першій половині ХІХ ст. Виділення селянської верхівки. Селянське землеволодіння. Ріст підприємництва в поміщицьких маєтках. Заколоти селян і військових поселенців. Поміщицька мануфактура в першій чверті ХІХ ст. Купецькі промислові підприємства на Україні в першій чверті ХІХ ст. Торгівля на Україні в першій чверті ХІХ ст. Кріпосні і вільнонаймані робітники в першій чверті ХІХ ст. Виступи робітників у першій чверті ХІХ ст. 33
3. Масонські організації і декабристський рух на Україні. Масонські організації на Україні. Ріст лібералізму серед передової частини дворянства на початку ХІХ ст. Перші таємні політичні організації — «Союз спасіння» і «Союз благоденствія». «Південне товариство». «Руська Правда» Пестеля. «Товариство об'єднаних слов'ян». Виступ декабристів 14 грудня 1825 р. Повстання Чернігівського полку. Історичне значення декабристського руху 73

II. УКРАЇНА В ПЕРІОД САМОДЕРЖАВСТВА МИКОЛИ I

1. Миколаївська реакція на Україні в другій половині 1820-х і в першій половині 1830-х років XIX ст. Початок миколаївської реакції. Зовнішня політика Росії на початку царювання Миколи I. Польське повстання 1830—1831 рр. Підсилення миколаївської реакції на Україні після придушення повстання 1830—1831 рр. Організація «Молодої Польщі». Конарський . . . 100
2. Економічний розвиток України в другій чверті XIX ст. Селянський рух у другій половині 1820-х і в 1830-х роках. Аграрна криза 1820—1830-х років. Руйнування селянського господарства. Кріпосницька експлуатація в 1840—1850-х роках. Розшарування селянства в другій чверті XIX ст. Селянський рух у другій половині 1820-х і в 1830-х роках. Устим Кармалюк. Зародження капіталістичних відносин в селянських промислах. Ріст капіталістичних відносин у міському ремеслі. Поміщицька мануфактура в другій чверті XIX ст. Казенні підприємства на Україні в другій чверті XIX ст. Ріст купецької мануфактури в другій чверті XIX ст. Витискання кріпосницької мануфактури капіталістичними підприємствами. Зародження капіталістичної фабрики на Україні. Торгівля на Україні в другій чверті XIX ст. 109
3. Політика самодержавства на Україні в другій половині 30-х і в 40-х роках XIX ст. Селянський рух. Поява революційних демократів. Т. Г. Шевченко. Політика самодержавства на Україні в другій половині 30-х і в 40-х роках XIX ст. Ріст селянського руху на Україні в 40-х роках XIX ст. Поява революційних демократів. Т. Г. Шевченко. Дитячі і юнацькі роки Т. Г. Шевченка. Перший період літературної і політичної діяльності Шевченка. Семен Олійничук. 144
4. Ріст буржуазії на Україні в другій чверті XIX ст. Буржуазія на Україні в другій чверті XIX ст. Кирило-Мефодіївське братство. Арешт і заслання Шевченка. Літературна і громадсько-політична діяльність Шевченка після повернення з заслання . 164
5. Ріст революційного руху в кінці 1840-х років і боротьба миколаївської реакції проти нього. Вплив революції 1848 р. на революційних демократів. Інвентарна реформа і селянський рух 1848 р. на Україні. Відгуки революції 1848 р. на Україні і боротьба царизму проти революції. 183
6. Західна Україна в першій половині XIX ст. Колоніальна політика австрійської монархії на Західній Україні. Розклад кріпосництва і розвиток капіталізму на Західній Україні в першій половині XIX ст. Підсилення кріпосного гніту і селянський рух на Західній Україні. Національний рух на Західній Україні. Краківське повстання 1846 р. Західна Україна в другій поло-

вині 1840-х років. Революція 1848 р. на Західній Україні. Початок революції 1848 р. у Відні. Ліквідація панщини в Галичині. Краківське повстання. Нове піднесення революційної хвилі в Австрії. Організація у Львові Головної руської ради. Руський собор. Вимоги українського і молдавського дворянства, духівництва і буржуазії до австрійського уряду. Політика австрійського уряду щодо українців, південних і західних слов'ян. Слов'янський конгрес. Австрійський рейхстаг. Розвиток революції в Угорщині. Повстання 6 жовтня у Відні. Повстання у Львові. Підтримка реакції Головною руською радою. Поразка революції.	192
7. Розвиток культури на Україні в першій половині XIX ст. Початкова і середня школа на Україні в першій половині XIX ст. Вища школа і розвиток науки на Україні в першій половині XIX ст. Розвиток історичної науки на Україні в першій половині XIX ст. Роботи з географії, статистики і економіки України. Роботи в галузі української мови в першій половині XIX ст. Народна словесна творчість. Збирання і друкування народних творів. Українська література і журналістика в першій половині XIX ст. Друкарні на Україні. Театр на Україні в першій половині XIX ст. Образотворче мистецтво. Розвиток української культури на Західній Україні в першій половині XIX ст.	219
Хронологія	268

Літредактор *Л. Д. Збрага*
Коректор *П. Й. Горецький*
Випусковий *Є. Ц. Каганов*

Уповноваж. Головліту № 3717. Зам. № 1752. Вид. № 775. Тираж 9000+100. Ф. пап. 62×94 см.
Вага 37,9 кг. Папер. арк. 8¹/₂. Друк. знак. в 1 паперов. арк. 80 тис. Здано до друкарні
1/XI 1938 р. Підписано до друку 8/II 1039 р.

Надруковано з матриць книжкової ф-ки Держлітвидаву при РНК УРСР
друкарнею АН УРСР. Зам. 854. Тир. 12.000.

Ціна 5 крб. 25 коп.

Оправа 1 крб.

ПРИЙМАННЯ ЗАМОВЛЕНЬ І ПЕРЕДАЧАТИ
на всі видання Академії Наук УРСР
проводиться в спеціальному секторі
видавництва Академії Наук УРСР
(Київ, вул. Чудновського, 2) :: :: :: ::

ПРОДАЖ ВИДАНЬ
у „Науковій книгарні“ Академії Наук УРСР
(Київ, вул. Леніна, 12) і по всіх книгарнях
Книгокультторгу, Книгоцентра ОГІЗ-а і
Книгозбуту ОНТИ :: :: :: :: ::

Друкарня-літографія Академії Наук УРСР у Києві